

**ВІННИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ МИХАЙЛА КОЦЮБИНСЬКОГО**

Наукові записки

СЕРІЯ: ФІЛОЛОГІЯ

4 2002

**Випуск присвячено
90-річчю університету**

ВІННИЦЯ 2002

Дізна

ВІННИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ МИХАЙЛА КОЦЮБИНСЬКОГО

Наукові записки

СЕРІЯ: ФІЛОЛОГІЯ

4 2002

ВИПУСК ПРИСВЯЧЕНО 90-РІЧЧЮ УНІВЕРСИТЕТУ

Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Збірник наукових праць. Серія: Філологія. Випуск 4. / Відп. ред. Іваницька Н.Л. – Вінниця: Вид-во Вінницького держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського, 2002. – 193 с.

Затверджено як фахове видання постановою президії ВАК України від 09. 06. 1999 р. №1 – 05/7.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Іваницька Ніна Лаврентіївна – доктор філологічних наук, професор
(відповідальний редактор);

Городенська Катерина Григорівна – доктор філологічних наук, професор;

Дудик Петро Семенович – доктор філологічних наук, професор;

Шульжук Каленик Федорович – доктор філологічних наук, професор;

Дацюк Іван Ілліч – кандидат філологічних наук, професор;

Бевз Тамара Олексіївна – кандидат філологічних наук, доцент;

Белінська Ольга Омелянівна – кандидат філологічних наук, доцент;

Костюк Алла Валентинівна – кандидат філологічних наук, доцент;

Павликівська Наталя Михайлівна – кандидат філологічних наук, доцент;

Павлушенко Ольга Андріївна – кандидат філологічних наук, доцент

(відповідальний секретар);

Слободинська Тамара Степанівна – кандидат філологічних наук, доцент

Україна, 21001, Вінниця,
вул. Острозького, 31

26-51-32 (2-60)

Друкується за ухвалою вченої ради Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (протокол № 7 від 03. 02. 2002 р.).

Комп'ютерний набір та верстка – *Матькова О.П.*

Коректор – *Гонтар Т. Ф.*

ПУБЛІКАЦІЇ ВИКЛАДАЧІВ І АСПІРАНТІВ КАФЕДРИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ВІННИЦЬКОГО ДЕРЖАВНОГО ПЕДАГОГІЧНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Петро Дудик (Вінниця)

ОДНОРІДНІСТЬ ЯК СЕМАНТИКО-СИНТАКСИЧНЕ ЯВИЩЕ

Однорідність – це поняття й слово-термін із значенням певної предметності, якості, властивості чи дії, яка перебуває поза межами *одиночності*, *однинності*. Однорідність формується дво-, кілька- чи багаторазовим поєднанням різної за семантикою *одиночності*, кожна з яких представлена назвою окремого предмета в граматичному розумінні цього слова (тобто назвою істоти, неістоти чи поєднанням їх) або назвою окремої дії, об'єкта, певної обставини чи означення. Там, де наявна однорідність у житті і, звісно, в синтаксисі, там завжди наявна своєрідна множність когось або чогось, бо, наприклад, однорідний предмет, – це за будь-яких умов *окремий* предмет, але одночасно і такий, який усвідомлюється й вичленовується в системі інших предметів, котрі поєднуються чимось спільним в одну групу предметів, наприклад: *З річки доносився дитячий лемент, і сміх, плескіт хвиль* (І. Цюпа): однорідні підмети; їх однаково стосується синтаксично і за змістом залежний від них присудок *доносився*; іменниками-підметами *лемент, сміх, плескіт* називаються предмети, які однаково пояснюються дієсловом-присудком *доносився* (з цим дієсловом ніяк не можна поєднати безлічі інших іменників: *доносився, скажімо, друг (стілець і т.д. і т.п.)*).

Однорідність членів речення – явище своєрідне. Однорідність представлена найменуваннями в одному висловлюванні-реченні таких реалій дійсності – предметів, дій, об'єктів, ознак, які належать до якогось одного їхнього розряду, через що й поіменовуються або іменниками, або словами інших частин мови.

Однорідні члени речення перебувають між собою в однакових смислових відношеннях, у тому ж самому синтаксичному зв'язку (завжди в сурядному зв'язку) й однаково пов'язані з якимось іншим членом речення: однорідні підмети однаково поєднуються із синтаксично залежним від них присудком, однорідні присудки вступають в однаковий синтаксичний зв'язок із підметом, однорідні додатки найчастіше залежать від того самого присудка, значно рідше – від підмета: *Знання мови, математики, історії, біології, географії, фізики чи не найбільше формує основу освіченості кожного* (З преси).

Речення з однорідними членами (як і ще більшою мірою речення, однорідність яких супроводжується узагальнюючим словом чи узагальнюючим сполученням слів) належать до особливого різновиду *простих ускладнених речень*, до речень синтаксично *непростої будови*. Такі речення позначені своєрідними структурно-семантичними, також і стилістичними якостями, через що й потребують окремого розгляду – порівняно з іншими різновидами *простого ускладненого* речення (з відокремленим другорядним членом речення, із синтаксично ізольованою частиною речення – із вставним, вставленим елементом чи із звертанням), а також порівняно із *неускладненим простим реченням*.

Прості речення з однорідними членами не становлять структурно й семантично категоріально зовсім окремого, докорінно відмінного й особливого різновиду (або типу) простих речень, бо всі вони, зберігаючи типові ознаки простого речення,

своєрідно ускладнюючи його, підлягають загальним принципам класифікації речень: бувають двоскладними й односкладними; повними й неповними; поширеними й непоширеними простими реченнями.

Однорідність речення самостійно й окремо не поширюється на складні речення, бо немає *непоширених* чи *поширених складних речень*. Непоширеність чи поширеність речень виявляється лише в структурі *простого речення*, стосується тільки *простих речень*. Однорідність, будучи притаманною синтаксичній будові *простого речення*, ніяк не впливає на предикативну чи непередикативну сутність самого речення, а також на віднесеність речення до простих чи складних різновидів речення. Синтаксичної однорідності немає в підрядному словосполученні. Натомість без неї не буває сурядних словосполучень. Однорідні члени речення реалізуються в межах окремого простого речення або в межах реченнево-предикативної частини складного речення.

Основним і кількісно переважаючим різновидом синтаксичної будови простого *ускладненого речення* слугує просте *поширене речення*, тобто речення з *другорядним* чи *другорядними членами речення* й одним (щонайменше) відокремленим *другорядним членом речення*. Що ж стосується таких семантико-структурних ознак речення, як вставність, вставленість і звертальність у ньому, то жодна з цих синтаксичних одиниць не впливає на структурну поширеність чи непоширеність речення, на його граматичну повноту чи неповноту або ж на його комунікативну сутність – на розповідність речення, на його питальну чи спонукальну модальність, на будь-яку іншу спілкувальну зорієнтованість речення.

При синтаксичній однорідності простежується тотожність синтаксичної позиції певної групи (груп) членів речення, що можливе тільки тоді, коли об'єднання якихось членів речення ґрунтується виключно на синтаксичному сурядному зв'язку, яким тільки й породжується однорідність.

Там, де в мові наявна *однорідність* як особливе семантико-синтаксичне явище, там, як мінімум, завжди наявна хоча б елементарна *множинність* однотипних членів речення, тобто наявне поєднання не менше двох однакових за якоюсь ознакою мовних одиниць, синтаксично однотипних категорій. Іншими словами, лексично й граматично мінімальний вияв однорідності – це два члени речення, які репрезентують собою якийсь *один* різновид членів речення: однорідні підмети, однорідні означення і т.д. *Однорідність* не сумісна з *одиничністю*, бо однорідність завжди передбачає наявність у реченні найменувань щонайменше двох різних суб'єктів, дій, ознак, об'єктів чи обставинних реалій (хоча б двох різних підметів, присудків, головних членів односкладного речення чи двох різних означень, додатків, обставин), але в жодному разі *не повторення* того ж самого слова в реченні.

Повторення будь-якого слова в реченні – це тільки особлива форма певного члена речення, це не інший, а лише той самий член речення, бо повторення, потроєння слова в реченні реалізує собою тільки одну лексему, напр.: *Вісни, вісни змінюються іншими порами року* (Розмовне): один підмет, речення просте неускладнене, хоч, звісно, стилістично своєрідне; звичайне повторення, потроєння слова в реченні ні семантично, ні структурно (синтаксично) не змінює речення категоріально, не впливає на належність речення до якогось іншого різновиду речень, напр.: *Білі, білі, білі будинки селищ пробігають за вікном*: просте неускладнене речення, бо всі три прикметникові форми – тільки *одне* означення до підмета *будинки*, тільки *один* другорядний член речення; інша річ, що повторення того ж самого слова в реченні належить розглядати не тільки з погляду синтаксичного (як один член речення), але також і з погляду стилістичного: потроєння, наприклад, у наведеному реченні слова *білі* актуалізує семантику означення, чим суттєво впливає на звучання й сприймання всього речення. Пор.: *Білі лани, білі ліси, білі будинки пробігають за вікном* (В. Петльований): той самий прикметник *білі* кожного разу пояснює окремий, зовсім інший предмет, тому в

цьому реченні три однозвучні означення, три окремі члени речення; *Рости, рости, моя пташко, мій маковий цвіте* (Т. Шевченко): одне односкладне означено-особове речення, в якому повторено ту ж саму форму дієслова у функції головного члена речення; так само (хоча й з меншою очевидністю): *Вірю в себе, вірю в краще* (М. Нагнибіда). Пор.: *Вірю, вірю в себе, в краще; Думи, думи, щедрі мої гості, Знов земля й ромашка ожила* (А. Малишко): *думи, думи* – тільки одне звертання, утворене звичайним повторенням того ж самого слова, яке не привносить чогось додаткового, чогось іншого в семантику однієї конкретної лексеми. Або: *Залило водою луки, залило* (В. Сосюра): одне безособове односкладне речення з повтореним дієсловом *залило* у функції тільки одного головного члена речення; *Тихо, тихо падав білий цвіт, наче мрія неповторних літ* (Г. Тютюнник): одна лиш обставина способу дії; *Колись ти [Києве] звався: чудодійний кудесник, - тепер тобі ім'я – лиш месник! месник!* (М. Рильський). У цьому двоскладному реченні тільки один підмет *месник*.

Примітка 1. Один член речення, одну лексему, одне поняття утворює поєднання слів типу *людино-день, кіловат-година, тонно-кілометр, мед-вино* і под., а також нерозкладне фразеологічне поєднання слів, напр.: *Вчителі ні в сих ні в тих стояли коло порога* (Є. Гуцало).

Примітка 2. Якщо одне з повторених слів входить до наступного речення, то його слід вважати окремим членом речення, напр.: *Пустіть мене у молодість мою. Пустіть мене* (В. Стус); *Огортає землю тиха втома. Тиха-тиха. Аж пухка* (П. Сунець).

Примітка 3. Писемний, пунктуаційний розподіл повтореного слова комою, дефісом, знаком оклику чи знаком питання не впливає на його синтаксичну оцінку: повторене слово в межах того ж самого речення виступає тільки одним членом речення. Звісно, кожен із розділових знаків – це завжди ознака певного індивідуалізованого інтонування думки, втіленої в реченні.

Однорідні члени речення з'єднуються між собою сурядним зв'язком. Цей зв'язок реалізується, забезпечується: а) сполучником чи сполучниками (сполучниковий зв'язок) та інтонацією; б) тільки інтонацією (безсполучниковий зв'язок); в) обома цими способами – сполучниковим і безсполучниковим (тільки інтонаційним) зв'язком, напр.: а) *Тут були і авіатори, і танкісти, і артилеристи* (О. Гончар); *Тече вода в синє море, та не витікає* (Т. Шевченко); б) *Кожна професія цікава, потрібна, захоплююча* (О. Копиленко); в) *Росли брати, зростали, та не були друзями* (М. Коцюбинський).

Синтаксичний сурядний зв'язок між однорідними членами буває: а) *відкритим*, різнокількісним (він зумовлюється лише позамовними чинниками) або *закритим*, двокількісним, коли поєднуються між собою тільки два однорідні компоненти (члени речення). Відкритий зв'язок наявний за єднальних і розділових семантико-синтаксичних відношень між однорідними членами, тоді як закритий сурядний зв'язок простежується за наявністю в реченні протиставних і зіставних відношень між двома однорідними членами речення. Перший різновид сурядного зв'язку – відкритий сурядний зв'язок – реалізується без допомоги сполучників, тільки засобами інтонації, або ж втілюється в єднальних чи розділових сполучниках; другий же сурядний зв'язок (закритий) знаходить свій вияв тільки в інтонації, напр.: а) відкритий зв'язок між однорідними членами: *Перлами, росою, сонцем, долиною вмивається земля. Квітами, намистом, буйним зелен-листом зацвітуть поля* (В. Сосюра); *Тіло рослин і тварин складається з клітин, з яких утворюються тканини, органи і системи органів. Рослини, як тварини, дихають, живляться, ростуть і розмножуються*; або: *Слова накочуються на мене легіонами – то поверхові й непосидючі, то глибинні..., то стерті, як копійки..., то цілком новенькі..., то рідні й прості...* (Р. Федорів); б) закритий зв'язок між однорідними членами: *Не живемо, а вибачаємось* (Л. Костенко); *Іван Франко цікавиться не тільки французькими класиками і романтиками, але й символістами* (М. Рильський).

Однорідність, таким чином, утворює або відкритий ряд членів речення, або закритий ряд; перший кількісно безконечний, другий практично двочленний, формується двома протиставними (здебільшого) однорідними членами, напр.: *Праця садівника неспокійна, але почесна* (О. Гончар). Звісно, речення з такими однорідними

членами можна розгорнути іншим однорідним членом (членами), напр.: *Праця садівника невтомлююча, спокійна, але почесна й мирна за своєю суттю*. Все ж і в цьому випадку речення семантично і структурно залишається поділеним на дві частини, які лиш сукупно утворюють його однорідність.

Однорідні члени речення “становлять ряди рівноправних у синтаксичному відношенні компонентів, як правило, позначених спільністю лексико-граматичних ознак” [Грамматика, 1986: 299-300]. Водночас така ознака однорідності, як однаковість синтаксичної функції і, отже, збереження того ж самого питання, може порушуватись, бо однорідні члени речення зрідка становлять різні члени речення і відповідають на різні питання. За таких умов простежується неповна, одностороння однорідність, тільки логіко-семантична однорідність, напр.: *Запрошені сідали до столу неоднаково, по-різному* [як? – обставина способу дії] і *в різний час* [коли? – обставина часу]; або: *Ким і коли це сказано вперше?* [ким? – додаток і коли? – обставина часу]. Отож, не завжди збігаються такі семантико-синтаксичні поняття, як *однорідний ряд* і *однорідні члени речення*: однорідний ряд може утворюватись і синтаксично різнотипними членами речення, як, наприклад, однорідні й неоднорідні означення. Навпаки, в повному обсязі однорідні члени речення завжди збігаються синтаксично, тобто виконують функцію того ж самого члена речення, відповідають на те ж саме питання. Поняття однорідного мовного ряду ширше поняття мовної однорідності, бо охоплює і власне однорідні члени речення і такі його одиниці, які належать до різних членів речення. Однак ці явища (різночленореченнєві) порівняно малокількісні, через що поняття синтаксичного ряду (блоку) практично застосовується до обох випадків. Н.С. Валгіна пише: “В ряді однорідних членів наявна рівноправність компонентів, їх смислова й граматична незалежність одна від одного за умови, проте, їхньої логічної і лексичної зіставності. Такі члени речення зв’язані перечислюваними зіставними або розділовими відношеннями” [Валгіна, 1978: 220].

Будучи реченнями з відкритою структурою, із синтаксично однотипним наповненням деяких із складових частин, кожне з речень – з однорідними членами – завжди реалізується в межах певної модальності й комунікативної зорієнтованості: виступає або розповідним реченням, або питальним чи спонукальним, до того ж може ускладнюватись і певною експресією, емоційністю, стаючи внаслідок цього реченням розповідно-окличним, питально-окличним чи спонукально-окличним.

Поєднувані сурядним зв’язком однорідні елементи в межах одного простого речення семантично й синтаксично рівноправні; серед них немає ні опорного, ні залежного компонента на членореченнєвому рівні.

Сурядність, як і підрядність, завжди функціонально зорієнтована на досягнення певної спілкувальної мети. Це таке поєднання синтаксично рівноправних одиниць, при якому “ні перша стосовно другої”, ні друга стосовно першої не виступають ні означаючим, ні означуваним” [Реформатский, 1967: 343]. Водночас, мабуть, не має рації О.О. Реформатський, коли пише: “Однорідність членів речення залежить не від їхньої лексичної природи (підкреслення наше. – П.Д.) і не від їхньої морфологічної належності до тої або іншої частини мови, а від їхньої функціональної синтаксичної рівнозначності” [Реформатский, 1967: 344]. Стилїстична функція мовної одиниці, як і її синтаксичний статус не тільки не можуть не залежити від семантики (лексичного значення) і морфологічної форми членів однорідного ряду, а навпаки, визначаються названими чинниками.

Однорідні члени речення – це члени речення однакової синтаксичної зорієнтованості. Вони утворюють однотипний ряд членів речення, тобто ряд (блок) однорідних членів речення. У межах одного ряду однорідні члени виконують однакову (однотипну) синтаксичну функцію, виступають або підметами чи присудками двоскладного речення, головними членами односкладного речення, або означеннями,

додатками чи обставинами в двоскладному реченні, чи означеннями, зрідка додатками в реченні односкладному.

Однорідність відображає такі реалії мислення й мовлення, які позначені певною мовною й логічною однотипністю, спільністю. Тому однорідність простежується в структурі простого речення, вжитого самостійно, або ж у предикативній реченнєвій частині складного речення.

Однорідними називаються такі члени речення, які з'єднуються поміж собою сурядним безсполучниковим чи сполучниковим зв'язком, а з іншими членами речення – підрядним синтаксичним зв'язком, виконують ту ж саму синтаксичну функцію, відповідають на те саме питання і вимовляються найчастіше з інтонацією переліку.

Перелічувальна інтонація при однорідності характеризується тим, що однорідні члени речення вимовляються однаковим тоном, окремо або по двох, парами, напр.: *А тим часом місяць пливе оглядати і небо, і зорі, і землю, і море* (Т. Шевченко); *Вона [пісня] говорила про красу і щастя, про відвагу й радість* (М. Трублаїні); *Тягнуться до сонця і квіти, і трави, Віти кучеряві, гори голубі* (В. Сосюра); *Заграв, зарум'янився Дніпро, злегка повитий свіжим серпанковим туманцем* (О. Гончар).

Однорідні члени речення здебільшого виражаються словами якоїсь однієї частини мови, проте в одному ряді однорідних членів можуть уживатися слова різних частин мови, напр.: *Душа вихованої людини проста, без хитрощів, по-справжньому гуманна* (З преси).

Не так уже й рідко натрапляємо на випадки, коли в реченні є не один ряд однорідних членів, а два і більше, кожен із яких синтаксично різнофункціональний: один ряд слів репрезентує собою один тип членів речення, а другий, третій – інший різновид членів речення, напр.: *То ливарі і ковалі в січневі ночі, в ранках маю могутній плуг кують землі для дружби, щастя і врожаю*: перший ряд однорідних членів – однорідні підмети, другий – однорідні обставини, третій – однорідні додатки.

Однорідні члени речення можуть мати при собі залежні (пояснюючі) слова. Кожне з таких слів – це окремий член речення, напр.: *Дніпрогес з його крилатими щоглами, могутньою греблею, арками мостів відпливав удалину* (М. Бажан): *щоглами, греблею, арками* – однорідні неузгоджені означення, які ускладнені пояснюваними узгодженими означеннями *крилатими, могутньою* і неузгодженим означенням *мостів*.

Загальний огляд однорідності, який синтезує в собі її диференційні (розпізнавальні) ознаки, може бути таким: однорідні члени речення: 1) займають позицію одного члена речення; 2) однорідні члени речення взаємно поєднані (один з одним) сурядним зв'язком; 3) зв'язані з іншими членами речення підрядним зв'язком; 4) здебільшого виражають однотипні поняття, через що утворюють тільки якийсь один різновид членів речення; 5) мають переважно однакове морфологічне вираження [Бабайцева, 1979: 152]. З усіх однорідних членів речення тільки однорідні підмети й однорідні головні члени односкладного речення семантично й синтаксично залежать від себе самих, бо, поєднуючись між собою сурядно, синтаксично не підпорядковані жодному з інших членів речення.

Однорідні члени речення – це завжди структурно-утворюючі елементи простого речення. Однорідність наявна тільки в складі речення. Мінімальний склад однорідності – два члени речення. Це також мінімальне за семантико-синтаксичною будовою сурядне словосполучення. У реченні *Треба бути щедрим і вимогливим до себе* (О. Довженко) слід бачити предикативну частину, у складі якої наявні дві однорідні частини (*щедрим і вимогливим*), тобто два елементи одного однорідного головного члена в односкладному безособовому реченні.

Однорідні члени речення перебувають у подвійній залежності і в складі речення: між собою і між третім членом речення, який залежить від них або ж підпорядковує їх собі.

Однорідності немає при повній повторюваності, а також і тоді, коли повторюваність неповна, коли один з двох повторюваних елементів ускладнений словотворчим афіксом – префіксом чи суфіксом: *іла-наїлася, пила-напилася* і под.

Зв'язок між однорідними членами завжди сурядний, це зв'язок синтаксичної незалежності, а стосовно іншого члена речення (неоднорідного) цей зв'язок подвійний: однорідні підмети й синтаксично залежний від них присудок; присудок чи підмет і синтаксично залежні від них однорідні другорядні члени і т.д.

У реченнях з однорідними членами втілено одну з моделей синтаксично однотипних одиниць. Така модель поєднує в собі структурну схему одного з різновидів простого ускладненого речення. Взаємна залежність однорідних членів речення однотипна, синтаксично категоріальна, бо усунення одного чи більше однорідних членів з однорідної частини речення не видозмінює його структурної сутності; речення залишається простим або складним, двоскладним чи односкладним, розповідним, питальним чи спонукальним. В однорідному ряді немає семантико-синтаксичного підпорядкування одного однорідного члена речення іншому; між однорідними членами речення не виділяються підпорядковуючий і підпорядкований елементи (члени речення), означуваний і означаючий, пояснюваний і пояснюючий, незалежний і залежний. Їх поєднує в певне своєрідне ціле тільки одне загальне, спільне й визначальне відношення – відношення семантико-синтаксичної однорідності, тобто відношення неповторно індивідуальної якості, притаманної простому реченню. Під мовно-логічною однорідністю “розуміється суміжне розташування в думці окремо взятих понять... як таких, що виконують однакову з певної точки зору функцію в структурі цілої думки, причому кожне поняття..., яке мислиться раніше від наступного, осмислюється або так, ніби воно зовсім не передбачає зв'язку з наступним, або так, що після нього передбачається перелік ще кількох однорідних понять (чи груп понять)” [Мельничук, 1972: 440].

Однорідні члени речення займають у реченні однакову синтаксичну позицію, перебувають між собою в однакових синтаксичних відношеннях і однаково поєднуються з певним синтаксично незалежним чи синтаксично залежним від них членом речення.

Речення з однорідністю широко використовуються в усіх стилях мови, в описах найрізніших явищ життя. Такими реченнями осягається розгалужена характеристика предметів, явищ, дій, розумово-почуттєвих процесів.

РЕЗЮМЕ

На матеріалі різностильових українських текстів у статті зроблено деякі уточнення до вже наявного в синтаксисі тлумачення явищ мовної однорідності й неоднорідності, їхньої ритмомелодики, пунктуації й стилістики.

Being written on the material of the Ukrainian language texts of various styles, the article makes more precise present syntax interpretation of homogeneity and inhomogeneity, their rhythmical melody, stylistic feature and punctuation.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Украинская грамматика. – К.: Наук. думка, 1986.
2. Валгина Н.С. Синтаксис современного русского языка. – М.: Высшая шк., 1978.
3. Реформатский А.А. Введение в языковедение. – М.: Просвещение, 1967.
4. Бабайцева В.В. Русский язык. Синтаксис. Пунктуация. – М.: Просвещение, 1979.
5. Мельничук О.С. – У кн.: Сучасна українська літературна мова. Синтаксис. – К.: Наук. думка, 1972.

ФОРМАЛІЗАЦІЯ ПРЕДИКАТИВНОГО ЗВ'ЯЗКУ В ДВОСКЛАДНОМУ РЕЧЕННІ

Головні члени двоскладного речення – підмет і присудок – поєднуються між собою предикативним зв'язком. Цей тип зв'язку ґрунтується на двобічній залежності головних членів речення, їхній взаємозалежності [Загнітко, 1996: 15]. Ця особливість виразно відмежовує предикативний зв'язок від прислівно-підрядного і зумовлює розгляд його на рівні речення.

З уваги на неоднорідність граматичних форм підмета і присудка, що утворюють предикативну основу двоскладного речення, предикативний зв'язок кваліфікують як особливий зв'язок. Специфіка його полягає в тому, що підмет як головний член, який зумовлює синтаксичну структуру і морфологічні форми присудка, сам зумовлюється присудком. Саме присудок забезпечує будь-яким словам у функції підмета їхню так звану “незалежну” позицію, яка може морфологічно виражатися формами називного відмінка іменника, інших змінних або субстантивованих слів чи словами, у яких таких морфологічних ознак немає. Отже, між членами предикативної пари двоскладного речення існує не одnobічне підпорядкування присудка підметові, а двобічна залежність співвідносних членів: підмета і присудка.

Двобічна залежність між членами предикативного центру є основною змістовою характеристикою предикативного зв'язку. Останнім часом у науковій та науково-методичній літературі така думка проводиться послідовно. Щоправда, існує ще термінологічний різнобій, коли йдеться про формальні засоби вираження цього зв'язку. Терміни “координація” і “узгодження” часто вживають як синоніми.

Класичними, традиційно визнаними формами узгодження вважаються узгодження в роді, числі й відмінку, а також в особі за умови вираження підмета особовим займенником. Зрозуміло, що якби предикативний центр двоскладного речення можна було обмежити лише такими формами морфологічного вираження (*Ліс шумить. Ми запізнюємося*), тоді б синтаксичний зв'язок міг бути зведений до узгодження у спільних граматичних формах. У мові широко вживаними є речення з предикативними центрами, в яких зв'язок між головними членами не вкладається в такі традиційні рамки (*Курити – шкідливо. Робота – не з легких. А вона – ой. Працювати на совість – наш обов'язок*). Тому предикативний зв'язок аж ніяк не може обмежуватися традиційним поняттям узгодження як зв'язку між формами слів: називного відмінка іменника-підмета і дієвідмінюваного дієслова в ролі присудка.

Граматична, як і семантико-граматична, своєрідність речень двоскладної будови, а також широке розмаїття форм головних членів зумовили виділення предикативного зв'язку в окремий тип, термінологічно увиразненого “координацією”. При визначенні й описі формальних засобів вираження цього зв'язку в окремих випадках допустимим є вживання терміна “узгодження”, що за своєю сутністю передбачає взаємне координування форм. Зрозуміла річ, очевидним є наукова неспроможність терміна “узгодження”, коли йдеться про предикативний зв'язок між головними членами двоскладного речення в цілому. Координація (узгодження) присудка з підметом виражається у формах роду, числа й особи, якщо граматичні значення відповідних категорій мають слова в позиції простих присудків, зв'язки в іменному складеному присудку чи допоміжного дієслова в дієслівному складеному та в деяких структурах трьохелементного присудка: *Так увійшла подільська щедра осінь в мого життя юнацькі сторінки* (Л. Дмитерко) – узгодження в роді й числі; *І я схилиюсь перед тим, хто тут проходив перший* (Л. Дмитерко) – узгодження в числі та особі; *Правдивим будь, але не всім ти одкривайся, хоробрим будь, але на техніку зважай* (П. Тичина) –

узгодження в числі та особі; *Розчинятися у воді може переважна більшість порід і мінералів* – узгодження в числі; *Ніхто з людей не створював землі, ніхто із людей і не повинен привласнювати землю* (М. Стельмах) – узгодження в числі. Наведені приклади ілюструють вплив граматичних форм слів у позиції підмета на відповідні граматичні форми слів у позиції присудка. У цих випадках можна вважати, що присудок узгоджується з підметом у граматичних формах спільних граматичних категорій.

Не однаково зумовлюються підметом форми присудка в предикативних центрах: “предмет – ознака” (*Дівчина співає*), “ознака – ознака” (*Бути вчителем – почесно*). Характерною особливістю речень першого типу є те, що вони не мають обмежень у використанні всіх основних форм присудка. Структура присудка варіюється залежно від його власних граматичних форм (простий дієслівний, складений іменний із зв’язкою, складений іменний із нульовою зв’язкою, складений дієслівний, трьохелементний звичайний чи ускладненого типу). Морфологічне вираження підмета (іменником, займенником, числівником, іншим субстантивованим словом чи словосполученням) не впливає на форму присудка. Щоправда, у предикативному центрі з підметом, вираженим словосполученням чи цілим реченням, будова присудка зумовлена. Присудок найчастіше буває складеним іменним із нульовою зв’язкою, а іменний член виражається іменником у називному відмінку із частками *це, то, ось* чи без них: *“Повість про справжню людину” – це одна з улюблених книжок молоді; Все в ім’я людини! Все для блага людини – ось наша найвища мета* (З газ.). Якщо підмет виражений омонімічним іменем, спільним для осіб чоловічої і жіночої статі (*Шура, Валя*), незмінюваним прізвиськом іншомовного походження (*Руссо*), присудок набуває граматичного значення роду залежно від контексту: *Шура виконав домашнє завдання і Шура виконала домашнє завдання*.

Нерідко допускаються помилки у вживанні родових форм присудка при підметі, вираженому іменником – назвою осіб за професією, посадою, званням чи характером діяльності (*голова, суддя*), наприклад, коли йдеться про голову сільської ради – жінку. Такі іменники, на відміну від іменників спільного роду, завжди чоловічого роду. Щоправда, таке вживання традиційне, оскільки зараз жінки нарівні з чоловіками є головами, суддями, професорами, героями. Тому, якщо ситуація чи контекст конкретизують стать людини – виконавця дії, мовець, порушуючи існуючу норму, узгоджує присудок з іменником – назвою жіночої статі. Тут маємо справу з нормативно не закріпленою тенденцією, що є реакцією на родову диференціацію іменників – назв осіб за характером діяльності. Щоб не порушувати норм граматичного узгодження присудка з підметом, потрібно вживати інші слова, які конкретизують рід іменника в ролі підмета: *Голова зборів Олександра Андріївна зачитала постанову*.

Конкретизаторами родових значень іменника-підмета найчастіше виступають приклади, що є назвами видових понять щодо іменників у ролі підмета з назвами понять родових (*газета “Спорт”, журнал “Берегиня”*). При такому підметі присудок узгоджується в роді й числі з підметом: *Газета “Спорт” повідомила результати змагань; Водна станція “Хімік” оснащена всім необхідним для відпочинку*. Якщо ж іменника, що означає родові поняття, немає, то присудок узгоджується в роді й числі з підметом – власною назвою: *“Хімік” оснащений усім необхідним для відпочинку* (хоча “Хімік” – водна станція).

При підметі, вираженому сполученням слів без стрижневого слова-іменника чи цілим реченням, рід дієслова-присудка відповідає роду пропущеного іменника (з родовою назвою): *“Я утверждаюсь” написаний П. Г. Тичиною під час війни*.

Коли підмет виражений невідмінюваним іменником – назвою птахів, тварин, присудок вживається у формі чоловічого роду (в дієсловах минулого часу та умовного способу). Лише при необхідності підкреслити, що йдеться про тварину-самку, присудок має форму жіночого роду: *Кенгуру народила мале*.

Якщо підмет виражений невідмінюваним іменником, що не є назвою птахів чи тварин, форма присудка визначається родовим поняттям щодо назви видової, яка виражає предметне значення підмета: *Миссісіпі вийшла з берегів* (річка); *"Юманіте" повідомила...* (газета). При невідмінюваних іменниках – загальних назвах у ролі підмета присудок має форму середнього роду: *Таксі під'їхало*.

Своєрідною є координація форм підмета й присудка в реченнях із підметом, вираженим займенниками *хто, що*. Хоча займенники *хто, що* не мають категорії роду, все ж вони в ролі підмета зумовлюють родові граматичні значення дієслів-присудків, якщо їм властиві ці категорії. Форму чоловічого роду в дієсловах-присудках минулого часу та умовного способу зумовлює підмет, виражений займенниками *хто, ніхто, дехто*: *Так ніхто не кохав. Через тисячу літ лиш приходить подібне кохання* (В. Сосюра). При підметах-займенниках *що, ніщо, дещо* присудок – дієслово в минулому часі чи умовному способі вживається в середньому роді: *Що сталося з тобою?* (М. Зарудний). Питальний займенник *що* має вплив на граматичне значення в іменній частині складеного іменного присудка: прикметник, який найчастіше вживається в іменному присудку при підметі *що*, має форму середнього роду: *Батьківщино моя! Що є могутніше гірських хребтів, суворіше від тайги твоєї, прекрасніше від твоїх пшеничних ланів!* (О. Донченко).

Якщо ж займенник *що* – відносний і вживається в ролі підмета, то він втрачає змогу зумовлювати граматичне значення середнього роду в присудку. На рід та число дієслів-присудків при підметі *що* в таких випадках впливають граматичні значення цих категорій у словах, від яких цей займенник залежить: *Ми працю любимо, що в творчість перейшла, і музику палку, що ніжно серце тисне* (М. Рильський).

Займенники *хто, що* не мають також категорії числа. Як правило, присудок при підметах, виражених цими займенниками, ставиться в однині (*Хто винен? Хто прийшов? Що трапилось?*). Все ж при перелічуванні осіб-підметів, виражених займенником *хто*, присудок може мати форму множини: *Гріють біля вогника хто руки, а хто очі – глибока осінь прийшла з країв північних* (П. Панч).

Підмет, виражений незмінним словом (прислівником, прийменником, сполучником, вигуком, часткою), а також словосполученням чи цілим реченням, вимагає від дієслова-присудка в минулому часі чи умовному способі форм однини середнього роду: *Гучне "Ура!" пронеслось тоді над лугами і впало в трав розморених дурман* (Л. Первомайський). Форма множини присудка диктується лише наявністю контекстуальної вказівки на множинність підметів: *Його постійні "ой!" виводили старого з рівноваги* (І. Цюпа). Як правило, в таких випадках при підметах вживаються слова-означення, морфологічна форма множини яких вносить відтінок розчленування назви предмета – носія предикативної ознаки.

Числове значення присудка при підметі, що є кількісно-іменним сполученням, залежить від того, як мовцєві уявляються особи чи предмети-підмети: як єдине ціле чи зосереджена увага на їхніх назвах як носіях предикативної ознаки. Пор.: *На кожній гілці сиділо по кілька горобців; Двадцять років відтоді минуло* (Є. Гуцало); *Два будинки з скляними стелями стояли один біля другого, дивуючи очі своєю красою* (П. Мирний); *Тут їх уже чекали два військові* (С. Складенко).

У конструкції "бути (у будь-якій часовій формі) + займенник" предикативна частина може виступати у формах називного та орудного відмінків. Бувають випадки, коли називний і орудний відмінки не заступають один одного. Так, тільки у формі називного відмінка виступають: а) предикативний особовий займенник, якщо він відноситься до підмета, вираженого словами *це, то*: *Братику, – сказала Дарка, – не шукайте записки, то була я* (Ю. Яновський); *Скажи, Петрусю, льотчик цей, що катапультувався, це був ти?* (О. Гончар); б) займенник *хто (що)* у поєднанні із займенником *такий*: *Ти хто такий будеш? – рівним голосом звернувся Палилько до*

нього (М. Стельмах); в) займенник який у сполученні “який буде з...”: *І який же після цього буде з тебе хазяїн-господар?* (М. Стельмах).

Своєрідною є координація форм підмета-іменника та іменної частини складеного іменного присудка з нульовою зв'язкою. Поєднання у предикативному центрі назв двох предметів (предмет – ознака), один із яких є ознакою другого, не ґрунтується на узгодженні їхніх морфологічних форм. Ознака, що приписується підметові-іменнику, може бути виражена іменником, граматичні значення категорій роду, числа й відмінка якого повністю або частково збігаються з відповідними значеннями іменника-підмета або ж можуть мати інші значення цих категорій.

Найчастіше повним буває збіг граматичних значень категорій роду, числа й відмінка в предикативному центрі “іменник + нульова зв'язка + прикметник”: *Наше мистецтво глибоко оптимістичне і життєстверджуюче* (З газ.) – збіг у роді, числі й відмінку. Хоч іноді збігу граматичних значень числа й відмінка іменника-підмета й прикметника-присудка не буває (у таких випадках предикативний член – прикметник майже завжди має форму множини): *Хлопець той не з цікавих*.

Деяку своєрідність становить присудок “бути + іменник у називному відмінку”, коли вступає у предикативні відношення з підметом, вираженим займенником *це*. Закономірним, як відомо, є узгодження дієслівної зв'язки *бути* з підметом у роді та в числі: *Руки його були великі, загорілі, справді солдатські* (О. Гончар). При підметі, вираженому займенником *це*, узгодження має зворотну залежність, а саме: дієслово узгоджується в роді та числі не з підметом, а з іменником у ролі іменної частини присудка: *Це був період дуже напруженої моєї роботи* (О. Довженко); *Це була легенда про лебедів, у яких нібито існує великий закон: самець і самка паруються раз на все життя* (О. Гончар).

Коли присудок являє собою перелік однорідних понять, виражених іменниками, то *бути* узгоджується в роді й числі з першим іменником: *Це була не просто музика, це була її, Шурина, власна сила, її порятунком, її майбутнє* (О. Гончар).

РЕЗЮМЕ

Подано деякі думки автора про лінгвістичну сутність предикативного зв'язку, зокрема з погляду формовираження категоріальних значень слів у позиціях підмета й присудка двоскладного речення.

This research provides separate author's thoughts concerning linguistic essence of the predicative link from the point of form usage of categorial word-meanings in the positions of subject and predicate within a combined sentence.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Белошапкова В.А. Современный русский язык: Синтаксис. – М.: Высшая шк., 1977. – 413 с.
2. Вихованець І.Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. – К.: Наук. думка, 1988. – 256 с.
3. Загнітко А.П. Український синтаксис. Частина І. Навчальний посібник. – К.: ІЗМН, 1996. – 202 с.
4. Іваницька Н.Л. Двоскладне речення в українській мові. – К.: Вища шк., 1986. – 198 с.
5. Русская грамматика. – М.: Наука, 1980. – Т. 2. – 707 с.

Тамара Бевз (Вінниця)

ТРИЧЛЕННІ ПЕДАГОГІЧНІ ТЕРМІНИ

Педагогічні терміни (ПТ) належать до спеціальних і просторо вживаних – особливо в мовленні осіб, які працюють у сфері освіти, - номінативних мовних одиниць, різних за своїм структурним виявом.

Мета цієї статті – визначити особливості мовної структури тричленних педагогічних термінів, виявити по можливості частотність їхнього використання переважно в науково-педагогічному мовленні.

Однією з критеріальних особливостей двочленних педагогічних термінів постає їхня здатність до експансії завдяки уточнюючим означенням, які виражаються прикметником чи іменником у родовому відмінку, що зумовлює перехід двочленних термінів у тричленні. У такий спосіб формуються основні моделі тричленних термінів: 1) прикметник + прикметник + іменник – П + П + Ім; 2) прикметник + іменник + іменник у родовому відмінку – П + Ім + Ім род. в.; 3) іменник + (прикметник + іменник у родовому відмінку) – Ім + (П + Ім род. в.); 4) іменник + іменник у родовому відмінку + іменник у родовому відмінку – Ім + Ім род. в. + Ім род. в. У моделі першого типу стрижневий компонент, виражений іменником, детермінується, визначається ще одним прикметником, внаслідок чого утворюється більш розгорнута (порівняно з бінарною) тричленна конструкція з відповідно ширшим змістом, але з вужчою сферою вживання; у таких термінах представлена дворазова детермінація іменника як синтаксично й семантично провідного компонента термінологічної словосполучки, напр.: *автономна нервова система, аналітико-синтетичний звуковий метод, дидактичні аудіовізуальні засоби, бригадне виробниче навчання, вечірня змінна школа, вища педагогічна освіта, всебічний гармонійний розвиток, шкільний географічний майданчик, громадська молодіжна організація, групове виробниче навчання, дитяча лижна станція, дитяча художня література, дитяче сільськогосподарське дослідництво, друга сигнальна система, духовний навчальний заклад, єдиний шкільний режим, єдині педагогічні вимоги, загальна професійна освіта, Київська духовна академія, Київське художнє училище, контрольна письмова робота, лікувальна фізична культура, молодший науковий співробітник, молодший шкільний вік, паралельна педагогічна дія, рання християнська педагогіка, самотійна навчальна робота, середня спеціальна освіта, учнівська виробнича бригада, шкільний орфографічний словник, шкільна навчально-дослідна ділянка та ін.* Термінів цього типу в науково-педагогічному мовленні, за нашими підрахунками, понад 130 (20, 4% від загальної кількості трикомпонентних термінів – 630 одиниць)

Модель другого типу є розгорнутою моделлю бінарних термінів П + Ім, яка поширилась детермінантом-іменником у родовому відмінку та детермінантом-прикметником, що ми вже спостерігали на прикладі моделі першого типу. Модель (П + Ім) + Ім род. в. репрезентує такі трислівні терміни: *автократичний стиль виховання, акроаматичний метод навчання, антропологічні виміри дітей, асоціативна теорія навчання, виховне значення прикладу, виховний принцип навчання, всебічний розвиток особистості, гносеологічні основи дидактики, громадське життя школи, дитяча кімната міліції, еротематичні методи навчання, класно-урочна система навчання, комплексна система навчання, логічна структура уроку, майнові права дітей, медичний огляд учнів, науково-дослідна робота студентів, особистий приклад вчителя, пізнавальна діяльність школяра, письмові роботи учнів, політехнічна підготовка вчителя, правовий захист дітей, самотійна робота студентів, технічні засоби навчання, узагальнююче слово вчителя, фізіологічні основи навчання, художній характер викладання та ін. (111 словосполук).* Зауважимо, що словосполучення, в яких детермінант-іменник супроводжується детермінантом-прикметником, крім прямої,

репрезентують також і опосередковану детермінацію. Таким чином, переважна більшість трислівних педагогічних термінів побудована за елементарними (базовими) синтаксичними конструкціями: прикметник + іменник та іменник + іменник у родовому відмінку з варіантами вищевказаних чотирьох типів.

Модель третього типу – іменник + (прикметник + іменник у родовому відмінку) — представлена 128 аналітичними педагогічними термінами: *автоматизація навчального процесу, відмінник народної освіти, вивчення педагогічного досвіду, гігієна педагогічної праці, гігієна навчальних посібників, групи продовженого дня, дидактика виробничого навчання, інститут електронної техніки, єдність виховних дій, логіка навчального процесу, Міністерство народної освіти, навички політехнічної самоосвіти, напрями політехнічної самоосвіти, напрями національного виховання, облік знань учнів, організація народної освіти, педагогіка вищої школи, педагогіка професійно-технічної освіти, педагогіка сімейного виховання, планування навчально-виховної роботи, позбавлення батьківських прав, показ трудових дій, прийоми морального виховання, принципи національного виховання, програма виховної роботи, режим дошкільної установи, свідомість національної єдності, сформованість національної свідомості, урівноваженість первових процесів, фізіологія нервової діяльності, школа глухонімих дітей, школа передового досвіду та ін.*

Іменник + іменник у родовому відмінку + іменник у родовому відмінку – Ім + Ім род. в + Ім род. в – представляють четвертий тип структурної моделі трикомпонентних термінів, у яких перший компонент, виражений іменником, може детермінуватися другим компонентом — іменником у родовому відмінку, а він у свою чергу – третім компонентом – іменником у родовому відмінку. Ця модель може мати ще два варіанти: 1) (Ім + Ім род. в) + Ім род. в.; 2) Ім + (Ім род. в + Ім род. в). Позначаючи варіанти четвертої моделі відповідно буквами а, б, в, наведемо приклади трислівних термінів: *активізація процесу навчання (в), будинок працівників освіти (в), відпустка працівників освіти (в), теорія відмирання школи (а), гігієна праці учнів (б), гігієна харчування дітей (б), міцність засвоєння знань (а), методика викладання історії (а), облік знань учнів (б), план роботи школи (б), рівень вихованості школяра (б), рівень освіти населення (б), режим дня школяра (б), таблиць обліку успішності (а), форми організації навчання (в), щоденник розвитку дитини (в) та ін.*

Нерегулярні тричленні конструкції охоплюють складені термінологічні найменування (СТН), граматичне оформлення яких малотипове для педагогізмів. Більш широкий, ніж у терміна, обсяг поняття і, до певної міри, оказіональна граматична оформленість тричленних педагогічних одиниць допускають наявність у них тих самих ознак, які властиві однолексемним педагогічним термінам. Це належність їх до системи педагогізмів і номінативно-дефінітивна функція, тобто здатність позначати певне, строго закріплене за ними поняття конкретної професійно-педагогічної сфери людської діяльності.

Від вільних словосполучень СТН відрізняються характером, природою стійкості сполучення слів: у СТН ця природа поняттєвого характеру, у вільних же словосполученнях – семантичного. Важлива відмінність СТН від вільних словосполучень також сконцентрована в основній функції відповідних аналітичних одиниць: у вільного словосполучення ця функція номінативна, у СТН – номінативно-дефінітивна.

Тричленні терміни, утворені за моделлю (іменник + іменник у родовому відмінку) + прийменник + іменник у місцевому відмінку (Ім + Ім род. в.) + прийм. + Ім місц. в. – охоплюють близько 20 найменувань і належать до групи термінів малопродуктивних моделей разом з чотирма іншими (1, 2, 3 і 4 моделі), напр.: *активність учнів у навчанні, бюджет школи в Україні, кабінет географії в школі, кабінет домоводства в школі, кабінет хімії в школі, основи виробництва в школі, основи наук у школі, режим дитини*

в сім'ї, розвиток мови в школі та ін. Перший компонент, виражений іменником, становить стрижневе слово (*активність*), яке паралельно і неодноразово детермінується іменником у родовому відмінку (*учнів*) та іменником з прийменником у місцевому відмінку (*у навчанні*). Більшість СТН цієї групи можуть утворювати варіанти внаслідок морфологічної субституції, напр.: *кабінет біології в школі* — *шкільний біологічний кабінет*, *кабінет хімії в школі* — *шкільний кабінет хімії* та ін.

Інша група складених термінологічних найменувань охоплює 13 структурних моделей, обов'язковим елементом яких виступає прийменникове керування в різних непрямих відмінкових формах. Частотність цієї групи репрезентують 4, 74% від загальної кількості трикомпонентних педагогізмів — 630 одиниць. Узгодженням та прийменниковим керуванням поєднані в словосполучах слова повнозначних частин мови — два прикметники та іменник у називному, родовому, знахідному, орудному чи місцевому відмінку. Серед іменників домінують віддієслівні іменники типу *вдосконалення, вивчення, виховання, навчання, повідомлення, пояснення, планування, управління, формування*.

У структурі таких СТН щоразу, як це загалом властиве усім педагогізмам аналітичної будови, повторюються бінарні сполуки прикметник + іменник та іменник + іменник у родовому відмінку. У формулах моделей їх бінарність, як правило, обрамлюємо дужками.

За характером зв'язку між компонентами структурні моделі аналізованих СТН ми згрупували в 4 підгрупи по 2-4 моделі в кожній. До першої підгрупи входять СТН, які представлені такими моделями: а) (прикметник + іменник) + прийменник + іменник в орудному відмінку (П + Ім) + прийм + Ім ор. в., напр.: *додаткові заняття з відстаючими, лікарські спостереження за дітьми, самостійна робота з книгою, самостійна робота з підручником*; б) (іменник + іменник у родовому відмінку) + прийменник + іменник в орудному відмінку — (Ім + Ім род. в.) + прийм + Ім ор. в., напр.: *зв'язок навчання з практикою, ознайомлення дошкільнят з природою*; в) іменник + прийменник + (прикметник + іменник в орудному відмінку — Ім + прийм + (П + Ім ор. в.)), напр.: *шефство над дитячими установами, школа з продовженим днем, школа з особливим режимом*.

Базові бінарні мікроструктури прикметник + іменник та іменник + іменник у родовому відмінку (ми назвемо їх відповідно першою і другою групою) у двох перших моделях входять до стрижневої частини словосполучення; в третій моделі друга мікроструктура належить до детермінуючої частини.

Друга підгрупа репрезентована двома моделями СТН, в яких стрижневий компонент, виражений іменником у початковій формі і детермінується словосполучкою прийменник + іменник у місцевому відмінку + іменник в орудному відмінку і прийменник + іменник у місцевому відмінку + іменник у родовому відмінку. Зобразимо їх у вигляді формул: а) Ім + прийм + Ім місц. в. + Ім ор. в.; б) Ім + прийм + Ім місц. в. + Ім род. в.. Наприклад, *самоконтроль при заняттях фізкультурою, дискримінація в галузі освіти, комісія в справах неповнолітніх*. До третьої підгрупи належать СТН трьох моделей: а) іменник + прийменник + (прикметник + іменник у родовому відмінку) — Ім + прийм + (П + Ім род. в.), напр.: *аранжування для дитячого хору, школи для розумово-відсталих дітей*; б) іменник + прийменник + (іменник у родовому відмінку + іменник у родовому відмінку) — Ім + прийм + (Ім род. в. + Ім род. в.), напр.: *прилад для письма сліпих, школа для глухих дітей*; в) (іменник + іменник у родовому відмінку) + прийменник + іменник у родовому відмінку — (Ім + Ім род. в.) + прийм + Ім род. в., напр.: *будинок культури для глухих, підготовка вчителя до уроку, підготовка учнів до уроку, практика підготовки до праці*; г) (прикметник + іменник) + прийменник + іменник у родовому відмінку (П + Ім) + прийм + Ім род. в., напр.: *психологічна підготовка до праці*.

Стрижневі компоненти двох перших моделей виражені іменником у початковій формі (напр., *школа, прилад*): до складу детермінуючої частини СТН входять перша (напр.: *для розумово-відсталих дітей*) і друга (напр., *для письма сліпих*), бінарні мікроструктури. У третій і четвертій моделях такі мікроструктури виступають елементами стрижневої частини СТН, перша – в четвертій моделі (напр., *психологічна підготовка*), друга – в третій моделі (напр., *підготовка вчителя*). Детермінуючі частини в цих моделях однотипні – іменник у родовому відмінку з прийменником: *до праці, до уроку*). Зауважимо, що кінцевий компонент багатьох СТН цієї групи виражений субстантивованим прикметником, виступаючи в ролі іменника і позначаючись у формулі символічно скороченим Ім.

Означальні компоненти першої і другої бінарних мікроструктур створюють опосередковану детермінацію стрижневих компонентів СТН двох перших моделей. Третя ж і четверта моделі репрезентують паралельну детермінацію. Покажемо це у формулах:

1) Ім+прийм+(П+Ім род.в.);

2) Ім+прийм+(Ім+Ім род.в.);

3) (Ім+Ім род. в.)+прийм+Ім род. в.;

4) (П+Ім)+прийм+Ім род. в.

Четверта підгрупа трикомпонентних СТН, одним з компонентів яких є прийменник, представлена чотирма моделями: а) іменник + прийменник + (прикметник + іменник у знахідному відмінку) — Ім + прийм + (П + Ім зн. в.), напр.: *атестат про середню освіту, бесіди про образотворче мистецтво*; б) іменник + прийменник + (іменник у знахідному відмінку + іменник у родовому відмінку) — Ім + прийм + (Ім зн. в. + Ім род. в.), напр.: *свідectво про закінчення школи, турбота про виховання дітей*; в) (прикметник + іменник) + прийменник + іменник у знахідному відмінку — (П + Ім) + прийм + Ім зн. в. , напр.: *державні асигнування на освіту*; г) (іменник + іменник у родовому відмінку) + прийменник + іменник у знахідному відмінку — (Ім + Ім род. в.) + прийм + Ім зн. в. , напр.: *товариства піклування про дітей*.

Усього нами виявлено 36 моделей трикомпонентних ПТ та СНТ. Як видно з цього загального огляду трикомпонентних педагогізмів, модель іменник + іменник у непрямому відмінку виразно переважає над структурою “прикметник + іменник”. Остання ж кількісно доповнюється шістьма мікроструктурами “прикметник + іменник,” у яких іменник також виступає детермінуючим, а не стрижневим словом.

РЕЗЮМЕ

У статті піддається докладному аналізу архітектоніка тричленних педагогізмів, констатуються найчастотніші і основоположні їх структурні ланки.

The threemember pedagogism structures are analyzed in detail. Their most frequently used basic structural lints are stated in the article.

Інна Завальнюк (Вінниця)

НЕПРЯМІ ЗВЕРТАННЯ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Звертання в мові – категорія не тільки мовна, а й психологічна. Ця найуживаніша мовна одиниця виконує важливі суспільні функції: встановлює мовленнєві контакти, регулює соціальні взаємовідносини, через що є предметом турботи і уваги людей. Будучи інтонаційно виділеним компонентом речення, що називає істоти або

персоніфіковані предмети, до яких адресовано мовлення, звертання відбивають емоційно-вольову сферу мовця. Здебільшого в них поєднано дві функції: апелятивну та експресивну. У неускладненому вигляді апелятивна функція виступає в офіційних сферах спілкування (заклики, розпорядження тощо). У розмовно-побутовому й художньому мовленні звертання виражає не тільки звернення до адресата, а й називання його, характеристику, ставлення мовця до нього [Вихованець, 2000 : 184-185]. Найчастіше воно буває прямим, рідше – непрямим (метафоричним, переносним) найменуванням адресата.

Об'єктом наших зацікавлень стали непрямі звертальні форми, що характеризуються виразною оцінною конотацією і формують ряди експресивно-оцінних слів, які називають осіб за вдачею, натурою, поведінкою, характером, інтелектуальними здібностями, звичками.

Звертання за вдачею, натурою, поведінкою, характером, інтелектуальними здібностями, звичками розмовному мовленню у пресупозиції “адресат – незнайомий” майже не властиві. Це пояснюється тим, що названі людські ознаки надзвичайно індивідуальні, внутрішні й невідомі адресантові. У пресупозиції “адресат – знайомий” звертання за вдачею, натурою, поведінкою тощо, навпаки, широкоживані.

1. Звертання за вдачею: (до незнайомих осіб) *Весела, у Вас не знайдеться зайвого квитка?*; (до знайомих осіб) *Що це ти, невмійку, сконструював?*; *Невдахо, чому тобі так не щастить?*; *Веселун, як ти мене налякав* і под. Оскільки вдача як одна з ознак, що характеризує внутрішній світ людини, зрідка може “вихлюпуватися на поверхню”, то закономірно, що звертання за вдачею можливі також у розмовах незнайомих осіб. Проте їх небагато, вони оцінні, але неекспресивні. У звертаннях до знайомих осіб переважають експресивно-емоційні іменники, які виражають меліоративне ставлення адресанта.

Зрідка звертання за вдачею людини використовуються в художніх творах з гумористичною метою, пор.: *Слухайте, супергеній. Не надумайте увімкнути фари. Це вам не ондатра. Жінки на світло не йдуть...* (О. Черногуз).

2. Звертання за натурою: *Гуляко, ти всю вечерю знову прогуляв, їсти нічого; Лежню, під лежачий камінь вода не тече, забув?*; *Ой, горлохвате, коли ти вже задоволишся всім?*; *Тобі не соромно, підбрехачу?*; *Пліткарко, припини, уже набридла!*; *Постривайте, гарячі голови!* (запальні натури); *Ой ти, мій вірний паладине?!* (віддана особа). Подібні звертання можливі тільки в побутовому мовленні між знайомими людьми. Вони можуть виражати і меліоративне, і пейоративне ставлення номінатора, залежно від конституції є експресивно-емоційними, іноді образними (*гарячі голови*) чи усталеними (крилатими) фразеологічними зворотами (*мій вірний паладине*). У художніх творах трапляються надзвичайно експресивні, образні описові утворення за ознакою людської натури: *Я вас вітаю, улюбленець своїх і закордонних грацій* (О. Черногуз). Якісно-оцінна характеристика особи досягається шляхом додавання до звертальних форм різних означальних, об'єктних чи дифузних поширювачів. У таких випадках звертання набувають рис речення. В.В. Бабайцева пояснює це збільшенням предикативності в таких одиницях, бо “будь-які означальні сполучення легко трансформуються в предикативні” [Бабайцева, 1981 : 174].

3. Звертання за манерою поведінки: а) з меліоративним значенням: *Облиш свої жарти, жартуне. Це не смішно; Моргуне, дивись, а то закохаюсь у тебе; Балакуне, йди-но до дошки; Пустунко, припини негайно; Ой ти, мій розбійнику!* Такі непрямі назви мають виразне емоційно-експресивне забарвлення і використовуються у звертаннях і до дорослих, і до дітей. Звертання *пустунко, мій розбійнику* є тільки “дитячими”. Їм властива одночасно об'єктивна зменшеність і пестливе значення. Вони вживаються в оточенні вигуків та займенників з відповідним емоційним забарвленням; б) з пейоративним значенням: *Безголовий, треба було летіти ще швидше!*;

Безсоромний, як ти поводишся зі старшими?; **Безсердечний**, зміни хоч тепер своє ставлення до матері; **Божевільний!** Що ти нароби?; Чого ти хочеш, **крикливий?**; **Вітрогоне**, чи тобі не шкода свого життя? Звертаючись до особи таким чином, адресант тим самим приписує їй відповідну ознаку, яка впливає з її поведінки. Одні з цих звертань оцінні (*безсердечний, безсоромний, крикливий*), інші – ще й емоційно-експресивні чи навіть образні (пор. *безголовий* – “необережна особа, яка любить ризикувати”; *божевільний* – “особа, що робить необдумані вчинки”; *вітрогоне* – “надмірно швидка, холерична особа”).

Серед звертань за манерою поведінки є багато метафоричних перенесень ознак тварини на людину як з меліоративним (рідше), так і з пейоративним значенням, пор.: *Лисичко, яка ж ти хитрюча; Хамелеоне! Що ти можеш сказати, щоб нас переконати?*; *Щеня, довго будеш огризатися, ані слова більше!* тощо. “Переносні найменування... – зауважувала Г.А. Уфимцева, – відзначаються наявністю конотативного аспекту в семантиці, складниками якого є образно-експресивні та емоційно-оцінні компоненти, і як результат кваліфікативно-оцінної діяльності людини обслуговують прагматичну сферу мови” [Уфимцева, 1977 : 43]. Це стилістично марковані номінативні знаки, в яких найбільше виявляється “мотиваційний бік мислення” [Гальперин, 1976 : 275]. Звичайно, самі мовні одиниці образності не виражають. Їх відношення до явищ об’єктивної дійсності має знаковий характер. Образними вони стають в “індивідуальних, невідтворених виразах, які адекватно відображають об’єкт” [Мезенин, 1983 : 50-51], і, звичайно, у конкретних побутово-життєвих обставинах. Називаючи *лисичкою* хитру особу (дитину), *хамелеоном* – лицемірну людину, *щеням* – дуже молоду, недосвідчену людину, *зайцем* – боязку людину тощо, ми у згорнутій і образній формі виражаємо судження (певна дитина хитра: лисиця хитра, отже, ця дитина схожа на лисицю; особа лицемірна: хамелеон двоїстий (змінює забарвлення), отже, особа схожа на хамелеона і под.).

Нейтральні й експресивно-емоційні звертання за манерою поведінки надзвичайно активно використовуються письменниками у творах для відтворення характерних рис персонажів і створення комічних ситуацій, пор.: *А ось ти, інтелігент, двох курей не вариш... Треба вміть на світі жити, дорогий товариш!* (П. Глазовий); *А-а-а, сатанюго! Попався? Тепер будеш мені сидіти тут до сонечка. Я тебе напою. Смоли ти в мене нап’єшся...* (Є. Дудар); *А тому старому дуристві чим ви підмастили, аферисте?* (В. Дмитренко); *Скільки раз ти, волоцюго, з іншими таскався! Бодай стільки на тім світі ти перевертався* (П. Глазовий); – *Відчепись, мораліст!* – махнув рукою Сідалковський... (О. Черногуз).

4. Звертання за рисами характеру: а) з меліоративним значенням: *Гордий мій, як я тебе люблю!*; *Тужу за тобою, спляча красуне*; – *А тебе, добре людське життя*, – знову звернулася бабуся до Івасика, – *я вже давно вподобала* (В. Міняйло); б) з пейоративним значенням: *Як тобі не соромно, рвачу, припини!*; *Комусь іншому, підлизнику, це розкажи*; *Вибач, мімозо, я не хотів тебе скривдити*; *Пантеро, чого на людей кидаєшся?*; *Гадюко, посоромся старших!*; *Скільки тобі, осел, уже тлумачити, зрозумій нарешті?!*; *Ах ти, порося. Увірветься отаке брудне в чужу душу, наплює і порошок...* (Є. Дудар); – *Не треба, кабанець! Я піднімусь сам*, – відповів Благоуханний. – *Я ще піднімусь! А от чи ти піднімешся...* (О. Черногуз).

Сфера використання подібних звертань обмежується побутовим мовленням, де адресант і адресат добре знають одне одного. Серед звертань за рисами характеру переважають експресивні лексеми з переносними значеннями, що є результатом метафоричних перенесень ознак тварин на людину (*пантеро, гадюко, осел, порося, кабанець*), ознак рослин на людину (*мімозо* – “про хворобливо образливу особу”), зрідка вживаються усталені звороти (*спляча красуне* – “про повільну, врівноважену людину”) й образні багатослівні звертання (*добре людське життя* – “про добру

людину"). Слід зауважити, що більшість звертань за рисами характеру має виразне негативне забарвлення. Це пов'язано з переносним характером оцінного значення, із здатністю метафори виражати "стійку подоби", що однаково сприймається всіма членами мовного колективу [Метафора..., 1988 : 170]. Метафора тварина – людина, маючи спрямування на пейорацію значення, надає слову зниженого забарвлення й утворюється за рахунок реалізації у живому мовленні конотативних ознак. Так, наприклад, слово *пантера* як назва тварини конотує таку ознаку, як злість; *гадюка* – злість, підступність; *осел* – упертість, дурість; *поросся, кабанець* – бруд, невдячність. Вони не входять до значень відповідних слів, але відзначають подібність людини до названих тварин за цими рисами характеру. Конотація ж трактується В.М. Телією як "семантичне вираження психічного стану мовця, а також його ставлення до предмета, об'єкта й адресата мовлення" [Телія, 1981 : 15]. Символами всіх названих перенесень стали риси характеру особистостей.

5. Звертання за інтелектуальними здібностями: а) з меліоративною семантикою: *Ми тобі так вдячні, розумнице наша; – Пробачте, професоре. Чи ви журналіст? – розгубився алкаш. – У вас така вимова. Чиста, як дев'яностошестиградусний спирт* (О. Черногуз); б) з пейоративною семантикою: *Розуміси, незнайку, що для вирішення цієї проблеми потрібна праця і тільки праця; Що ж ти наробив, нерозумний?* (П. Глазовий); *Агов, розумний, прикуси язика; Слухай, талант, ану рви звідсіля* (Є. Дудар); – *Слухай ти, грамотний, – раптом втрутився у їхній діалог Благоуханний. – Я теж може грамотний!* (О. Черногуз).

Як бачимо, всі апелятиви за інтелектуальними здібностями є емоційно-оцінними. В одних із них оцінність яскрава (*розумнице наша, професоре, незнайку, нерозумний*), в інших – прихована (*розумний, талант, грамотний*). В останніх оцінних лексемах глузування, іронія замасковані зовнішньою позитивністю. Переважають звертання з негативним суб'єктивним ставленням, що висміюють людські вади. Більшість із них вживається у пресупозиції "адресат – знайомий".

6. Звертання за звичками: *Пануго, ти довго ще копіюватимеш наші дії?* (звичка повторювати щось); *"Роботяго", що б ми без тебе робили* (звичка ледарювати). Ця група звертань широко представлена в художніх текстах: *Дід на бабу як гарикне: – Годі, язиката!* (П. Глазовий); – *Купи квиток, бухарику, штовха його в спину* (П. Глазовий); *Цитьте, цвіркуни!* (Г. Тютюнник).

Крім рис характеру, вдачі, натури, даних природою, певних звичок людина набуває у процесі життя. Вони можуть бути позитивними й негативними. Тому й зрозуміло, що письменники у своїх творах використовують звертання чи просто номінації за цією ознакою з метою показу розвитку особистості: якою була людина і якою стала.

Названа група апелятивів вирізняється своєю емоційністю та оцінністю. Оцінність передається за допомогою метафоричних перенесень (*пануго, цвіркуни*), суфіксів суб'єктивної оцінки (*роботяго, бухарику, язиката*) тощо. У повсякденному мовленні такі звертання можливі лише серед знайомих комунікантів.

Велика група апелятивів за вдачею, натурою, поведінкою, характером, інтелектуальними здібностями, звичками має досить строкату структуру. Вона об'єднує такі структурні типи: 1) іменникові суфіксальні деривати, утворені: а) від іменникових основ за допомогою суфіксів -к- (*пліткарко, пустунко*), -ист- (*аферисте*), -іст- (*мораліст*), -яг- (*роботяго*), -юг- (*сатанюго*), -ик- (*бухарику*), -ник- (*розбійнику*); б) від прикметникових основ за допомогою суфіксів -ун- (*веселун*), -иц- (*розумнице*); в) від дієслівних основ за допомогою суфіксів -як- (*гуляко*), -ень (*лежню*), -ун- (*жартуне, моргуне, балакуне, цвіркуни*), -юг- (*волоцюго*), -ач (*рвачу, підбрехачу*); 2) субстантивовані суфіксальні прикметники, утворені за допомогою суфіксів -лив- (*криклива*), -н- (*розумний, грамотний*), -ат- (*язиката*); 3) субстантивовані префіксальні

прикметники (*нерозумний*); 4) субстантивовані префіксально-суфіксальні прикметники, утворені за допомогою префікса без- і різних суфіксів (*безголовий, безсердечний, безсоромний*); 5) субстантивовані непохідні прикметники (*весела*); 6) префіксальні іменникові деривати (*супергенію*); 7) префіксально-суфіксальні іменникові деривати, утворені за допомогою префікса не- і суфіксів -к-, -х- (*невмійку, незнайку, невдахо*); 8) складні іменники, в яких поєднуються за допомогою інтерфікса -о- дієслівна та іменникова основи (*горлохвате, вітрогоне*); 9) непохідні іменники (*інтелігенте, таланте*); 10) апелятиви, що постали внаслідок метафоричних перенесень (*лисичко, хамелеоне, щеня, зайцю, пантеро, гадюко, осел, порося, папуго, мімозо*); 11) бінарні субстантивні словосполучення, залежний компонент яких виражений прикметником та присвійним займенником (*гарячі голови, спляча красуне, мій розбійнику*); 12) трикомпонентні апелятиви, до складу яких, крім опорного іменникового компонента, входить два залежних, один з яких виражений прикметником, а другий – присвійним займенником (*мій вірний паладине*), або два залежних компоненти, виражених прикметниками (*добре людське життя*).

Проведені спостереження над звертаннями за вдачею, натурою, поведінкою, характером, інтелектуальними здібностями, звичками дозволяють зробити певні висновки:

1. Більшість непрямих звертальних форм пов'язана з розмовно-побутовою сферою вживання, використовується насамперед у фамільярному тоні розмови, в просторіччі чи соціальних діалектах. Вони переважно характеризують особу з негативного боку, рідше – позитивного.
2. Непрямі звертання характеризуються прозорістю внутрішньої форми, що слугує основою їх емоційності.
3. За структурою можна виділити 12 типів непрямих звертань. Домінують суфіксальні деривати, що пов'язано зі здатністю зменшено-емоційних суфіксів і суфіксів збільшеності виражати суб'єктивне ставлення до реалій.

РЕЗЮМЕ

У статті розглядаються особливості функціонування непрямих звертань за вдачею, натурою, поведінкою, характером, індивідуальними здібностями, звичками у художньому й розмовно-побутовому мовленні. З'ясовуються особливості їхньої структури та семантики.

The article deals with the problem of indirect addressing concerning personal nature behaviour, character, intelligence, habits in fiction and in every-day speech. The peculiarities of their semantics and structure are researched.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бабайцева В.В., Максимов Л.Ю. Современный русский язык: Синтаксис. Пунктуация. – М.: Просвещение, 1981. – Ч. 3. – 271 с.
2. Вихованець І.Р. Звертання // Українська мова. Енциклопедія. – К.: Укр. енциклопедія, 2000. – 752 с.
3. Гальперин И.Р. О принципах семантического анализа стилистически маркированных отрезков текста // Принципы и методы семантических исследований. – М.: Наука, 1976. – С. 267-276.
4. Мезенин С.М. Образность как лингвистическая категория // Вопросы языкознания. – 1983. – № 6. – С. 48-57.
5. Метафора в языке и тексте / Отв. ред. В.Н. Телия. – М.: Наука, 1988. – 176 с.
6. Телия В.Н. Типы языковых значений. Связанное значение слова в языке. – М.: Наука, 1981. – 272 с.
7. Уфимцева А.А., Азнаурова Э.С., Кубрякова Е.С., Телия В.Н. Лингвистическая сущность и аспекты номинации // Языковая номинация (Общие вопросы). – М.: Наука, 1977. – С. 7-98.

ОНОМАСТИЧНИЙ ПРОСТІР ТВОРІВ П. ЗАГРЕБЕЛЬНОГО

Ономастичний простір художніх творів Павла Загребельного надзвичайно широкий, що є характерною особливістю лексичного складу творів письменника. Серед них заслуговують на увагу власні особові імена, які вживалися українським населенням у далекому минулому (історичні романи: "Диво", "Роксолана", "Я, Богдан") - *Володимир, Всеволод, Ростислав, Святополк, Святослав, Мстислав, Ярослав* та інші; й імена, які широко відомі й функціонують сьогодні: *Леонід, Євген, Катерина, Ольга, Анастасія, Дмитро, Валерія, Назар, Олександр* та інші.

Номінативні прізвища умовно можна поділити на етимологічно прозорі й етимологічно непрозорі. До першої групи відносимо такі утворення, як: *Шляхтич, Черета, Отава, Книш, Грабар, Крижень*. Вони за підрахунками становлять приблизно 80% від загальної кількості номінативних прізвищ. Другу групу складають утворення на зразок *Калмик, Кримноха, Зикова*. Непрозора етимологія таких прізвищ є запорукою їх асемантичності, а відтак і номінативності.

Численною і найцікавішою для ономастів є характеристичні ЛХА (літературно-художні антропоніми). Вони здатні вказувати на вік, національність, соціальний статус, сімейний стан денотата, увиразнювати певні риси характеру чи зовнішності персонажа, а також виражати емоційне ставлення до найменованого героя. Серед характеристичних ЛХА можна виділити такі види стилістичної значущості: соціальна, національно-регіональна, часова, інформаційно-оцінна.

Національно-регіонально значущі ЛХА. Саме за прізвиськом та іменем намагаються встановлювати національність певної особи чи літературного персонажа. Щоб дія твору була реалістичною, пов'язувалася з визначеним регіоном, персонажі повинні іменуватися типовими для даного регіону антропонімами. Українська літературно-художня антропонімія ідентифікує українську чи неукраїнську національність персонажів. Функцію українських загальнонаціональних ЛХА виконують передусім офіційні варіанти антропонімів на зразок *Андрій Коваленко, Катерина Михайлівна, Сергій Олексійович Задорожний, Федір Федорович, Костянтин Багрянний* (П. Загребельний). Народнорозмовні варіанти антропонімів, у структурі яких наявні діалектні риси, що не є специфічними для якогось одного наріччя або діалекту, також виступають поширеними засобами стилістичної ідентифікації персонажів українців (*Палагея Іванівна* ("Переходимо до любові").

Іншомовні оніми. Автори намагаються добирати своїм персонажам – неукраїнцям такі ЛХА, які б містили у своїй структурі якісь специфічні, власне російські, тюркські, польські, німецькі, циганські, єврейські і т.д. риси. Наприклад: тюркські – *Радмі, Рустем-паша* ("Роксолана"), грецькі – *Аганіт, Візант* ("Диво"), *Євпраксія* ("Євпраксія"), польські – *Єжи Фурчак* ("Дума про невмирущого"), німецькі – *Альфред Розенберг* ("Диво"), *Генріх Штаденський* ("Євпраксія"), литовські – *Клаузевіц* ("Дума про невмирущого") тощо. У деяких літературних текстах не лише ідентифікують національність чужинців, а й створюють певний інонаціональний колорит *Шир Невої* ("Роксолана") замість загальновідомого *Алішер Навої*. Як бачимо, ЛХА є важливим мовностилістичним засобом національної ідентифікації та характеристики персонажів. Якщо в реальній українській антропонімії неукраїнське ім'я чи прізвище денотата не завжди засвідчує їх національну належність, то в літературно-художній антропонімії це явище здебільшого є характеристичним.

Хронологічно значущі ЛХА. Дія кожного літературного твору відбувається у реальному, рідше ірреальному просторі й часі. Чільне місце у творенні часово-просторового фону літературного твору відводиться мовностилістичним засобам,

зокрема продуманого добору та вживанню антропонімів. У створенні реального, чітко окресленого історичного фону твору виступають ЛХА, що є іменуваннями загальновідомих, реальних історичних осіб. Такі імена також належать до ЛХА, оскільки, як зазначає М. Мурадян, "...автор їх не творить, але він вибирає ті чи інші варіанти, вводить їх у певний контекст. У результаті ці імена наповнюються яскравими конотаціями" [Мурадян, 1984: 126]. Достатньо назвати кілька таких ЛХА і можна здогадатися, коли відбувається дія твору. Наприклад: *Святополк, Ростислав, Ярослав Мудрий, князь Гліб, князь Всеволод ("Євпраксія"), царівна Анна, Мстислав, Петро Могила, княгиня Ольга, князь Рюрик Ростиславович ("Диво")*. Саме імена реально відомих історичних осіб здатні чи не найбільшою мірою викликати у читачів бажані автором асоціації з визначеною історичною добою. Вони здебільшого і служать часовою канвою літературного твору. Реалістичний історизм літературно-художнього твору, як правило, непереконливий без історично-правдивих антропонімів. Часові ЛХА – візитні картки певного реального чи ірреального часового відрізка, а вміле варіювання різноманітних іменувань створюють об'ємне відображення певної історичної доби.

Соціально значущі ЛХА. Всякий антропонім – це продукт людського суспільства, і в цьому сенсі може вважатися соціально значущим [Никонов, 1974: 278]. Соціальні ЛХА як засіб соціальної характеристики персонажів потребує "штучного" підсилення конкретним соціальним змістом. Адже, крім того, що всяка особа є членом людської спільноти, вона є ще й батьком чи матір'ю, сином чи дочкою, належить до якогось суспільного стану, може мати якусь професію, може бути вбогою та багатою тощо. Кістяк соціально значущих ЛХА становить група іменувань, які служать для об'єктно-вікової характеристики персонажів. Об'єктно-вікові конотації: *баба Галя, дід Юрій ("Диво"), мама Катерина Михайлівна, дівчина Аля, хлопець Петько, Сьома, Андруша ("З погляду вічності")*. У новій літературно-художній антропонімії служителі культу іменуються, як правило, канонічними варіантами імен, до яких часто додається апелятивний номен *отець, ігумен, монах, єпископ, архієпископ Гартвіг, ігумен Стефан, монахиня Марія, отець Северіан* тощо. Тут інформація про соціальний статус персонажа виражена апелятивом, а сам антропонім позбавлений соціальної значущості, тому в таких формулах ЛХА може змінюватися і криптонім: *отець П., ігумен В.* [Белей, 1995: 59].

ЛХА є вагомим стилістичним засобом соціальної характеристики персонажів. Частина соціально-значущих ЛХА набувають відповідного інформаційно-оцінного потенціалу, відтворюючи соціальну здиференційованість реального антропонімікону. Решта ЛХА стають соціально значущими в результаті цілеспрямованої іменотворчості автора [Белей, 1995: 63]. Вибір стилістичних засобів для соціальної характеристики персонажів визначається не тільки жанром твору, але й політичними поглядами письменника.

Деяким характеристично-оцінним ЛХА П. Загребельний подає пояснення: *"Шляхтича... На прізвище зважати не треба, воно так далеко відбігло в часі від свого першого носія, що пов'язувати його сьогодні, скажімо, з шляхтою, а чи шукати в наших Шляхтичів домішок чужинської крові було б просто смішно. Ми вимовляли "Шляхтич" і мався тут на увазі шлях, один з отих степових шляхів..." ("З погляду вічності"); "... бовкнув він щось лихе і дурне, назвали його за те Бурмакою". ("Диво"); "А я - Лучук. І Батько в мене Лучук, і дід. Бо всі дуже влучно стріляли з лука. І я" ("Диво"); "... сина названо його Бернардом, ... вільне від святощів, бо на той час багато імен були зайняті святими покровителями різних ремесел і занять. ("Євпраксія"); "– А от мене, наприклад, батько назвав Борисом. Ви, мабуть, не знаєте походження цього імені. Воно йде від слов'янського – Борис. Певно, мій батько хотів, щоб у мене були якісь риси бога. Але, як бачите, помилився. Вроди не маю,*

привабливості – теж” (“Диво”); “...проклинаючи Родолюба, міського волоцюгу, звався Родолюб, а роду свого не мав і не пам’ятав (“Диво”) тощо.

На початку тридцятих років нашого століття появляються ідеологічні ЛХА. Характерною ознакою яких є здатність зникати з літературно-художніх текстів одночасно із смертю (фізичною чи політичною) денотатів - прототипів. Крім цього, є ряд вульгарно-ідеологічних ЛХА. Використовуючи “горьківський” метод дослідження антропонімії, П. Загребельному в романі “Євпраксія” вдалося з класових позицій витлумачити походження кількох поганських імен, які, очевидно, мають більший стосунок до магії, ніж до класової нерівності. Пор.: Імена дружинників, незугарні й грубі, як їхні руки, звиклі до меча і списа: *Крамола*, *Пеньок* (“Диво”); *Нескромний*, *Кирило Бородавка* (“Дума про невмирущого”); *Чужий*, *Сире Тісто* (“З погляду вічності”) тощо. Ідеологічні ЛХА - наслідок безцеремонного втручання держави, панівної більшовицької ідеології у сферу духовної культури нації. Ідеологічні ЛХА відмирають разом із політико-ідеологічною системою, що їх породила. На щастя, в історії української літературно-художньої антропонімії можна говорити тільки про один вид ідеологічних ЛХА, ЛХА більшовизму, які вживалися в літературно-художніх текстах 20-80pp. XX ст. [Белей, 1995: 93].

Кожна із центральних фігур у романах П. Загребельного оточена цілим сузір’ям героїв меншої величини, вагомості: *академік Карналь*, *професор Холод*, *інженер металургійного заводу Дорошенко*, *Роксолана*... Все це люди зі своїми долями, характерами і своїми іменами. Кожен із них не безіменний статист, а діючий персонаж величезної драми людського життя зі своєю долею, зі своїми ідеалами. Самі лише імена і прізвища, окремо взяті з творів письменника, мало дають для глибокого їх дослідження. Розкриття символіки власних імен П. Загребельного допомагає краще зрозуміти зміст його геніальних витворів художнього слова, закономірності української антропоніміки.

Проведені дослідження ономастичного простору художніх творів П. Загребельного дозволяють констатувати: вибір письменником власних імен дуже часто залежить від ідейно-тематичного спрямування твору, від його жанрових особливостей; у загальній антропонімії П. Загребельного поширений старовинний шар лексики, відтворено дещо призабуті власні імена, найрізноманітніші їх варіанти. Складна система власних імен творчості письменника розширює і поглиблює традиційне уявлення про стан розвитку ономастичної лексики, зокрема літературно-художньої антропонімії. Ономатворчість автора завжди базується на ономастичному доробку його попередників і ономастичних реаліях народу, враховує онімну творчість літературного процесу в цілому.

РЕЗЮМЕ

У статті розглядається особливість ономастикону художніх творів П. Загребельного. Вибір письменником власних імен часто залежить від ідейно-тематичного спрямування твору та його жанрових особливостей. У загальній антропонімії П. Загребельного поширений старовинний шар лексики, відтворено дещо призабуті імена.

The article deals with the onomasticon of P. Zagrebelny's works of fiction. The author's choice of proper names is often determined by the ideological and thematic trend of the works as well as by its genre peculiarities. In general, the antroponymics of P. Zagrebelny's works is characterized by a wide use of ancient lexicon and of long forgotten names.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Белей Л. Функціонально-стилістичні можливості української літературно-художньої антропонімії XIX-XX ст. – Ужгород, 1995.

2. Мурадян М.В. Антропонимия повести А.С. Пушкина "Капитанская дочка" //Русская ономастика. – Одесса. – 1984.

3. Никонов В.Д. Имя в обществе. – Москва, 1974.

Ольга Павлушенко (Вінниця)

ЗАГАЛЬНІ АСПЕКТИ СТИЛІСТИЧНОГО ФУНКЦІОНУВАННЯ ЕКЗОТИЗМІВ У РІЗНОСТИЛЬОВИХ ТЕКСТАХ

Своєрідність стилістичних функцій екзотизмів випливає з дуалістичної природи їх запозичення. Одні з них запозичуються мовою-реципієнтом тільки з метою позначення тих референтів, які існують у життєвій сфері носіїв мови-джерела. У такому випадку їх номінативна функція є домінуючою. Інші, маючи в лексичному складі української мови семантичні дублети (фонова лексика), використовуються авторами оригінальних та перекладних творів з метою відтворення певного історико-етнографічного середовища, на фоні якого розвиваються описувані події. Номінативна функція цієї, другої, групи одиниць екзотичної лексики поступається місцем стилістичній. Однак лексеми, вжиті із власне номінативною функцією, теж не позбавлені стилістичних відтінків. Відтворення подій історичного минулого, картин побуту, обрядових дійств, звичаїв і традицій народів Середньої Азії і Близького Сходу не буде повним без використання тюркізмів як безеквівалентних, так і одиниць фонові лексики.

Розглянемо приклад: історично правдивими, художньо досконалими постають перед читачем події епохи середньовіччя в Османській Туреччині завдяки стилістично виправданому введенню в текст роману З. Тулуб "Людолови" екзотизмів – як таких, що мають семантичні дублети в українській мові, так і тих, що не можуть бути замінені українськими семантичними відповідниками. Безеквівалентні екзотизми: *хасекі* (титул султанши, що народила сина від падишаха), *ескі-сарай* (старий палац, де доживали віка вдови падишахів або жінки, покинуті падишахом); фонова лексика: *сюбхе* (чотки), *казнадар* (касир), *дефтердар* (міністр фінансів), наприклад: *Хочеш, Хурем, подібно хасекі Хурем, моїй прабабці, стати дружиною падишаха. А на схилі життя у затишку ескі-сарая добре жити лише тому, в кого багато грошей. Тоді зібрались візири з усіма іншими вельможами Стамбула від дефтердара... Повільно перебирає він коралове сюбхе* (З. Тулуб).

Відсутність у побуті українців, названих безеквівалентними лексемами, з одного боку, деперманетність функціонування у текстах одиниць фонові лексики – з другого, призводить до функціонально-стилістичних обмежень у використанні екзотичної лексики загалом. Так, спостереження над різностильовими текстами засвідчують поширення, хоч і в неоднаковій мірі, екзотичних інонімів у художньому стилі та науковому. Належність екзотизмів до пасивного запасу лексики носіїв української мови блокує проникнення їх у розмовно-побутовий, інформативний та епістолярний стилі. Ширшого використання в текстах різностильового спрямування, зокрема наукових, науково-популярних, набула безеквівалентна лексика, яка завдяки етнографічному компоненту своєї семантики знаходить застосування в географічних, етнографічних, історичних, археологічних, ботанічних, зоологічних наукових описах та коментарях. Прикладом такого використання одиниць безеквівалентної екзотичної лексики можуть слугувати ілюстрації з навчальної та наукової літератури: *...вона [долина] схожа на дуже широке блюдо, сірі краї якого – це схили гір і горбкуваті передгір'я, адири* (Хрестоматія з фізичної географії СРСР, 1982. – С.237). *Гордість Аксу-Джабагли – сніговий барс, або ірбіс – рідкісний звір високогір'я Центральної і Середньої Азії* (Там же, с.243). *Середня висота їх – 10-20 метрів, міжпасмові зниження завиширки 1-1,5*

кілометра з витягнутими низькими пасмами і **такирами**. На плоскій поверхні піднімаються на 2-3 метри невисокі столові останці – **туркулі** (Там же, с.166). На території Туранської країни спостерігається лише тимчасовий поверхневий стік по сухих руслах – **саях** (Там же, с.167). **Тугай** (деревно-чагарникові зарості на заплавах) розвиваються в умовах оптимального зволоження (Там же, с.169). Пустинні і напівпустинні ландшафти населяють лисиці – **корсак**, **агама**, отруйна гадюка **гюрза**, з птахів – **чекан**, **кеклик** – жайворонок (Там же, с.172).

Велика кількість спеціальних наукових термінів з'явилася на основі загальноновживаних слів. У значеннях слів, яких торкнувся процес термінологізації, відбулися значні зрушення: звичайні загальноновживані слова у науковій термінології набули якісно нового і чіткіше окресленого значення. Проте частіше лінгвісти кваліфікують вживання того самого слова в загальнонародній мові, в тому числі і в термінологічній системі, як явище полісемії. Вважається, що протиставляти звичайне, повсякденне значення слова науковому, термінологічному немає достатніх підстав. "Між словником науки і словником побуту, – писав В.В. Виноградов, – прямий тісний зв'язок" [Виноградов, 1955: 6].

Стиль художньої літератури (частково публіцистичний), на відміну від наукового, виявляє тенденцію до широкого застосування фонові екзотичної лексики. Ця підгрупа екзотизмів охоплює одиниці мовного етикету, ритуальні вислови, що набули ідіоматичного значення; це також словесні формули, побудовані за законами пишномовства, властивого тюркським народам, номінації реалій, позбавлених етнографічних особливостей, як-от:

1. Назви людей за спорідненістю: *Був Шагін-Гірей, даї (татар. дядько), який першим підняв меч проти османців на кримській землі. У мене лиха харт-ана (татар. бабуся). Але очі в сеймена були лагідні і... він спитав з наївною цікавістю: "Іхмеліскі – твій ата (татар. батько)?"* (Р. Іваничук);

2. Номінації осіб за родом занять: *Чауш (татар. посланець) сьогодні прибув із Стамбула, – промовив згодом. Алілові посіпаки виволокли понівечене тіло жебрака... за мури базару і наказали бакчи-баші (татар. сторожові базару) зарити старого пса* (Р. Іваничук).

На відміну від тих лексем тюркського походження, що несуть яскраво виражену національну специфіку (*візир, уста-баши, капудан-баши* тощо), назви загальновідомих професій чи іншого роду занять людей не часто зустрічаються в українських текстах оригінальної та перекладної літератури.

3. Формули мовленнєвого етикету:

– *Сабаних хайр олсун (татар. доброго ранку)! – гукнув із сідла, до якого ніби приріс.*

– *Алараз олсун, достака (татар. спасибі, брате)!*

– *Ахишан хайл олсун (татар. добрий вечір)! – привітався він і повів Марію за собою* (Р. Іваничук).

Увійшовши до мікрополя варіантів відповідної семантики, подібні вислови належать до її периферії, проте в окремих мовленнєвих ситуаціях набувають актуалізації, крім стилістичної функції створення національного і місцевого колориту, беруть участь у наданні емоційно-експресивного відтінку вербальному комунікативному акту між носіями мови-реципієнта. Для прикладу розглянемо фрагмент діалогу, що репрезентує мовно-побутове мовлення автохтонних українців:

– *Салам алейкум, хлопці!*

– *Здоров, коли не жартуєш (З розмовн.).*

До фонових екзотизмів можна віднести також субстантивні апелятиви, що виступають виразниками спонукально-вольового реагування індивіда на певні факти навколишньої дійсності, на мовлення і вчинки співбесідника:

– *Джаним* (татар. ніжне звертання до коханої, коханого), *серце мос*, – *пестливо пригортав її Нур'ялі...*

– *А ти, мій лала* (тур. пестливе звертання падишаха до свого вчителя), – *звернувся він до ходжі Омера*, – *сідай і пиши* (З. Тулуб).

– *Ай, елдиш* (татар. зіронько)! – *скрикнув Ахмед. Відгадала.*

– *Назджаз* (татар. ніжна моя)! *Я ж не борюю тобі ніколи* (Р. Іваничук).

Яскравими репрезентантами фонової лексики є лінгвальні формули, що вживаються як еквіваленти речень. З метою адекватного відтворення мовної картини світу та індивідуалізації образу персонажа авторами використовуються ці форми синтаксично нечленованого вираження модально-логічних категорій ствердження, заперечення, запитання, а також емоційної оцінки мовцем об'єкта мовлення. При цьому повнозначне слово може супроводжуватись вигуком, який надає всій конструкції певного емоційного забарвлення, наприклад: *Вай харин* (татар. ой гаразд)! – *відповів тихо ширінський бей* (Р. Іваничук).

Одиницями фонової лексики виступають також ритуальні вислови і словесні штампи. Ці одиниці екзотичної лексики мають важливе інформативне і естетичне значення. Подекуди зрозуміти особливості ментальності представників маловідомого українському читачеві етносу можна тільки через знайомство з традиціями і обрядами, пов'язаними з віросповіданням певного соціуму. Таке знайомство було б неповним, а іноді і зовсім неможливим без знання певних ритуальних висловів, характерних для носіїв мови-джерела. До них належать лінгвальні формули, обов'язкові під час проведення обрядів прийняття віри, звернення до бога, взяття шлюбу, вітання новонародженого тощо. Прикладом можуть бути такі ілюстрації: *І раптом крізь тихий шелест прибою долетів із Чабан-таша співучий голос муедзинів:*

– *Алла Ілла, іль Алла! Магомет регуль Алла* (тур. нема бога, крім бога, а Магомет пророк його – символ мусульманської віри) (З. Тулуб).

Яничари вигукнули дружно:

– *Кизил ель мадаг еришюрюз* (тур. ми зустрінемося в країні золотого яблука – формула вираження яничарами відданості своєму султанові) (Р. Іваничук).

Таким чином, названі підгрупи інонімів являють собою складові мікросистеми екзотичної лексики, що визначають її функціонально-стилістичні ознаки: а) використання як засобів відтворення мовно-етнічного колориту; б) переважне вживання з метою індивідуалізації мовлення персонажів; в) відсутність даних лексем в авторському мовленні; г) прозоре тлумачення семантики через їх адекватність українським лексичним відповідникам; г) використання головним чином в текстах художнього стилю, подекуди наукового.

РЕЗЮМЕ

У статті розглядаються загальні аспекти стилістичних функцій екзотизмів – як одиниць безеквівалентної, так і фонової лексики – в науковому і художньому текстах.

The article deals with general aspects of exotisms stylistic function. They are treated both as equivalentless and background lexicon in science and fiction.

ЛІТЕРАТУРА:

Виноградов В.В. Итоги обсуждения вопросов стилистики // Вопросы языкознания. – 1955. – №1. – С. 6.

СПИСОК АНАЛІЗОВАНИХ ДЖЕРЕЛ:

Іваничук Р. Яничари. – Львів: Каменярі, 1992. – 188 с.

Тулуб З. Людолови. – Сімферополь: Таврія, 1973. – Т.1. – 500 с. – Т.2. – 596 с.

ФУНКЦІОНАЛЬНО-СЕМАНТИЧНА КАТЕГОРІЯ ТАКСИСУ ЯК ОБ'ЄКТ ЛІНГВІСТИКИ

Термін "таксис" запровадив Р. О. Якобсон, маючи на увазі "грецький прообраз" запропонованого Л. Блумфілдом терміна "порядок" (order). Звертаючи увагу на те, що існують категорії-шифтери і не-шифтери, Р. О. Якобсон відносив таксис до не-шифтерів, тому що "таксис характеризує повідомлюваний факт по відношенню до іншого повідомлюваного факту і безвідносно до факту повідомлення" [Якобсон, 1972: 101]. Учений виділив два види таксису: незалежний і залежний. Залежний таксис застосовувався до нівхської мови, а також (з посиланнями на Уорфа) до мови хопі- як такий, що виражає різноманітні типи відношень у структурах з незалежним дієсловом - одночасність, передування, переривання, відношення допустовості тощо. Зокрема, в російській мові залежний таксис, виражений дієприслівником, вказує на повідомлюваний факт, котрий супроводжує інший, головний у повідомленні факт. Для незалежного таксису така ознака не характерна [Якобсон, 1972: 106-108].

Відношення таксису вже досить давно стали об'єктом уваги дослідників, які використовували іншу термінологію для позначення названих відношень (відносний час, "часова співвіднесеність", "співвідносне вживання часів" тощо). Однак оригінальністю підходу Якобсона до певного кола мовних фактів є, по-перше, чітке розмежування категорії часу і таксису: йдеться не тільки про різницю між таксисом і абсолютним часом, але й про те, що таксис не збігається з відносним часом: останній термін, як вважає Якобсон, визначає лише один із різновидів категорії таксису; по-друге, розмежування тих двох типів відношень, які поєднують у собі поняття залежного і незалежного таксису.

Останнє засвідчує, що Р. О. Якобсон не обмежував таксис тим, що він передає тільки хронологічні відношення одночасності, передування і наступності. Типи зв'язку між фактами (в часі), особливо зв'язок супровідного факту з головним, виявляється таким, що входить до поняття таксису. Вихід за межі відношень одночасності, передування і наступності знаходить свій вияв у розмежуванні значень часового інтервалу (*Никогда не встречав его раньше, я вчера познакомился с ним*) і контакту між двома фактами (*Встречая друзей, он радовался*): дві події знаходяться в тісному часовому контакті. Пор. також аналіз таких значень, як вказівка на внутрішній зв'язок між двома подіями і відсутність такої вказівки [Якобсон, 1972: 106-107].

Аналізуючи таксис як своєрідну функцію, Якобсон називає різні засоби її реалізації. Пор., наприклад, з одного боку, форми дієприслівників у їхньому поєднанні з головним дієсловом, а з іншого – послідовність дієслів. "Послідовність дієслів *veni, vidi, vici* повідомляє нам про порядок дій Цезаря перш за все і головним чином тому, що послідовність сурядних форм минулого часу використовується для відтворення перебігу подій. Часовий порядок мовленнєвих форм має тенденцію до дзеркального відображення порядку повідомлюваних дій у часі або ж за ступенем важливості" [Якобсон, 1983: 107].

Усе ж основну увагу Якобсон звертав на залежний таксис. Поняття незалежного таксису не отримало експліцитної інтерпретації. Важливо, однак, що питання про залежний і незалежний таксис було поставлене, і це виявилось стимулом для подальших пошуків.

Важливі думки про відношення таксису до часу і виду висловив Ю.С. Маслов. Значення, об'єднані в поняття "таксис", дослідник розглядає як не темпоральні у точному розумінні слова і не аспектуальні, а такі, які знаходяться "між" ними - першими та другими.

На думку Ю.С. Маслова, у багатьох мовах таксис не становить особливої граматичної категорії, він об'єднується в межах однієї комбінованої категорії (часу та виду). Значення одночасності, передування і послідовності в часі регулярно виникають унаслідок взаємодії видових форм. В усіх випадках, коли у висловлюванні присутні дві чи більше дієслівні форми, що мають видову семантику, відповідні аспектуальні значення обов'язково взаємодіють і "стримують" таксисні ознаки "одночасність" чи "послідовність у часі" – "передування" і "следование" (наступність) [Маслов, 1978:8-9].

Ю. С. Маслов виявляє, з одного боку, те спільне, що об'єднує вид, час і таксис, а з іншого – те, що характеризує специфіку кожної з названих категорій: "І вид, і час, і таксис – граматичні категорії дієслова (і взагалі предиката), які пов'язані з ідеєю часу, яка, однак, реалізується в кожній з цих категорій по-різному". І далі про таксис: "Таксис – категорія, що характеризує "дію", позначену предикатом, з точки зору її співвідношення з іншою дією, котра згадується в цьому висловлюванні чи мається на увазі, причому це не тільки хронологічне співвідношення (одночасність – передування – наступність), але також і протиставлення другорядної "дії" головній (пор. в рос. мові дієприслівники в їх відношенні до особової форми дієслова)" [Маслов, 1983: 41-42]. Вихід семантики таксису за межі чисто хронологічних відношень між діями в експліцитній формі входить у визначення категорії таксису.

Термін "таксис" певною мірою умовний. Як про це уже йшлося, дослідники, які користуються цим терміном, не обмежують функції таксису тільки позначенням "порядку" дій – це лиш одна із функцій названої категорії, котра позначена надзвичайно складною семантикою.

Час – один із основних концептів когнітивної системи людини. Категорія часу специфічно репрезентується в конкретній мові. Інтерпретаційна сутність мови виявляється у добірковому характері її категорій, які не становлять точної копії категорій онтологічних. У будь-якій мові над універсальним фундаментом поняттєвих категорій наявна ідіотетична надбудова, яка концентрує в собі "генетичний код" мови і виступає джерелом її своєрідності і неповторності.

У сфері комунікації час постає як особлива (квазиреальна) форма відображення подій і хронологічних зв'язків між ними.

Досліджуючи категорію таксису, ми скористались теорією функціонально-семантичного поля О. В. Бондарка, за якою предметом аналізу є єдності, створені відповідно до принципу функціональної спільності, які інтегрують мовні засоби різних рівнів (лексико-семантичного, морфологічного, синтаксичного тощо).

Час – макрокатегорія, яка об'єднує три ФСП: темпоральності, аспектуальності і таксису. Домінанта плану вираження ФСП стосується, як правило, морфологічної категорії. У ФСП темпоральності їй відповідає дійсний час (теперішній, минулий чи майбутній), відлік якого ведеться від моменту мовлення. ФСП таксису і аспектуальності моделюються відповідно на базі категорій часової віднесеності та виду.

Темпоральність, аспектуальність та таксис знаходять ділянки взаємопроникнення своїх семантичних аспектів, зберігаючи при цьому властиве кожній з них категоріальне інваріантне значення.

ФСП як ідеальна мовна структура має вихід у мовлення, репрезентуючись у конкретних висловлюваннях у вигляді категоріальних ситуацій – типових змістових структур, які репрезентують собою один з її типових аспектів (темпоральний, таксисний, аспектуальний, модальний тощо) загальної ситуації, котра передається висловлюванням. Поняття КС, як і ФСП, відображає двобічний характер вивчення мовних явищ: йдеться про змістові структури, які розглядаються в єдності з їхнім формальним вираженням, що не вичерпується тільки якоюсь однією граматичною формою, а містить у собі різні засоби вислову.

Таксис – це відношення між дією і вторинною точкою відліку часу, в значенні якої виступає не момент мовлення (як у категорії темпоральності), а інша дія. Семантичне ядро хронологічного таксису (на відміну від таксису логічного – причинового, цільового) становить ядро синхронності/асинхронності дій. Аспектуальність у свою чергу представлена як відображення в мові внутрішнього характеру самої дії, її інгерентних властивостей, або “внутрішнього часу дії” [Реферовська, 1984; Guillaume, 1973].

Розрізняючи функції залежного і незалежного таксису, О.В.Бондарко [Теория функциональной грамматики, 1987: 240-241] членує ФСП таксису на дві сфери, кожна з яких характеризується своїми центральними і периферійними компонентами. Центральним компонентом залежного таксису дослідник вважає синтаксичні конструкції з дієприслівниками доконаного і недоконаного виду. Конструкції з дієприкметниками та прийменниково-іменникові сполуки типу *при розгляді, при переході* тощо у сполученні з дієсловом перебувають у периферійній зоні.

Центральними компонентами незалежного таксису учений вважає:

1) співвідношення видо-часових форм у складнопідрядних реченнях з підрядними часу за наявності сполучників, а також лексичних елементів типу *відразу ж, у той же час*; до цього компонента, зазначає вчений, прилягає співвідношення видо-часових форм у безсполучникових реченнях типу: *Вийде він на вулицю – син біжить за ним*;

2) співвідношення видо-часових форм у реченнях з однорідними присудками і в складносурядних реченнях (за участі лексичних елементів спочатку – потім; спочатку, а потім тощо; у вираженні таксисних відношень в названих конструкціях важлива й функція порядку слів).

Компонентами, яким належить відносно периферійне положення, виступають: 1) співвідношення видо-часових форм в складнопідрядних реченнях з підрядними умови, допуску, причини, наслідку й інших конструкціях, у яких вираження таксисних відношень становить додаткову функцію, пов'язану з основною семантичною функцією такої конструкції; 2) співвідношення видо-часових форм у складнопідрядних реченнях з підрядними з'ясувальними типу: *Мати бачила, як вона витирала обличчя*.

Визначення центральних компонентів в обох сферах поля таксису О.В. Бондарко пов'язує перш за все із критерієм найбільшої спеціалізації того чи іншого мовного явища щодо розглядуваної функції, що пов'язується звичайно з категоріальним статусом вираженого значення і регулярністю функціонування граматичної одиниці.

У своєму дисертаційному дослідженні О.І. Бондар зауважує: “таксисні відношення становлять окреме ФСП, не збігаючись ні з відносним часом, ні з аспектуальністю, ні з датуванням, хоч і часто перетинаючись із ним” [Бондар, 1998:12]. Дослідник вважає, що варто розрізняти хронотаксис і логотаксис, диференційований і недиференційований, незалежний і залежний таксис із функціями власне одночасності, псевдоодночасності, після одночасності, (зона одночасності), власне передування, безпосереднього передування, власне наступності, безпосередньої наступності (зона різночасності). У недиференційованому таксисі виступає функція псевдоодночасності” [Бондар, 1998: 12].

Розглядаючи типологію взаємопов'язаних таксисних і аспектуальних відношень у висловлюванні з темпоральною поліпредикативною конструкцією в англійській мові, Л. М. Великова пише про те, що розмежування межі між різними сферами хронологічного таксису, семантичне ядро якого становлять відношення синхронності / асинхронності, досить аморфне. Цим підтверджується семантична полярність сфер синхронності/ асинхронності і їхнє взаємне протиставлення дифузному таксису (квзитаксису), для якого істотна тільки співвіднесеність дій в цілісному періоді часу. Сигніфікативний та денотативний плани в АТС можуть поляризуватись у ситуаціях псевдосинхронності, псевдоасинхронності і квзитаксису. Простежується

інтерпретаційний (суто лінгвістичний) аспект семантики мовних форм [Великова, 1994].

Незважаючи на наукові дослідження, в яких розглядаються певні засоби вираження таксисних відношень, і дотепер остаточно не розв'язані питання загальної стратифікації та систематизації таксисних формантів на українському мовному ґрунті, їхньої концептуальної організації, взаємодії та інтегрованості засобів таксисності у тексті та доповнюваності ФСП мовленнєвими таксисними конструктами. Таким чином, актуальність дослідження засобів таксисності як інтегрованої єдності мовних і мовленнєвих конститuentів ФСП у сучасній українській мові та їхнього функціонування, що, з одного боку, суттєво доповнює компонентний склад самих функціонально-семантичних полів, а з іншого, дозволяє встановити множинність функцій мовних одиниць та їхню взаємодію в процесі мовлення, забезпечується загальною орієнтацією на методологію функціоналізму та функціональний підхід до аналізу мовних явищ із використанням надбань нині перспективних у лінгвістиці когнітивної та комунікативної наукових парадигм.

РЕЗЮМЕ

У статті подається історія вивчення категорії таксису, з'ясовується спільне і відмінне між категоріями темпоральності, аспектуальності і таксису, моделюється ФСП із зазначенням центральних і периферійних компонентів залежного і незалежного таксису.

This article deals with the history of the taxis categories study, elucidates common and distinctive features between such categories as temporality, aspectivity and taxis, models the FSF pointing out the central and peripheral components of dependent and independent taxis.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бондар О.І. Система і структура функціонально-семантичних полів темпоральності в сучасній українській літературній мові. Функціонально-ономасіологічний аспект: Автореф. дис. ... докт. філол. наук. – К., 1998.
2. Великова Л.М. Типологія взаємопов'язаних таксисних і аспектуальних відношень у висловлюванні з темпоральною поліпредикативною конструкцією (на матеріалі англійської мови): Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – К., 1995.
3. Маслов Ю.С. К основаниям сопоставительной аспектологии // Вопросы сопоставительной аспектологии. – Л., 1978. – В.1.
4. Теория функциональной грамматики. Введение. Аспектуальность. Временная локализованность. Таксис. – Л., 1987.
5. Якобсон Р.О. Шифтеры, глагольные категории и русский глагол // Принципы типологического анализа языков различного строя. – М., 1972.

Варвара Теклюк (Вінниця)

ФРАЗЕОЛОГІЗМИ Й МОВЛЕННЄВА КУЛЬТУРА УЧНІВ

Фразеологізми – це різноструктурні й різнофункціональні мовні одиниці – переважно дво- і кількаслівні, які семантично дуже вагомі, вживаються в усіх чи майже в усіх сферах життя – всесвітнього, національного, народного чи соціальногрупового. В усному й писемному мовленні фразеологізми використовуються з особливою комунікативною метою, слугують засобами висловлювання одночасно і сконденсованого, і глибоко змістовного, колективно усвідомлюваного, й почуттєво-емоційного. Неемоційних фразеологізмів не буває. В усіх випадках фразеологізми належать до системи образних засобів мови.

Про фразеологізми, які становлять зовсім нерозривне чи більш або менш нерозривне за змістом поєднання слів, уже написано десятки й десятки монографій, об'ємних книг, навчальних посібників, не менше й словників, не одну тисячу статей, безліч тез, доповідей. І ніби на диво проблема фразеології – як галузі лінгвістичних знань і як всієї сукупності в мові фразеологізмів – і дотепер залишається актуальною. Зрештою, так буде й надалі, в майбутньому, бо одиниці фразеології, становлячи особливу частину мови, її словниково-фонетичного й граматичного матеріалу, безбережні в своїх виявах. Як, наприклад, ніколи й нікому не вдасться хоча б приблизно встановити кількість слів у будь-якій мові, так не під силу ніколи те ж саме і щодо визначення кількості фразеологізмів у кожній окремій мові. Бо словниковий склад мови і фразеологізми в ній – це повсякчасний процес розвитку, своєрідних змін у мовній системі. Відомий у науці про мову французький лінгвіст Ж. Вандрієс (1875 – 1960) свою книгу “Мова” (1921) розпочав таким епіграфом: *“Гнучка мова людини: поле для слів і туди, і сюди безмежне”*. І справді, немає краю в поповненні мови ні новими словами, ні такими ж фразеологізмами. Кожне покоління, подекуди й окрема непересічна, чимось вирізняювана з-поміж інших особа, привносить чи може привнести в мову що-небудь нове – слово, фразеологізм, якийсь своєрідний елемент у вимову мовних одиниць і т. п. Цей процес безмежний, природний, але не прогнозований. Бо такою ж є сама сутність і логіка життя...

Фразеологізми (або фраземи – термін цей переважно власне наукового вжитку) – це здебільшого у власне кількісних вимірах не окреме слово, а поєднання щонайменше двох повнозначних слів, які в структурі фразеологізму з більшою чи меншою мірою змінюються семантично, тобто значеннєво. Чим більше лексичне значення двох чи кількох повнозначних слів віддаляється від властивого їм окремішнього лексичного значення, тим більше значення таких слів фразеологізується, тобто переосмислюється, і внаслідок цього таке словосполучення (сполучення повнозначних слів) уже сприймається й лінгвістично кваліфікується як фразеологізм, який найчастіше поіменовується *ідіомою* або *фразеологічною одиницею*; звідси – *ідіомне* або *фразеологічне* поєднання слів.

Вивчення ідіом хоча й знаходить своє застосування в шкільному викладанні мови, все ж сам термін *ідіома* не увійшов до лінгводидактичної, загалом кажучи, до шкільної мовознавчої термінології, через що ідіоми, як і фразеологічні одиниці (прислів'я, приказки, крилаті , або влучні , вислови народної генези (походження) чи образні вислови, витворені видатними особами), розглядаються в шкільному курсі мови під загальною назвою *фразеологізм, фразеологізми*. Все ж учитель вчинить раціонально, якщо на уроці мови в старших класах вдасться до терміна *ідіома* (грецьке *idiōta* означає “своєрідний вираз”). Це поєднання щонайменше двох повнозначних слів, нерідко доповнених службовим словом; ідіома сформувалась і використовується в мові як її стійка, неподільна за лексичним значенням одиниця, вислів-речення або окремих і один тільки член речення; ідіомою виражається окреме поняття; ідіома – це в усіх випадках оригінальне й образне, емоційне поєднання слів; ідіоми здебільшого властиві якійсь окремій мові, їх характеризує виразний національний колорит, який по-різному втрачається при перекладі ідіоми іншою мовою, бо при цьому частково руйнується зміст ідіоми і повністю або ж суттєво змінюється її форма; приклади деяких широко вживаних і типово українських ідіом: *байдики бити*, тобто нічого не робити (*Тобі б тільки лежати та байдики бити*. – І. Нечуй-Левицький), рос. *бить баклуши*; *замилювати очі* (обдурювати кого-небудь, хитрувати; *Він тобі так очі замилить, такого наговорить*. – Ю. Збанацький (у І. Франка натрапляємо на *милити очі*); *стояти над душою* – надокучати, набридати; *брати за душу* – дуже хвилювати, розчулювати, зворушувати; *пекти раки* – червоніти від сорому (або інші ідіоми зі словом *пекти* : *пекти до живого, ...в самі печінки, ... душу (серце), ... очима, ... руку* і под.; *кривити*

душею, собаку з'їсти, збити з пантелику, зуби з'їсти, дати гарбуза, в рот води набрати, дихати на ладан, теревені правити, прикусити язика, п'ятами накивати, вишити свою душу, до душі припадати – подобатись, витрішки продавати – не мати змоги купити якийсь товар, дати драла, врізати дуба, жити на широку ногу, покласти зуби на полицю і т.д. і т.п. Синтаксично провідне слово в наведених і подібних за структурою ідіомах – дієслово; ним нерідко виступає іменник: *заяча душа* – боязка, з *відкритою душею* – щиро, з радістю; *біла ворона, кров з молоком, притча во язицех* – предмет, об'єкт постійних пересудів (*Його соромливість стала вже притчею во язицех рідних, друзів, сусідів.* – З газети).

У шкільному викладанні мови, як уже зауважувалось, термін *ідіома* програмою не узаконено, тому вчитель здебільшого послуговується терміном усезагальним – *фразеологізм* – і стосовно ідіом, і як найменувань народних прислів'їв, приказок та інших влучних висловів, образних мовних зворотів, які позначені метафоричним у широкому розумінні, тобто переносним, лексичним значенням.

Ще більш об'ємне й кількісно виявлене, але загалом не менш образне, емоційно наповнене явище кожної розвиненої літературної мови (крім ідіом) становлять прислів'я і приказки. Саме на засвоєння їх учнями переважно й орієнтує шкільна навчальна програма з мови і шкільні підручники, посібники, численні статті лінгводидактичної зорієнтованості.

В усіх вартих наукової уваги визначеннях прислів'їв і приказок натрапляємо на хисткість і нечіткість таких визначень. Цим засвідчується близькість прислів'їв і приказок, те, що між ними більше спільного, ніж розрізнявального. Недарма майже в усіх завданнях до вправ у шкільному курсі мови поіменовуються одночасно і прислів'я, і приказки, їх сукупно і в межах однієї вправи рекомендують так чи інакше аналізувати – знаходити в певному тексті, добирати самостійно й аналізувати під певним кутом зору та з якоюсь конкретною метою.

Свідомо оминаючи щонайрізні визначення прислів'їв і приказок, вдамося до одного-двох із них – до того, яке знаходимо в найбільш науково важливих і найновіших працях. Це передусім “Українська мова. Енциклопедія” (К., 2000).

“Прислів'я – стійкий вислів переважно фольклорного походження, у якому зафіксований практичний досвід народу та його оцінка різних подій і явищ”, це “самостійні судження, інтонаційно і граматично оформлені як прості (*дружній череді і вовк не страшний*) або складні (*біда тому воліві, котрого корова коле*) речення” [Енциклопедія, 2000: 487].

“Приказка – стійкий вислів здебільшого фольклорного походження, який образно розкриває певне явище насамперед з погляду його емоційно-експресивної оцінки. Приказки, на відміну від прислів'їв, висловлюють незавершену думку, є частиною судження, що має форму незамкненого кліше” [Енциклопедія, 2000: 352], тобто, загалом кажучи, форму досить типову, яка може наповнюватись різним змістом, наприклад: *Більше щастя, як розуму; З чим прийшов, з тим й пішов.*

Порівняємо також і визначення обох розглядуваних явищ у Словнику української мови (11-томному): *прислів'я* – це “влучний образний вислів, часто ритмічний за будовою, який у стислій формі узагальнює, типізує різні явища життя... *під лежачий камінь і вода не тече...*” (Словник української мови, т. VIII, 1970: 24); *приказка* – це “поширений у мові влучний вислів, близький до прислів'я, але без властивого прислів'ю повчального змісту” (Словник української мови, Т. VII: 631), наприклад: *міряти на свій аршин, як котів сало.* Як бачимо, тотожне чи спільне в прислів'ях і приказках переважає, розрізнявальне тільки в загальнотеоретичному плані стосується їхньої структури й змісту. Бо, наприклад, повчальний зміст властивий також і приказкам – хоча б обом тільки що наведеним. Недарма, 1) в енциклопедії “Українська мова” стверджується: “Поки що немає єдиного погляду на відмінність між приказками

й прислів'ями [Енциклопедія, 2000: 487]; 2) при визначенні завдань-вправ для учнів із прислів'їв і приказок обидва терміни і позначувані ними мовні явища подаються здебільшого одночасно, разом, а не окремо, тобто: учням, наприклад, пропонується: прочитайте і поясніть значення поданих прислів'їв і приказок: *Слово не полова, язик не помело; Яка головонька, така й розмовонька; Не все те золото, що блищить; Серце – не камінь; Серцю не розкажеш; Набалакав – і в торбу не вбереш* [Сучасна українська літературна мова, 1997: 237]. Перші три речення вважаються прислів'ям, наступні три – приказками: відмінність між ними вкрай умовна, не підлягає скільки-небудь чіткому розрізненню.

Дещо інша річ, коли йдеться про такі вислови, як *Хто не працює, той не помиляється*: це приказка, бо вжито її в прямому значенні; проте “численна група прислівно-приказкових висловлювань поєднує ознаки і прислів'їв, і приказок: *На батозі далеко не заїдеши; На все вважай і на вус мотай*” [Енциклопедія, 2000: 487]. “Деякі вчені взагалі не визнають різниці між приказками і прислів'ями” [Енциклопедія, 2000: 487]. Вчителів, отже, не варто, мабуть, докладати зусиль до того, щоб учні навчилися розрізняти прислів'я і приказки: нехай це вчинять спершу дослідники, лінгвісти, що, з нашого погляду, навряд чи й можна вчинити.

З навчально-виховних міркувань розглядувані явища – прислів'я і приказки – доцільніше розглядати й витлумачувати сукупно. Це, зокрема, чинив один з найавторитетніших знавців і творців нашої мови М. Рильський. Нехай учні запишуть і запам'ятають такі його слова: “Переливами різних фарб коштовних самоцвітів виграють глибокі за змістом, блискучі за формою, зовсім маленькі розміром перлини мудрості народної – прислів'я та приказки, дотепи, примовки і т.п.” [Зібрання творів, т. 16: 490].

До фразеологічного фонду мови, крім ідіом, прислів'їв і приказок, також належить і такий об'ємний шар фразеологізмів, як *крилаті слова*: звісно, термін цей умовний, сприймається метафорично, переносно, через що писемно це найменування нерідко позначають лапками, як, наприклад, у книзі А. Коваль “Крилате слово” (1983). Інші видання цього плану: “1000 крилатих виразів української мови” А. Коваль, В. Коптілова (1964); “Крилаті вислови в українській літературній мові” А. Коваль, В. Коптілова (1975); “У світі крилатих слів” В. Коптілова (1976); “Крилаті латинські вислови” Ю. Цимбалюк і Г. Краковецької (1976); “Фразеологія української мови” Л.Г. Скрипник (К., 1973); “О крылатых словах” С.І. Ожигова в книзі: *Ожигов С.И. Лексикология. Лексикография. Культура речи.* – М., 1974; окремий розділ під назвою “Крилате слово” (авторка не вдається до лапок) знаходимо в книзі А. Коваль “Слово про слово” (К., 1986).

Отож, крилаті слова – це умовно-образні назви, узвичаєні чи більш або менш відомі мовні звороти (часто навіть окремі слова типу *мельпомена* – муза трагедії, з трагічною маскою (давня Греція); *Аполлон* (Бог, покровитель мистецтва в старогрецькій міфології), *янус* – спочатку Бог дверей у римлян, божество входу і виходу; пізніше Бог початку і кінця; *одиссея* (в переносному значенні це подорож, повна пригод, або й усе життя, багате подіями), *вавілон* як місто повне розкошів і спокус (*Минали За днями дні. Раби мовчали, Царі лупилися, росли і Вавілони мурували.* – Т. Шевченко); як загальне і з переносним значенням слово *вавілон* вживається для позначення великої кількості людей, чимось гостро збуджених, або ж як найменування якогось хаосу, безладдя; *альма-матер* (лат. *alma mater* – дослівно *мати-годувальниця*): цим складним словом з великою теплотою і шанобливістю прийнято називати той здебільшого вищий навчальний заклад, що його закінчила певна особа (чи особи), наприклад: звертаючись до студентів, професор “*побажав... – Щастя ж вам, і не забувайте свою альма-матер! Гадаю нічому поганому вас не навчила...*” (О. Гончар. – йдеться про Харківський університет); *Утопія* – країна чи країни (або що-небудь інше), якої (яких)

ніколи не було; звернімо також увагу й на такі однослівні крилаті одиниці: *Наталки-Полтавки, молчалини* (Молчалін. – О. Грибоедов), *плюшкини, чичикови, собакевичі, шарикови, гітлери* і т.д. В уже названій книзі А.П. Коваль витлумачується значення й емоційне забарвлення багатьох інших *крилатих слів* у формі словосполучень і речень, як-от: *спочивати на лаврах; у слів виростають крила, викинути ідола в Дніпро, канути в Лету, золотий вік* (уявлення-легенда про щасливу епоху, час у житті людей, навіть окремої особи), *яблуко незгоди* (причина, предмет ворожнечі), *друг пізнається в біді, сім чудес світу, каїнова печать* (тавро злочину), *поцілунок Іуди, умивати руки, кінець світу, випити гірку чашу, тисяча і одна ніч, о свята простота, святий хрест, святая святих, святий та божий, мертві душі* (від “Мертві душі” М. Гоголя) і т.п.

Широко представлені в мові й широко використовуються такі, умовно кажучи, *крилаті слова*, а насправді *крилаті звороти, сполучення слів* у функції речень, які мають своїх авторів, творців і досить часто використовуються в мові. Це образні й логічно важливі, запам'ятовуючі висловлювання переважно видатних осіб – письменників, науковців, державних керівних працівників, наприклад: *Прийшов, побачив, переміг* (Юлій Цезар), лат. *Veni, vidi, vici*; *Іду на ви* (Київський князь Святослав), *Плач Ярославни* – одні з найпоетичніших рядків “Слова о полку Ігоревім”, *Бути чи не бути* (Шекспір), *Лицар печального образу* (Сервантес XVI-XVII ст.); напівжартівлива співчутлива назва Дон-Кіхота), *А судді хто?* (О. Грибоедов), *Герой нашого часу* (М. Лермонтов), *Всякому городу нрав і права* (Г. Сковорода), *Мужича правда єсть колюча, а панська на всі боки гнуча* (І. Котляревський), *Лиш боротись – значить жити* (І. Франко), *Слово, чому ти не твердая криця!*; *Я честь віддам титану Прометею; Лиш той ненависті не знає, хто цілий вік нікого не любив* (Л. Українка), *Нове життя нового прагне слова* (М. Рильський), *Сталь і ніжність; І рости і діяти нам треба так, Щоб аж гриміло з краю в край* (П. Тичина) і т.п.

В українській мові – в одній з найрозвиненіших мов світу – побутують й інші незчисленні й тематично різноманітні групи фразеологізмів, зокрема: професійно-технічні за походженням вирази: *грати першу скрипку* (з мовлення музикантів); *з іншої опери, сходити зі сцени* (з мовлення артистів); *де тонко, там і рветься* (з мовлення ткачів); *куди голка, туди й нитка* (з мовлення кравців); *куй залізо, поки гаряче* (у мовленні ковалів); *на ловця і звір біжить* (з мовлення мисливців); *піднімати на щит* (переважно у мовленні військових) і т.п.; *крокодилячі(крокодилові) сльози; альфа і омега; берегти як зіницю ока*; або: *бути не в своїй тарілці* (з французької мови); *дивитися крізь пальці* (з німецької) і т.п.

Мабуть, немає потреби в тому, щоб доводити виняткову важливість фразеологізмів у формуванні мовленнєвої культури учнів. Враховуючи шкільний вік учнів, їхню загальну і власне-мовленнєву освіченість, вимоги шкільної програми з мови особливо в тій її частині, якою передбачається засвоєння учнями хоча б мінімальної частини наявних у мові фразеологізмів, учитель і спрогнозує всю теорію і практику вивчення учнями фразеологізмів, ідучи, звісно, від простішого до складнішого та об'ємнішого в цій сфері, тобто у фразеологічному арсеналі мови.

Рамки цієї статті не дозволяють: 1) викласти дослівно і по класах програмові вимоги до знань учнів з фразеології (їх, до речі, взагалі окреслено дотепер вкрай неповно, тільки частково); 2) процитувати “фразеологічні” рядки, завдання і вправи, мовно-ілюстративний матеріал із фразеології за шкільним підручником; 3) запропонувати вчителям мови цілісну, з нашого погляду, систему інших текстів із фразеології, завдання до них і поради стосовно методики їхнього використання в різних класах середньої загальноосвітньої школи.

Незаперечним і педагогічно та лінгвістично вмотивованим нам видається таке загальне спрямування навчально-методичної діяльності вчителя з фразеології, діяльності, яка б щонайбільше зорієнтувала учнів на практичне опанування ними хоча

б найзначнішими фразеологічними скарбами нашої мови. Видається доцільним такий напрям навчальних зусиль і дій учителя з фразеології: а) спершу він подбає про формування в учнів загального розуміння мовної сутності фразеологізмів, якнайпростіше визначить їх, закріпить таке визначення найуживанішими і найприступнішими прикладами фразеологізмів; б) запропонує учням дібрати з підручника приклади фразеологізмів, навести приклади вже відомих їм і використовуваних фразеологізмів у власному мовленні; в) подбає про те, щоб учні різних класів повиписували побільше фразеологізмів з творів художньої літератури, які вивчаються в різних класах; г) зорієнтує учнів на те, щоб вони збагачували власний словник (словничок) фразеологізмів; д) виписувати фразеологізми із спеціальних мовних словників і т.д.

Щоб бодай частково, хоча б елементарно переконати учнів у тому, що українська фразеологія – це безбережне багатство сучасної літературної української мови, що в лексиці і фразеології кожної мови знаходить свій найбільший вияв національна своєрідність, самобутність і неповторність рідної для українців мови, ми нижче, вдавшись до 2-томного “Фразеологічного словника української мови” (книги I, II. – К.: Наукова думка. – 1993), наведемо приклади фразеологізмів (ідіом і фразеологічних одиниць) хоча б з таким синтаксично провідним і семантично заголовним словом у фразеологізмі, як *іти*, наприклад:

Іти: з *літ іти* (старіти, ставати старшим), *іти боєм* (рішуче виступати проти кого-небудь, відстоювати певну думку), *іти на поводку* (на поводі, на припоні; на прив'язі у когось...); *іти в далеку дорогу*, *іти в небуття*, *іти в ногу*, *іти в одній упряжці*, *іти в розріз* (суперечити чому-небудь...); *іти за течією*, *іти в непам'ять* (забуватися, не згадуватися); *іти крізь пальці*, *іти до чорта* (під три чорти, к бісу), *іти прахом*, *іти шкереберть*, *іти прибоєм* (силою проникати куди-небудь); *іти в землю* (вмирати); *іти манівцями* (робити щось не так, як треба, неправильно), *іти на ви* (виступати війською на кого-небудь), *іти навромацки*, *іти на все*, *іти назустріч смерті*, *іти на рожен*, *іти на той світ*, *іти ва-банк* (діяти, ризикуючи всім), *іти в гору*, *іти в діло*, *іти в заклад*, *іти війською*, *іти в народ*, *іти в хід* (використовуватися, застосовуватися), *іти далі*, *іти до вінця*, *іти до рук*, *іти з димом*, *іти зі світу*, *іти колесом* (різко і швидко змінюватися), *іти курсом*, *іти навропростець*, *іти на жертву*, *іти на зустріч*, *іти на небо*, *іти під кулі*, *іти на пролом*, *іти на пропаще*, *іти на прю* (вступати в боротьбу з ким-, чим-небудь), *іти на руку*, *іти на смерть*, *іти своєю дорогою*, *іти слідом*, *іти у відкрити*, *іти шкереберть*, *іти по гарячих слідах*, *іти по різних стежках*, *іти з глибини душі*, *іти проти течії*, *іти прахом*, *іти второваними стежками* та ін. [Фразеологічний словник української мови, 1993: 352, 356].

Або фразеологізми зі словом *серце* з його неоднаковою синтаксичною пов'язаністю з іншими словами (з огляду на рамки цієї статті приклади-ілюстрації не пояснюємо): *крається серце*, *аж холодне* (захоллоло, захолонуло) *серце*, *аж серце тремтить*, *брати за серце*, *велике серце*, *віддавати руку і серце*, *виймати серце*, *гаряче серце*, *горить серце*, *серце вогнем взялося*, *живе серце*, *завоювати серце*, *заворушилося серце*, *заганяти голки в серце*, *заграло серце*, *закипає серце*, *запеклося серце*, *обгортати серце тугою*, *серце в'яне*, *серце ние*, *серце тліє*, *серце заговорило*, *серце каменем лежить*, *серце кров'ю обливається*, *серце наче рукою здавило*, *серце мохом обростає*, *серце не камінь*, *серце не лежить*, *серце прохоллоло*, *серце розривається надвос*, *сколихнути серце*, *з важким серцем*, *спопеляти серце*, *мати змію під серцем*, *відлягло від серця*, *давати волю серцю* і т.п. [Фразеологічний словник української мови, 1993: 792-799].

Ще кілька десятків інших фразеологічних одиниць з елементом *серце* фіксує ФСУМ (“Фразеологічний словник української мови”).

Не всі з тільки що наведених словосполучень зі словом *іти* і зі словом *серце* становлять фразеологізми в повному сенсі цього слова; подекуди вмотивованіше вести мову про їхню полісемію-метафоричність; зрештою, чітке розмежування суміжних мовних одиниць (фразеологічність і полісемію) тільки уявляється, теоретично визнається, однак логічно й мовленнєво скільки-небудь виразно не розмежується.

Якщо ідіоми-фразеологізми здебільшого набувають форми і функції одного з членів речення, то фразеологічні одиниці – прислів'я, приказки, крилаті вислови – синтаксично представлені щонайрізнішою структурою окремого речення – простого чи складного, простого поширеного, ускладненого, повного, неповного і будь-якою структурою (різновидом) складного речення. З безлічі інших прикладів-ілюстрацій вдамося тільки до частини тих фразеологізмів-прислів'їв і фразеологізмів-приказок, які вміщено тільки в одному з номерів газети "Сільські вісті" (за 28.IV.2000р.): *Ліньки раніше нас народилися; На поминках не танцюють* (односкладне узагальнено-особове речення); *Рідний дім теплий добрими словами; Гіркі, брате, заробітки; Нині совістю не збагатієш; Кожній матері свої діти милі; Скрипуче дерево довго тримається; Укусить ще й меду дасть; Вогонь з водою друзями не бувають; Боягуз і власної тіні боїться; Секрет далі базару не піде; Чиста, мов джерельна вода; Ледачому й сонце невчасно сходить; Рідна теїца, та не рідна мати; Не той карась, що в воді, а той, що у торбі; Як до біди, так до Бога; Замолоду робота за тобою ганяється, а з віком – ти за нею; Правда як дерево: завжди з води випливає; Англійська тканина, та латана свитина; З дурнем зійдеши – біди набереши; В очі – одне, а за очі – інше; Хто не був малим, той не був дурним; Кавун хоч і солодкий, а хліб добріший.*

Семантика, структура фразеологізмів і закладені в них функції (стилістичні функції) настільки різноманітні, теоретично й практично безмежні, що для аналізу їх навіть у шкільному вивченні мови можна запропонувати сотні й сотні щонайрізніших вправ і завдань, зокрема: 1) доберіть 5-6 прислів'їв і приказок, які об'єднує одна спільна думка; 2) складіть 5 речень із фразеологізмом у функції певного члена речення і 5 фразеологізмів-речень; 3) поясніть, скориставшись при потребі словником, значення фразеологізму як члена речення чи як окремого речення; 4) доберіть, записавши 10 фразеологізмів зі словом *око*; 5) усно поясніть значення нижченаведених фразеологізмів; 6) подані фразеологізми введіть до складу самостійно утворених вами речень; 7) поясніть значення поданих крилатих висловів (чи слів); 8) чим в основному прислів'я відрізняються від приказок, чи можливе досить переконливе розмежування їх?; 9) напишіть твір на вільну тему, використавши в ньому 5-6 фразеологізмів і т.д. і т.п.

Позитивні якості мовлення будь-кого з мовців, отож і учнів, великою мірою формуються в школі, під час засвоєння учнями основ наук, спілкування з іншими, прослуховування радіо і телепередач, читання книг, журналів, газет. І чим об'ємніше за цих та інших спілкувальних ситуацій учні чують образне, яскраве, емоційне й розумне слово також і у формі найрізніших фразеологізмів, чим ширше й глибше вони засвоюють їх і використовують у своєму мовленні, тим повніше формується й збагачується мовлення учнів – і усне, і писемне. Мабуть, немає таких осіб, які б не використовували фразеологізмів, не розуміли їхньої неоціненної розумово-почуттєвої важливості, не прагнули б до поповнення свого мовлення фразеологічними ресурсами мови. Цей процес безмежний у часі, більш чи менш повно усвідомлюється мовцем, який свідомо чи інтуїтивно прагне до власного вдосконалення, збагачення також і в мовно-мовленнєвій сфері, немалою мірою і в сфері самозбагачення фразеологізмами – цим неповторно-індивідуальним, національно-самобутнім багатством кожної мови.

РЕЗЮМЕ

Стаття містить деякі елементи нового, такі оцінні міркування й висновки,

якими поглиблюється наукове мислення поняття-терміна фразеологізми, основ класифікації фразеологізмів і їхня важливість для формування культури мовлення учнів.

The article contains some innovative elements, such valuable ideas and conclusions that deepen scientific meaning of the term "phraseological units", the basis of "phraseological units" classification and their importance for the culture of the formation of student's speech.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Коваль А. Крилате слово. – К., 1983.
2. Рильський М. Т. Зібрання творів у 20 т.т. – К., 1973.
3. Скрипник Л. Г. Фразеологія української мови. – К., 1973.
4. Словник української мови / В 11-ти т.т. – К., 1970-1980.
5. Сучасна українська літературна мова / За ред. А.П. Грищенка. – К., 1997.
6. Українська мова. Енциклопедія. – К., 2000.
7. Фразеологічний словник української мови / кн. I, II. – К.: Наук. думка, 1993.

Людмила П'яста (Вінниця)

СТИЛІСТИЧНО-МОВНІ КАРТИНИ СВІТУ АВТОРА

Мовна картина світу науковця в класичному варіанті вербалізує індивідуальність її творця дуже аскетично. "Те, що закон збереження енергії винайшов Ломоносов, а не Лавуазьє, важливо для встановлення пріоритету, але хто б не винайшов цей закон, його смисл, його формула завжди будуть одні і ті самі, у відповідності з об'єктивною істиною, що міститься в ньому" [Борев, 1971: 74]. Цей вербальний партикуляризм, який межує з лаконічністю об'єктивної інтеграції фактів, призводить навіть до заперечення групою дослідників фіксації образу творця в модульованій ним науковій картині світу. Нам видаються більш зваженими міркування тих учених, які вважають, що "зразки наукової прози не є блідими та безпристрасними фотографіями дійсності, вони являють собою плоди розумової роботи вченого, яка відображає, крім об'єктивної реальності, його ставлення до неї, його оцінку реальних фактів та інших спроб їх осмислення, його власний образ думок, його ідейні та наукові настанови, його смаки, і нарешті, його прагнення справити на читача певний, перш за все інтелектуальний вплив, а втім, не лише інтелектуальний" [Наер, 1985: 15]. Наукова картина світу досить виразно репрезентує образ автора, прагматично націлений на образ адресата. Досить виразно, але й досить абстраговано, тому що автор свідомо прагне до самоусунення на користь предмета мовлення, хоча ніколи в повній мірі не досягає цієї мети. І якщо доводиться констатувати той факт, що на лінгвістичному рівні образ автора практично не репрезентується, то природніше дотримуватися точки зору Є.В.Клюєва, який вважає, що в цьому випадку ми маємо справу з явищем, аналогічним явищу нульової морфеми, що не виражена матеріально і виділяється в словоформі при її зіставленні зі співвідносними формами, в яких морфема отримує матеріальне втілення. Отже, образ автора може репрезентуватися в нульовій формі, що, на думку Є.В.Клюєва, становить одну з іманентних форм вияву цієї категорії [Клюев, 1979: 41].

Інша справа – публіцистична мовна картина світу, наскрізь пронизана випромінюванням індивідуальності творця, причому таке випромінювання не заломлене крізь лінзи мистецтва, а тому заявляє про себе як "факт життя, а не як факт мистецтва" [Тимофеев, 1948: 133]. Образ автора визнається більшістю вчених центром публіцистичної картини світу [Солганик, 1970: 92]. "... Роль суб'єкта в "створенні" газетного тексту, можливо, суттєвіша, ніж у будь-якому іншому тексті, хоча, на перший погляд, особа, що творить текст, в дуже значній мірі знеособлена (факти в її

розпорядженні представлені в готовому вигляді, позиції визначені й узгоджені, засоби вираження переважно традиційні” [Наер, 1983: 50-51]. Однак ця думка видається слушною тільки в основному. В публіцистичній картині світу фіксуються суспільний темперамент, рівень і специфіка знань, літературні здібності, особливості світосприйняття, ступінь поінформованості та інші індивідуальні характеристики автора. Такий “мимовільний автобіографізм” у публіцистиці [Соколов, 1975: 48] (хоча, звичайно, можливий і автобіографізм свідомий), будучи візитною карткою автора, розглядається ним як частина соціального досвіду свого покоління, всього суспільства.

Зміст будь-якої стилістично-функціональної модифікації мовної картини світу автора модулює складний семантичний комплекс, інваріант якого можна визначити як “позицію автора в тексті”. Така субстанція утворюється на перетині двох векторів - просторово-часового й оцінного [Погудина, 1983]. Стилiстична маркованість авторських картин світу визначається значною мірою коефіцієнтом репрезентації кожного з них. Позиція митця в публіцистичній картині світу простежується дуже чітко. Автор не приховує свого ставлення, а навпаки, нав’язує його. Тут перед нами і автор-моралізатор, і дидакт, але перш за все автор-викривач. Творець публіцистичної картини світу не стільки описує побачене, скільки експлікує свої почуття з приводу викладеного – еманції духовних властивостей особистості [Мышкина, 1991]. Тому, на думку О.Почкай, вербальною субстанцією образу автора виступає емоційно-експресивна лексика [Почкай, 1986]. Позиція автора наукової картини світу переважно імпліцитна, завуальована; її просторова конфігурація відмінна від авторської позиції в публіцистичній картині світу. Творцями цих двох картин актуалізуються різні фрагменти дійсності. Вчений, будучи провідником логіки фактів, активно утверджує свої пріоритети в науці [Погудина, 1982: 151].

Досліджувані мовні картини світу відрізняються одна від одної не тільки семантикою, але й архітектонікою. Одна з яскравих особливостей літературознавчої картини світу (нагадаємо, що об’єктом нашого дослідження став один з варіантів наукової картини світу, а саме літературознавча картина світу; ці два терміни ми вживаємо недиференційовано) – її інтертекстуальність у вузькому розумінні, тобто здатність до інтерполяції фрагментів інородної (за термінологією Ю.М.Караулова, “прецедентної”) картини світу (алюзії, цитати тощо), що є значно рідшим явищем у публіцистичній картині світу. Взагалі структура публіцистичної картини світу більш довільна. Найрізноманітніші варіанти її (безпосередній опис, аналіз, оцінка, повідомлення [Вакуров, 1978: 12]) підпорядковані єдиній меті – шляхом соціальної оцінки, резюмування, моралізування архітектоніка має привести публіциста до потрібних йому ідеологічних настанов. Тому структура авторського “я” в публіцистиці досить розгалужена: “я”, що пише, “я”, що діє, “я”, що розмірковує [Почкай, 1982]. Іntenція автора наукової картини світу виявляється в тому, що він повинен висунути тезу, тобто те нове, про яке збирається поінформувати читача, обґрунтувати доцільність актуалізації цієї тези та довести її, враховуючи всі можливі заперечення з боку опонентів – “інтродукторів” [Мышкина, 1991].

Будь-яка мовна картина світу навантажена двома функціями: інтерпретативною (здійснювати бачення світу) і регулятивною (послугуватись універсальним орієнтиром людської життєдіяльності) [Постовалова, 1988: 25]. На наш погляд, пресупозиція першої з цих функцій превалює в моделюванні мовної картини світу автора-науковця, друга ж – детермінує особливості мовної картини світу автора-публіциста.

Картина світу автора-літературознавця опосередкована, тому що вона не є абрисом безмежного світу. Її контури не виходять за рамки базової картини світу – об’єкта критичного аналізу. Все це (і дещо інше) зумовлює малу здатність до інтерпретаційної лабільності, заданість картини світу літературознавця. Коли ж ми

знайомимося з публіцистичною картиною світу, то вступаємо в діалог з автором-інтерпретатором життя. Його картина світу не детермінована ніякою іншою картиною світу, вона більш автономна щодо вибору об'єктів інтерпретації, розмаїття яких має завдячити за багатство своїх зображальних ресурсів.

Картина світу літературознавця – це картина світу вченого. В цьому виявляється її обмеженість (звісно, не в розумінні негативного концепту). Картина світу публіциста – це картина світу автора, який може виконувати різні соціальні ролі – письменника, юриста, науковця, вчителя і т.п., що й становить причину такої різноманітності світобачень (мінікартин світу), які комплектують публіцистичну картину світу. Варто зауважити, що на всі вищезгадані амплуа екстраполюється інтенція справжнього автора, концентрована сутність естетично-філософських ідеологічних поглядів якого залишається в основі своїй незмінною, незалежною від різноманітності форм її мовної репрезентації.

Картина світу публіциста хронологічно зафіксована. Вона, як правило, є відбитком епохи її створення, тобто має певні темпоральні рамки. Щодо наукових картин світу, то в загальній їх масі спостерігається та ж тенденція, адже наука постійно розвивається, й нове сьогодні інспірує наступні пошуки і в цьому процесі постійного руху до подолання ентропії само стає морально і фізично застарілим. Літературознавча картина світу, на нашу думку, – це певний виняток із загалу. Її феноменальність зумовлена об'єктом дослідження, який, раз і назавжди даний, перебуває в статичності. Праці талановитих літературознавців не тільки приносять емоційну насолоду читачам усіх часів, але й становлять вершинне надбання культурної думки, що може модифікуватися, доповнюватися, зберігаючи при цьому свою субстанцію.

Картина світу публіциста – показник мовного мислення її автора як представника суспільства. Картина світу науковця, як правило, позбавлена соціодетермінованості. І якщо й репрезентує автора-науковця в такому ракурсі, то лише з боку залежності знань людини від загального інтелектуального рівня соціуму.

Автор публіцистичної картини світу виступає представником своєї епохи, свого народу, країни проживання, певної політичної партії, тому інваріантні параметри картин світу публіцистів, які мають ідентичні вищеназвані характеристики, в основному збігаються, що дозволяє вести мову про публіцистичні картини світу певної епохи і т. ін. Нічого подібного ми не можемо сказати про картини світу літературознавців, кожна з яких суто індивідуальна, відстоює свої позиції в боротьбі з іншими літературознавчими картинами світу і аж ніяк не прагне до ототожнення з ними ні у випадку, коли ця картина світу створюється автором-герменевтом, ні тоді, коли творець картини світу – автор-гермокопід. Перша з двох можливостей є природною, адже талант, на нашу думку, це в першу чергу вияв індивідуальності. А друга альтернатива повинна завдячувати своїм потенціалом індивідуальним якостям автора, який "прагне до створення ніби доісторичного безмежного безіменного простору навколо себе, щоб творити його заново" [Юркевич, 1994: 65].

Картина світу літературознавця, на нашу думку, становить трикомпонентну структуру, яка в першу чергу інтегрує в собі елементи картин світу автора і читача, оскільки автор-літературознавець – це інтерпретатор чужої картини світу, тобто читач, проте не звичайний, а читач-професіонал. Основні параметри своєї картини світу автор-літературознавець постійно повинен обстоювати в полеміці з автором базової картини світу, а також у дискусії з картинами світу опонентів-інтродукторів – суб'єктів неавторських ідей, провідників чужих ідей [Мишкіна, 1983]. Тому літературознавча картина світу – структура, відкрита для діалогу. Діалектика взаємовідносин прогнозує також (поряд з полемікою) можливість активного запозичення автором-літературознавцем елементів мовної і надбудованих на ній інших картин світу досліджуваних авторів, що в літературознавчій картині світу репрезентуються як

персонажі. А оскільки, по-перше, ці персонажі є авторами своїх картин світу, по-друге, для дискурсивного спілкування з ними автор-літературознавець іноді повинен надягати на себе маску персонажа, то, беручи до уваги все вищевикладене, можна припустити, що образ автора літературознавчого дискурсу виступає трикомпонентним утворенням, яке контамінується трьома іпостасями єдиного образу автора: власне автора – автора-читача – автора-персонажа.

Картина світу науковця, компетентного в моделюванні публіцистичної картини світу, істотно відрізняється від наукової картини світу автора, який не загострює пера в публіцистичних баталіях. Принагідно наведемо аргумент Романа Якобсона, думка якого щодо цього безапеляційна: “Вдруге набуту мову, навіть якщо вона відточена до блиску, ніколи не переплутаєш з рідною” [Якобсон, 1987: 324]. Вчений наводить приклад горянина, який іде рівниною – хода його виглядає штучно. Подібно до того, як у прозі Пушкіна, Лермонтова, Гейне, Пастернака “виблискуючі обвали з гірських вершин поезії розсипаються на рівнині прози” [Якобсон, 1987], наукові праці С.Єфремова покращені лелітками, що змайнували з публіцистичних вершин. Його картина світу значно відрізняється від суто наукової картини світу. Тим-то є підстави для виділення відносно окремої науково-публіцистичної картини світу.

Публіцистична картина світу репрезентує автора як образ особистості відкритої, емоційної, з багатою духовною біографією. В науковій же картині світу представлений образ точного, логічного, об’єктивного творця. Щодо досліджуваної науково-публіцистичної картини світу слід зауважити, що в ній зафіксований складний, насичений ідеями та емоціями образ автора.

Актуалізація основних відмінностей, що розмежовують дві стилістично-мовні картини світу, здійснена з метою увиразнення контурів об’єкта реконструкції – науково-публіцистичної мовної картини світу С.Єфремова, основні параметри якої детермінуються взаємодією двох вищеокреслених.

РЕЗЮМЕ

У статті зроблено порівняльний аналіз публіцистичної і наукової (літературознавчої) картин світу автора. Наведено аргументи на користь того, що досліджувані мовні картини світу відрізняються одна від одної семантикою й архітектонікою. Доведено, що публіцистична мовна картина світу представляє відкритий, емоційний, з багатою духовною біографією образ автора, а наукова картина світу репрезентує образ точного, логічного, об’єктивного творця.

The article delivers comparative analysis of publicistic and scientific scope images of the author. Arguments are given to support the fact that explored linguistic images (pictures) differ from each other in semantic and architectonic aspects. It has been also proved that publicistic pictures present an open, emotional author's image with rich biography and, visa versa, scientific pictures of the scope represent more precise, logical and objective images of the master.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Боров Ю.Б. О природе художественного образа // Страницы русской литературы. – М.: Наука, 1971. – С. 67-75.
2. Вакуров В.Н., Кохтев Н.Н., Солганик Г.Я. Стилистика газетных жанров. – М.: Высшая шк., 1978. – 183 с.
3. Клюев Е.В. Опыт дефиниции стилеобразующих категорий литературного сказа // Научные доклады высшей школы. – Филол. науки. – 1979. - №4. – С. 37-52.
4. Мышкина Н.А. Динамико-системное исследование смысла текста. – Красноярск: Изд-во Красноярск. гос. ун-та, 1991. – 213 с.

5. Мышкина Н.А. Закономерности семантической организации текста // Профессионально-ориентированное обучение иностранным языкам в вузе. – Пермь: Изд-во Пермского гос. ун-та им. А.М. Горького, 1983. – С. 27-52.
6. Наер В.Л. Прагматика научных текстов // Функциональные стили. Лингвометодические аспекты. – М.: Наука, 1985. – С. 14-25.
7. Наер В.Л. Прагматические аспекты языка газеты // Сб. Трудов МГИИЯ им. М. Тореца. – М.: Изд-во Москов. гос. пед. ин-та, 1983. – Вып. 205. – С. 49-58.
8. Погудина Э.Б. Выражение авторского «я» в немецкой научной речи: Диахронический аспект // Дисс... канд. филол. наук. – Пермь, 1983. – 234 с.
9. Погудина Э.Б. Экстралингвистические основы выражения авторского «я» в научной речи // Основные понятия и категории лингвостилистики. – Пермь: Изд-во Перм. гос. ун-та им. А.М. Горького, 1982. – С. 150-154.
10. Постовалова В.И. Функциональное предназначение картин мира в жизнедеятельности человека // Роль человеческого фактора в языке. Язык и картина мира / Отв. ред. Б.А. Серебренников. – М.: Наука, 1988. – С. 25-69.
11. Почкай Е.П. Образ автора в публицистическом тексте (функционально-семантический анализ современного очерка) // Дисс... канд. филол. наук. – Л., 1986. – 218 с.
12. Соколов В.Г. Личность автора в публицистике // Филологические этюды. Журналистика. – Ростов-на Дону: Изд-во Ростов. гос. ун-та, 1975. – Вып. 3. – С. 46-55.
13. Солганик Г.Я. Стиль репортажа. – М.: Изд-во Москов. гос. ун-та, 1970. – 75 с.
14. Тимофеев Л.И. Теория литературы. Основы науки о литературе. – М.: Учпедгиз, 1948. – 383 с.
15. Юркевич Е. Философия безымянности (фрагменты метатеории интерпретации) // Философия языка: в границах и вне границ. – Харьков: ОКО, 1994. – Т. 2. – С. 61-74.
16. Якобсон Р. Заметки о прозе поэта Пастернака // Роман Якобсон. Работы по поэтике. – М.: Прогресс, 1987. – С. 324-338.

Людмила Прокопчук (Вінниця)

СИНТАКСИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ КОМПОНЕНТІВ ПОРІВНЯЛЬНОЇ КОНСТРУКЦІЇ

Порівняльні конструкції є одним із найбільш синтаксично універсальних композиційних засобів мови, функціональна різноманітність яких важко підпорядковується граматичній класифікації. Як слушно зауважує Д.Х. Баранник, смислові і граматичні межі між різними формами порівняльних конструкцій бувають занадто нечіткими, що і призводить до ускладнення їх синтаксичної характеристики [Баранник, 1962: 34].

На думку М.І. Каранської, порівняння – це різновид категорії модальності [Каранська, 1995: 160], суть якої полягає в тому, що відношення висловленого до дійсності виражається не прямо, а опосередковано – через його подібність до іншого, яке має бути обов'язково типовим, загальновідомим. Порівняльна модальність виявляється як у структурі порівняльної конструкції в цілому, так і в окремих її компонентах, накладаючи відбиток на зміст і форму їхнього вираження. Саме така змістова специфіка цієї категорії спричиняє синтаксичну спеціалізацію компонентів формально-граматичної структури простого речення із порівняльним значенням.

Якщо в семантичному плані порівняльну семантику виявляє уся сукупність компонентів порівняльної конструкції, то в синтаксисі вираження порівняльної модальності припадає на образ порівняння. Тому позиція компаратива в структурі порівняльної конструкції є домінуючою в плані виявлення специфічної синтаксичної семантики відповідним формально-граматичним компонентом.

Типовим членом формально-граматичної структури простого речення, в якому компоненти порівняльної конструкції виявляють їхню компаративну модальність, є присудок двоскладного речення. Периферію складають другорядні члени речення причленної (здебільшого приприсудкової) залежності.

Порівняльну модальність у структурі присудка забезпечують порівняльні сполучники (*як, наче, ніби, немов*) та порівняльно-гіпотетичні частки (*наче, начебто, ніби, нібито, мовби, немовби*). Порівняльні сполучники, "виражаючи порівняльну модальність присудка, замінили предикативну частку *це* і доповнили свою власну функцію функцією предикативної частки" [Каранська, 1995: 162]: *Людство – як море* (Д. Павличко); *Захарова хата – мов квітка* (К. Гордієць). Порівняльно-гіпотетичні частки мають виключно модальне значення, виражаючи "модальність думки, висловлюваної в реченні, а саме – ступінь реальності зв'язку ознак, стверджуваних наявними в підметі, або ступінь упевненості в реальності чи істинності такого зв'язку" [Кучеренко, 1959: 11]: *Повітря немов розпхало й набрякало лінощами* (Є. Гуцало); *Уся земля немов сміється* (М. Рильський).

Порівняльна модальність, продукована порівняльними сполучниками, у структурі простого речення виявляється в таких типах присудка: складеному іменному з вербалізованою зв'язкою та складеному іменному з нульовою формою зв'язки: *Увесь він був – як весняний неспокій* (М. Рильський); *А невісточка як веселка* (Ю. Збанацький).

Прості речення із присудками, що виражають порівняльну модальність, найбільш виразно типізують структуру порівняльної конструкції: у них має місце кореляція образу порівняння і головного члена двоскладного речення – присудка. Зауважимо, що в таких реченнях послідовно простежується вираження порівняльної семантики одним повнозначним словом (іменником, прикметником) у поєднанні з порівняльним сполучником.

Найчастіше вживаними в українській мові є порівняльні присудки, що реалізують моделі складеного іменного присудка (із зв'язками чи без них), в ролі іменної частини яких виступають:

- іменник у формі називного відмінка: *І день – як колос наливний* (В. Сосюра); *Мак – як військо, коноплі – як темні бори* (С. Васильченко);
 - іменник у формі родового відмінка з прийменниками *з, у*: *Чорні жиливі руки були наче з заліза* (М. Коцюбинський); *Пальці – як у піаніста* (З газ.);
 - іменник у формі місцевого відмінка: *Тиша як у сніговій пустелі* (І. Цюпа); *Табір – мов на долоні* (Ю. Збанацький);
 - прикметник: *Марія для мене як рідна* (Є. Гуцало); *Брати як чужі* (З газ.).
- Зауважимо, що у таких реченнях має місце вказівка на непевно визначену ознаку.

Характерною особливістю присудка з порівняльним значенням є те, що часто таку модальність утворюють сполучники ірреальної модальності: *мов, немов, наче, ніби, мовби, немовби, начебто, нібито*. На відміну від сполучників реальної модальності, вони виражають уподібнення не до справжньої, а до уявної події. В "Русской грамматике" 1980 р. підкреслюється умовний характер речень із такими сполучниками [Симонова, 1984: 607]. Виступаючи у порівняльній функції, кожен із них "майже однаковою мірою надає виразам відтінків непевності, подібності, схожості" [Медведев, 1962: 78]. Конструктивні властивості таких сполучників проявляються у формальній організації синтаксичної конструкції, яку вони утворюють. Прості речення зі сполучниками *мов, наче, ніби, немов* можуть включати порівняльні конструкції, у яких образ порівняння являє собою один (ядерний) компонент із залежними від нього факультативними, рідше – обов'язковими компонентами формально-граматичної структури речення і займає позицію присудка: *Я – мов сон* (В. Сосюра); *Ти зараз мов снігуронька* (А. Шиян); *Ямка на потилиці наче гніздечко* (О. Гончар); *Пісня людська – наче людське серце* (М. Рильський); *Сльози в очах наче дві свічки голубі* (Г. Тютюнник).

Спеціалізованою формою вираження порівняльного іменного присудка виступає орудний безприйменниковий відмінок іменника. Специфікою такого присудка є те, що

він вказує переважно на тимчасову, непостійну ознаку підмета: *Іван Мороз був ніби батьком* (М. Чабанівський).

Граматичне ядро складеного іменного присудка, виражене інформативно недостатніми словами, може поширюватись, утворюючи аналітично виражений присудок з порівняльною семантикою: *Дві зірки в небі – наче дві сльози* (З газ.); *Сам півень як пісенний куц вогню* (Є. Гуцало). Факультативні компоненти приприсудкової залежності збагачують зміст речення в цілому, порівняльної конструкції зокрема: *У хмелю губи як вогонь жорстокий* (Є. Гуцало); *Мов струни бандури обірвані, мряка шовкова* (Є. Гуцало).

Функцію зв'язки у порівняльному іменному присудку з іменною частиною, вираженою іменником у формі орудного відмінка, нерідко виконує дієслово *здаватися*, що разом із залежною від нього словоформою складають семантичну єдність, у якій обидва елементи тісно пов'язані між собою і на формально-граматичному рівні граматикуєються, утворюючи один член речення аналітичної будови – складений присудок: *Ці курчатка здавались маленькими пухнастими клубочками* (З газ.); *Колись здавався ти мені орлом піднятим і в полі кинутим в агонії сконати...* (О. Олесь).

Нерідко в українській мові вживаються однорідні іменні складені присудки з порівняльною модальністю, які слугують стилістичним засобом увиразнення, більш повного зображення пізнаваного: *Галявина була як райдужне око старого лісу, як зелене кругле озерце, жива парасолька, виткана з мільйонів пелюсток* (О. Донченко); *Ти в нас – як крик, як рана* (В. Сосюра); *Гроза мов божий гнів, мов кара темно-кара* (Є. Гуцало); *А далі глина як масло, як золото* (М. Стельмах).

Специфічною формою порівняльного іменного складеного присудка є так званий “тавтологічний”. Разом із підметом така структура носить характер нерозкладної сполуки, фразеологізується, слугуючи одним із засобів вираження значення тотожності чи характеристики (при умові, що зміст речення розкривається у контексті). Пор.: *Полк як полк* (О. Гончар); *Діти як діти і День як день: сповнений малих дріб'язкових турбот*.

Як зазначалося, порівняльно-гіпотетичні частки, як і порівняльні сполучники, забезпечують порівняльну модальність присудка у структурі простого речення. На відміну від сполучників, які виражають значення уподібнення, зіставлення явищ, ознак, дій, частки передають “різні семантичні й модальні відтінки, вказують на ірреальність, приблизність, невизначеність тих синтаксичних відношень, які існують між членами речення або метафоризують їх” [Симонова, 1984: 52]. Порівняльно-гіпотетичні частки здебільшого вводять у структуру речення прості присудки: *Скеля немов виростає з широкого плеса* (М. Зарудний); *Ліс ніби охоплював, обіймав обох жінок* (В. Собко); *Жнивари немов отерпили* (К. Гордієць); *Легкий суховійний вітерець наче торкнувся уст* (Н. Рибак). Вживаючись при дієсловах, вони дещо нівелюють порівняльну ознаку, виражаючи при цьому припущення, які утворюються на основі зорових, слухових, дотикових відчуттів. Вживаючи порівняльно-гіпотетичні частки *наче*, *начебто*, *ніби*, *нібито*, *мовби*, *немовби* та ін., мовець створює в уяві образ, який, на його думку, може відповідати дійсності. Таке порівняння найчастіше виникає внаслідок безпосереднього сприймання мовцем зовнішніх ознак предмета в момент мовлення. Коли важко встановити та назвати ознаку, стан, дію предмета, вони порівнюються з відомими ознаками, діями і переносяться на конкретний предмет на основі виявленої подібності [Гальона, 1990: 25].

На думку В.В. Виноградова, модально-порівняльні частки вносять у присудок відтінок метафоричного прирівнювання, який зникає при їхній відсутності. При цьому синтаксичні зв'язки і граматичні відношення залишаються незмінними [Виноградов, 1986: 553]: *Квіти зів'ялі немов ожили* (М. Рильський). Пор.: *Квіти зів'ялі ожили*; *Чапля мовби вгрузла, піддерши одну ногу* (Є. Гуцало). Пор.: *Чапля вгрузла, піддерши*

одну ногу; У повітрі немов плавав найперший вербовий пилок (Є. Гуцало). Пор.: У повітрі плавав найперший вербовий пилок.

Отже, компаративна частина порівняльної конструкції як компонент формально-граматичної структури простого речення нерідко заповнює позицію присудка порівняльну модальність якого забезпечують порівняльні сполучники та порівняльно-гіпотетичні частки.

РЕЗЮМЕ

Проаналізовано специфіку реалізації семантики компаратива (образу порівняння) порівняльної конструкції у формально-граматичній структурі двоскладного речення.

The specific of the comparative semantics realization in the formal grammatical structure of the two-member sentence was analyzed.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Баранник Д.Х. Синтаксичні функції порівняльних конструкцій // Міжвуз. наук. конф. з питань синтаксису. – Львів: Вид-во Львів. ун-ту, 1962. – С. 34-39.
2. Виноградов В.В. Русский язык (Грамматическое учение о слове). – М.: Высшая шк., 1986. – 640 с.
3. Гальона Н.І. Функції модальних часток // УМЛШ. – 1990. – №11. – С.23-27.
4. Каранська М.У. Синтаксис сучасної української мови. – К.: НМКВО, 1995. – 102 с.
5. Козачук Г.О. Пунктуація у реченнях з як // Мовознавство. – 1986. – №3. – С. 42-47.
6. Кучеренко І.К. Порівняльні конструкції мови в світлі граматики. – К.: Вид-во Київ. держ. ун-ту, 1959. – 106 с.
7. Медведєв Ф.І. Система сполучників в українській мові. – Харків: Вид-во Харків. держ. ун-ту, 1962. – 87 с.
8. Симонова К.С. Порівняльно-гіпотетичні частки в історії української мови // Мовознавство. – 1984. – №3. – С. 52-57.

Валентина Богатько (Вінниця)

ЕЛІПТИЧНІ КОНСТРУКЦІЇ У МОВІ СУЧАСНОЇ ПУБЛІЦИСТИКИ

Еліптичні речення мають свою виразну синтаксичну, семантичну й стилістичну специфіку – порівняно з усіма іншими різновидами речень з неповно реалізованою схемою. Їх найбільше характеризує те, що вони є неповними тільки в плані формально-синтаксичному, а не в семантичному, бо розуміння їхнього змісту самодостатнє, не потребує контекстуальної підтримки.

У центрі нашої уваги перебуватиме характеристика найбільш типових різновидів еліптичних конструкцій у мовленні публіцистичному, передусім газетному.

Явища мовленнєвого еліпсиса (еліпса) – один із важливих об'єктів синтаксису сучасної української мови, одна з актуальних проблем теорії і практики речення як комунікативно визначальної конструкції. Ця теорія і практика продовжує осмислюватися – лінгвістично й лінгводидактично – на рівні синтаксису речення і синтаксису тексту [Вихованець, 1993: 135-145; Сучасна українська літературна мова, 1972: 103].

Еліпсис традиційно трактується як нестача (нульовий вияв) певного елемента речення, переважно дієслівного, рідше – як субстантивної еліпсованої частини у функції певного члена речення, зрозумілого, синонімічно осмислюваного з контексту самого еліптичного речення.

Термін-поняття *еліпсис* і дотепер трактується неоднозначно – переважно як особливий різновид неповного речення або, навіть, речення *повне* – на тій підставі, що еліптичне речення зрозуміле само по собі, без позареченнєвого контексту.

О. М. Пешковський найважливішою рисою неповних речень вважав "достатність речових формальних значень самого неповного речення для збудження образу, який відповідає відсутньому членові" [Пешковский, 1989: 361]. На думку Ш. Баллі, еліпсис – це "домислюваний у мовленні у певному місці його знак, який фігурує в попередньому чи наступному контексті" [Балли, 1955: 175]. Звісно, вчений має на увазі не еліптичні речення в повному розумінні, а звичайні неповні речення – контекстуальні й ситуативні.

У граматиках української мови здебільшого подається таке визначення еліптичних речень: це різновид неповних структур, найчастіше двоскладних, з неназваним (еліпсованим) присудком, його частиною, зрідка підметом або додатком, або різновид неповних односкладних речень з неназваним головним членом або ж його частиною. Еліптичні речення становлять такі неповні речення, у яких уявлення про неназваний член речення (чи його частину) безпосередньо встановлюється з їхнього власного змісту і будови, насамперед із значення та форми синтаксично залежних членів [Сучасна українська літературна мова, 1972: 515]. Еліптичні речення визначаються також як формально неповні, але семантично повні конструкції [Сучасна українська літературна мова, 1972: 515; Вихованець, 1993: 365].

Отже, визначення еліптичних речень в українських граматиках засвідчує: це різновид неповних речень, переважно з неназваним дієслівним головним членом. Така неповнота речень (еліптичних) є лише формальною, а не змістовою, бо еліпсоване поняття завжди осмислюється, щоправда, не зовсім однозначно, а синонімічно.

Як і в інших стилях мови, у газетному різновиді публіцистичного стилю найчастіше вживаються синтаксичні конструкції з еліпсованим (неназваним, усвідомлюваним) дієсловом із загальним значенням дієслова руху, пересування в просторі, буття, усвідомлюваного в площині всіх форм часу дійсного способу або ж у формах умовного чи наказового способу. Семантика еліпсованої частини речення щонайрізніша. *Минає вже третій (= рік); Добра з конструкторського (= бюро):* еліпсис іменної частини речення. Що ж до еліпсованого дієслова, то його семантика, як уже зауважувалось, завжди сприймається більш чи менш синонімічно, встановлюється із змісту і морфолого-синтаксичної будови самого речення: *І тут же одним подихом* (МУ, 6.01.01; тут і далі МУ означає газета "Молодь України"); можливий еліпсис: *сказав, промовив, зауважив: І знову – сміх* (МУ, 6.01.01): *чується, лунає, дзвенить*.

З огляду на структурну типовість переважної більшості моделей еліптичних конструкцій у мові газет, їхню очевидну стандартність, яка нерідко близька до мовно-синтаксичних штампів, кліше, еліптичні публіцистичні речення доцільніше групувати не за синонімічно встановленими дієсловами, а за ознаками їхньої внутрішньосинтаксичної будови. Еліптичні конструкції публіцистично-газетного типу здебільшого сконструйовані за такою синтаксичною моделлю: іменник у непрямому відмінку з прийменником. При іменнику часто вживаються один або кілька прикметників. Еліпсоване дієслово має значення активної фізичної дії, яка, проте, сприймається лише як потенційно можлива, через що еліптична конструкція є повною за змістом: з боку функціонального еліптичні структури становлять типові інформативні вислови чи спонування-заклики, які в більшості випадків виконують роль газетних заголовків. З огляду на семантико-синтаксичну і функціональну типізованість розглядуваних структур нижче подаються деякі приклади їх, запозичені з газети "Молодь України". Спершу наведемо приклади еліптичних висловів прикметникового типу з прийменником у початковій позиції. За цією ознакою можна виділити структурні моделі речень з еліпсисом дієслова і непрямого відмінка в складі комунікативної конструкції. При такому іменнику або ж субстантивному слові здебільшого наявні синтаксично залежні від іменника (дodatка, підмета чи обставини) слова: *Від фонду Святої Марії* (МУ, 6.01.01); *Від роду – до народу* (МУ, 14.02.01); *Від*

ідола – до ідеалу (МУ, 6.01.01); За літочисленням (МУ, 2.05.01); За народно-церковним календарем (МУ, 23.07.01); За дорученням "Остарбайтерів" (МУ, 2.03.01); З тасмних архівів (МУ, 10.05.01); З позиції сили (МУ, 9.02.01); З тривогами, надіями (МУ, 12.04.01); Із розкритих джерел (МУ, 6.01.01); Із гордістю і вірою в себе (МУ, 17.03.01); У світлі вифлєсової зорі (МУ, 3.08.01); У пошуку себе (МУ, 24.03.01); До 16-ти (МУ, 13.01.01); До Європи – "залізною попелюшкою" (МУ, 13.01.01); На замітку (МУ, 13.01.01); На ваше прохання (МУ, 5.10.01); На краю загибелі (МУ, 4.02.01); Під покровом Богородиці (МУ, 13.01.01); Під прицілом групової злочинності (МУ, 26.01.01); Після роздумів (МУ, 16.02.01); Після скоєного (МУ, 24.01.01); Про науку (МУ, 24.01.01); Про вищу школу (МУ, 24.01.01).

Прийменник у низці випадків виступає в середині еліптичної конструкції: Щоб всі серця – в єдине (МУ, 25.05.01); Два листи – на схожу тему (МУ, 28.03.01); Слідом за подією (МУ, 12.01.01).

Значною є кількість безприйменникових еліптичних структур – бездієслівних, прислівникових, а також структур у формі дієприслівникових зворотів, але таких, що виражають привітання, подяку, побажання тощо: На щастя, на здоров'я! (МУ, 13.01.01); Із святом, колеги! (МУ, 27.04.01); Наша держава тисячолітня. Многая їй літа і надалі, і на всі віки! (МУ, 5.01.01).

Наведені і подібні до них типи еліптичних структур досить широко простежуються в публіцистичному мовленні, виступають його виразною стильовою ознакою; вони нормативні, наповнені сучасним змістом, виявляють тенденцію до все більшого поширення в усіх жанрах публіцистики, переважно в її газетному жанрі.

Отже, функціонування у газетно-публіцистичному мовленні еліптичних речень з незаміщеною позицією присудка, а також підмета і додатка цілком очевидне. За допомогою цих структур досягається економність фрази, досягається експресія викладу, що є конче необхідним, доцільним для такого стилю, як публіцистичний. Бо завдання публіцистики, її творців полягає в тому, щоб оптимально і найдієвіше скористатися ресурсами друкованого слова, донести до його читачів найбільш потрібну їм інформацію, з якнайбільшою природністю передати до читачів зміст висловлюваного в мовних параметрах літературно-публіцистичного стилю.

РЕЗЮМЕ

У статті простежується функціонування еліптичних конструкцій у мові сучасної публіцистики. Звертається увага на таку синтаксичну модель як іменник з прийменником. Ця модель слугує як заголовки в текстах публіцистичного стилю.

Вказується на частотність вживання еліптичних конструкцій у газетному тексті.

This article presents the definition of the term "ellipsis", describes functions of elliptic constructions in the modern publicistic language, for example in the newspaper style. Attention is highly paid to such syntactic constructions, which combine a noun with a preposition in its form and represent titles of newspaper articles.

This research indicates the usage frequency of elliptic constructions is modern publicistics.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка. – М.: Изд-во иностр. л-ры, 1955. – 416 с.
2. Будагов Р.О. Определяет ли принцип экономии развитие и функционирование языка? // Вопросы языкознания. – 1972. – № 1. – С. 35.
3. Вихованець І. Р. Синтаксис знахідного відмінка в сучасній українській літературній мові. – К., 1971. – 120 с.
4. Вихованець І.Р. Граматика української мови. Синтаксис. – К.: Либідь, 1993. – 365 с.

5. Галкина-Федорук Е.М. О нулевых формах в синтаксисе // РЯШ. – 1962. – № 2. – С. 10.
6. Сучасна українська літературна мова: Синтаксис / За ред. І. К. Білодіда. – К.: Наук. думка, 1972. – 515 с.
7. Пешковский А. М. Русский синтаксис в научном освещении. 6-е изд. – М.: Учпедгиз, 1989. – 361 с.

Лариса Грущенко (Вінниця)

МОДАЛЬНІ ДІЄСЛОВА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ У СВІТЛІ ТЕОРІЇ ПРИСЛІВНИХ ЗВ'ЯЗКІВ

Останнім часом зростає увага лінгвістів, серед них і українців, до вивчення слова – цієї провідної мовної і мовленнєвої одиниці – з погляду тієї найсуттєвішої ознаки слова, що нею виступає його семантика. Одночасно не послаблюється увага і до формально-граматичних властивостей слова. Тому актуальною залишається проблема, яка склала тему цієї статті: йдеться про сполучуваність слів і її вплив на утворення формально-граматичних компонентів реченнєвої структури й вираження їхньої семантики.

На сполучуваність повнозначних слів, на вияв їхньої семантики щонайбільше впливає частиномовна приналежність словоформи, її морфемний склад (особливо наявність у дієслові префікса). Один із дослідників цієї проблеми, М.П. Кочерган зауважує: “Для визначення лексико-синтаксичної сполучуваності достатньо знати, до якого граматичного класу належить слово. Сама граматична характеристика слова уже вказує на його сполучуваність з іншими розрядами слів” [Кочерган, 1980: 29].

Чинником, який впливає на прислівні зв'язки, здебільшого слугує семантична “наповнюваність” слів. За цією ознакою всі повнозначні слова прийнято класифікувати на абсолютивні (автосемантичні), такі, які реалізують закладений у них зміст власним фонемним складом, не потребують уточнення семантики іншими словами: *стіл, книга, вулиця, багаття, світити, рости* і т.д., і на слова релятивної семантики, тобто такі, які для реалізації семантики потребують “підтримки” іншого слова у певній граматичній формі: *любити* (кого-небудь, що-небудь), *викопати* (що-небудь), *сварити* (кого-небудь) і т.д. [Іваницька, 1986: 31].

Самодостатністю семантики слова, дієслова зокрема, формується одна із лексико-граматичних основ структури двоскладного речення: *Цвіла ромашка в полі на межі* (В.Симоненко); *Суха морська трава чорніє, шелестить під ногами* (О.Гончар); *На високій козацькій могилі стоїть пам'ятник* (І.Цюпа); *Ледь бринить старовинний вальс* (Н.Струтинська). У наведених реченнях всі повнозначні слова належать до слів абсолютивної семантики, які здатні окремо чи разом із неповнозначними формувати синтаксичний компонент речення.

Дієслова релятивної семантики, на відміну від дієслів абсолютивної семантики, навіть будучи повнозначними словами, все ж не можуть самостійно реалізувати свою семантику, потребують конкретизації синтаксично залежною від них словоформою. Такі дієслова здатні реалізувати свій значеннєвий потенціал тільки в поєднанні з іншими словами.

Усі дієслова релятивної семантики за характером та регулярністю сполучуваності можна поділити на такі групи: а) дієслова релятивної семантики; б) дієслова відносно релятивної семантики (в деяких випадках можуть вживатися абсолютивно) і в) інформативно недостатні слова, максимально збіднені семантично, з найвищою мірою обов'язковості й регулярності вживання, які в поєднанні із залежним словом утворюють такі “синтаксичні сполучення слів, що являють собою семантичні єдності,

які граматикалізуються в синтаксичні компоненти аналітичної будови" [Іваницька, 1989: 20].

Критерієм виділення інформативно недостатніх дієслів слугує постійна сполучуваність їх із залежними словоформами, оскільки їм властива лексична неповнозначність, яка полягає в тому, що такі дієслова не можуть виступати самостійними членами речення. Вони функціонують в усіх синтаксичних виявах лише "як регулярні модифікатори при словах із певним значенням" [Золотова, 1973: 48].

Для виявлення формально-граматичних і семантичних компонентів синтаксичної структури речення доцільно виділяти в складі інформативно недостатніх дієслів такі, яким не тільки постійно властива релятивна семантика, але й такі, які в мовленні супроводжуються переважно обов'язковою сполучуваністю з однією і тією ж самою морфологічною формою [Іваницька, 2001: 102]. Саме за цією ознакою серед розглядуваного класу слів виділяються інформативно недостатні дієслова з певним модальним значенням. Їхня структурна особливість також визначається певною обов'язковою позицією, заповнюваною тільки інфінітивом, внаслідок чого утворюється структурна група **Д+Дінф** із завершеним семантичним значенням.

Група модальних дієслів, що ними разом з інфінітивом формується складений дієслівний присудок, налічує 12 одиниць модальних дієслів: *могти, мусити, зволити, намагатися, наміряться, сміти, розохотитися, умудритися, спитуватися, спробувати, заходитися, перестати*.

Зауважимо, що в поняття "модальне дієслово" нерідко вкладається неоднаковий зміст. Усе ж попри різний підхід дослідників до визначення модальності, спільним залишається, по-перше, здатність певних груп слів (у нашому випадку – дієслів) виражати відношення до дії – намір, бажання, можливість, повинність і, по-друге, модальність, яка властива дієсловам, які можуть поєднуватися з інфінітивом, чим і створюється потенційна можливість дієслів виконувати допоміжну функцію, служити, власне не для вираження певної дії, а лише вказувати на різноманітні відношення, зв'язок модально-дієслівного дієслова (синтаксично допоміжного дієслова) з іншим дієсловом з його повноцінною і визначальною для певної конкретної структури речення семантикою.

Найбільш поширеним у досліджуваних текстах виступає дієслово *могти*, яке разом з інфінітивом виражає:

– фізичні властивості людини, її здатність, спроможність чи неспроможність існувати, функціонувати, виконувати певну дію: *Я чудово можу грати на сцені* (У. Самчук); *І міг померти від страху – ще до того, як прокинувся* (В. Стус); *Князь Костянтин Острозький міг легко проголосити себе князем або й королем* (А. Чайковський); *Я можу день і ніч говорити* (У. Самчук); *Бог зовсім спокійно міг це все в один день зарядити* (У. Самчук); *Могла втонутися, згоріти, задихнутися, розбитися в автомобілі, загинути в повітряній катастрофі* (П. Загребельний);

– фізичні чи хімічні якості, властивості, пов'язані з сутнісними, визначальними особливостями певних предметів, реалій: *Монастирський двір не міг умістити сили-силенної прибулих прочан* (М. Старицький); *Навіки могла зникнути штольня* (О. Гончар); *Не може пісні смерть убить* (В. Сосюра);

– розумові здібності особи-виконавця певної дії, які завжди детермінуються, визначаються її моральними якостями, характером, звичками, уподобаннями, нервовим станом: *В останньому зусиллі зміг збагнути: Все, тебе я втрачу, ось тільки виведуть за ріг...* (В. Стус); *Ви до праці завжди нас привчали і терпіти не могли брехні*. (Н. Струтинська); *Катря хоч і замовкла, але не могла перемогти своє роздратування* (М. Старицький); *Я не можу до того звикнути* (Б. Грінченко);

– обов'язковість виконання дії, особливо за умови, коли дієслово *могти*, будучи синтаксично провідною частиною дієслівного члена односкладного безособового

речення, семантично й граматично розгортається інфінітивом з часткою не: *Він грав не так. Але не міг не грати* (Л.Костенко);

– риторичне запитання: *Хіба можна – навіть у думках! – спробувати порахувати усі слова, наявні в сучасній українській мові?* (І. Вихованець); *Що може душу сколихнути рабу?... Але що ж я можу зробити, як в мені багато мене?!* (Л. Костенко).

Розглянемо й інші комунікативні структури – з уже іншим модально-допоміжним, семантично неповноцінним дієсловом. Модальне дієслово *мусити*: ним виражається обов'язок, повинність, зумовлені волею сторонньої особи або ж певною обставиною чи прагненням, яке криється в самому виконавці дії: особа повинна щось чинити, виконувати, діяти навіть всупереч своєму бажанню, бо до цього спонукає певна життєво-важлива ситуація: *Тільки ти мусиш мені щось пообіцяти; Мусимо укласти собі план на сьогоднішній день; Хтось мусить хоч до води провести* (У. Самчук); *Моє серденько, ти прости мені, Що я тебе ув'язнювати мушу* (Н. Струтинська).

Модальним дієсловом *зволити* здебільшого передається бажання чи згода що-небудь зробити (сказати, виконати певну конкретну фізичну дію тощо): *Микола Степанович Бєлохвостов зволили приїхати* (М. Старицький); *Коли ви хочете, щоб вас розуміли, то звольте висловлюватися ясніше* (В. Собко).

Досить часто в художній літературі вживають дієслово *намагатися*, яким виражають модальний відтінок хотіння, прагнення, або яке використовують у значенні пробувати що-небудь робити, чинити, докладаючи певного зусилля: *Володько знову намагався допомогти сестрі в науці; Вони про це не говорили, намагалися ховати свої почуття* (У. Самчук); *Баба Домаха намагалася витерти очі* (Р. Чумак); *Я намагалася проникнути в плин його думок* (І. Білик); *Величезний чорний ведмідь, ставши на задні ноги, намагається схопити пащею людину* (І. Багряний); *Полковник Обух намагається перелицювати козацький полк на коронну хоругву* (М. Сиротюк).

Модальне дієслово *намірятися* означає “мати намір робити що-небудь, свідомо націлюватися на виконання чогось”; додаткове модальне значення цього дієслова – це вказівка на початок виконання дії чи розгортання процесу: *Матвій намірився йти до хати* (У. Самчук); *Найменший намірився злізти на повітку* (В. Барка).

Цілком виразно сприйману семантико-граматичну єдність з інфінітивом виявляють дієслова *наготуватися*, *наміритися*, які в розглядуваних нами текстах уживаються в значенні приведення себе до стану і перебування в стані цілковитої готовності до чого-небудь: *Воронцов наготувався писати* (О. Гончар); *Гонта вже наготувався заперечити* Кучерові (М. Сиротюк); *Матвій намірився йти до хати* (У. Самчук).

Дієслово *сміти* узвичаїлось у значенні “мати право на когось чи на щось”; інколи використовується для підсилення висловлюваної заборони, наказу, прохання, неможливості виконання певної дії через відсутність потрібної відваги або ж якоїсь іншої позитивної якості, риси характеру (протилежною така модальність стає за наявності в реченні при цьому дієслові модально-заперечної частки не): *Не було це чоловіка на світі, щоб смів мене вразити і щоб даром пройшло йому сес* (С.Васильченко); *Вона сама якось не сміла виступити перед паничами* (І. Нечуй-Левицький); *І ходив я ... та не смів і словом перечити хазяїнові* (М. Коцюбинський); *Гнат не смів до неї підходити* (У. Самчук); *Ти була така прозора й чиста, я не смів порушити чистоту* (В. Симоненко).

Дієслово *спробувати* означає намагання особи, її бажання, намір виконати яку-небудь дію, щось здійснити, насмілитися що-небудь вчинити і под.: *Пан Пампушка спробував був того коня обійти* (О. Ільченко); *Я спробував пояснити гостеві все це* (І. Білик); *Цього року Волошаненко спробував хапнути ще більше* (М. Сиротюк).

Значення приступу до дії, її початку виражається дієслівними формами *заходиться, заходжуватися*, тобто здебільшого зарухатись, почати виконувати фізичну дію тощо: *Доварюючи вечерю, Кучериха заходилась прибирати в хаті* (М. Сиротюк); *Гончарі заходилися складати горишки на вози* (М. Хвильовий); *Геродот заходжується пильно його роздивлятися* (І. Білик); *Школярські парти стільки разів цієї зими заходжували розсипатися під школярами...* (Б. Грінченко).

Дієслово *перестати, переставати* використовується в значенні “припинити якусь дію, перебування в певному стані, виходити з якогось стану”: *Навіть худоба перестала пастися* (М. Стельмах); *Він [сич] перестав реготати* (Г. Тютюнник).

Майже абсолютну сполучуваність з інфінітивом виявляє дієслово *вміти*, яке вживається в значенні “бути спроможним зробити що-небудь: *Як відомо з історії, татари вміли нападати несподівано* (А. Чайковський); *Бо вміли ж вони з мамою розумітись без зайвого слова* (О. Ільченко).

Отже, склад інформативно недостатніх дієслів з модальною семантикою є обмежений, хоча в мовленні вони є досить часто вживаними. Сутність, індивідуальність модальної семантики виявляється через порівняння із семантикою так званого повнозначного дієслова в його інфінітивній формі. Таке поєднання двох дієслів – модально-допоміжного та повнозначного слова у формі інфінітива, будучи структурно одноманітним, є досить стилістично різноваріантним, у всіх стилях мови, особливо в художньому стилі мови.

РЕЗЮМЕ

У статті представлена специфіка сполучуваності модальних дієслів української мови з інфінітивом і утворення на цій основі синтаксичного компонента аналітичної будови, а також проаналізовані семантичні варіанти таких граматикалізованих утворень.

The article focuses on the peculiarities of the collocation of modal words in the Ukrainian language, where they together with the infinitive build the syntactic component of the analytic structure. Semantic variants of such grammaticalised formations have also been analysed.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Золотова Г.А. Очерк функционального синтаксиса русского языка. – М.: Наука, 1973. – 351 с.
2. Іваницька Н.Л. Вплив сполучуваності повнозначних слів на утворення компонентів синтаксичної структури речення // Мовознавство. – 2001. – №3. – С.97-103.
3. Іваницька Н.Л. Двоскладне речення в українській мові. – К.: Вища шк., 1986. – 168 с.
4. Іваницька Н.Л. Синтаксис простого речення. Складні випадки аналізу. – К.: Вища шк., 1989. – 63 с.
5. Кочерган М.П. Слово і контекст. Лексична сполучуваність і значення слова. – Львів, 1980. – 182 с.
6. Словник української мови / В 11-ти т.т. – К., 1970-1980.

Галина Козловська (Вінниця)

СТРУКТУРНО-ТИПОЛОГІЧНІ РІЗНОВИДИ НЕОДНОСЛІВНИХ МІКРОТОПОНІМІВ ВІННИЧЧИНИ

У системі мікротопонімів, як і топонімів загалом, кількісно немаєть групи становлять багатокомпонентні (складені) назви. В наукових працях, присвячених опису топонімів, простежується неузгодженість і зумовлене нею розмаїття навіть у доборі назв-термінів для позначення розглядуваних нижче лексем з двох і більше

словотвірних частин. Використовуються, зокрема, такі термінологічні найменування: складений топонім, топонімічне сполучення, топонімічне словосполучення, топонім юкстапозита.

“Юкстапозита повністю тотожні за морфемним складом словосполученню, але вони мають один головний наголос і невільний порядок компонентів. Відношення між компонентами відповідають відношенням всередині синтаксичних сполучень, які послужили базою для утворення юкстапозита, – зауважує Подольська Н.В. – Це своєрідні топонімічні фразеологізми, в яких ступінь зрощення елементів може бути різноманітною, від майже вільного словосполучення: *Усть (е) – Полони – реки* – до повного зрощення: *Устюг (< устье Юга [реки])*, від вільного сполучення *Две Рьки* до суфіксальної моделі *Дверечно*.” [Франко, 1979: 9]

І. В. Муромцев, наприклад, використовує термін “гідронімічне словосполучення”. [Муромцев, 1966: 86] Справді, складені мікротопоніми близькі до словосполучень, бо також утворені з двох чи більше повнозначних слів на основі підрядного зв’язку з окремою номінативною функцією. Багатокомпонентні мікротопоніми використовуються для розчленованого позначення географічних об’єктів.

Українська мікротопонімія – одна із субсистем лексики української мови, бо підпорядкована її фонетичним, акцентуаційним і граматичним нормам. Вона являє собою конгломерат різномовних і різночасових утворень, які сформувались у мові як особливий і досить виразно специфікований клас онімів. Звідси й особливості творення цієї субсистеми як засобу номінації. Оптимальна модель мікротопоніма за своєю структурою може бути однослівною або ж багатокомпонентною.

З. Т. Франко виділяє такі два структурно-типологічні типи топонімів за синтаксично-морфологічними показниками: 1) топоніми, які становлять атрибутивні сполучення; 2) топоніми у формі обставинних (адвербіальних) прикметникових сполучень слів. [Франко, 1979: 6].

“З усіх багатослівних, чи описових, структурних варіантів гідроніма атрибутивна синтагма є найбільш організованою граматичною єдністю, що становить одиницю номінації і виступає у її функції ..., тобто функції виключної унікальності, якою визначається всякий топонім”, – зазначає Франко З.Т. [Франко, 1979: 7]. Це зауваження цілком може стосуватись і мікротопонімії.

Серед атрибутивних сполучень слів мікротопонімів, виявлених нами у мовленні осіб досліджуваної території, найбільш частотні такі термінологічні найменування-означення, які виражені:

1. Іменниками, прикметниками і числівниками в родовому відмінку (рідше в називному): *Поле Чудес*, *Поле Дурнів* (кутки в м. Козятині), *Селище ОРСА* (куток м. Козятин), *Степана Боднара* (дорога в с. Вербівка Хмільн., Вн.), *Марії Шаленої* (вулиця в с. Плебанівка Шарг., Вн.), *Баби Пуценихи* (куток в с. Плебанівка Шарг., Вн.), *поле Сім Гектарів* (с. Юрківці Немир., Вн.), *берег Три Камінці* (с. Стодульці Жмер., Вн.), *поле Три Сажні* (с. Пултовці Жмер., Вн.).

2. Якісними прикметниками: *ліс Сухі Ставки* (с. Лиса Гора Іллін., Вн.), *ліс Червоні Ворота* (с. Лука-Барська, Бар., Вн.), *кутки Великі Садиби*, *Малі Садиби* (с. Козинці Липов., Вн.), *кутки Верхні Садиби*, *Нижні Садиби* (с. Козинці Липов., Вн., с. Думенки Хмільн., Вн.), *куток Нижчі Гони* (с. Юрківці Нем., Вн.), *яри Темний Яр*, *Глибокий Яр* (с. Стадниця Він., Вн., с. Вівсяники Козят., Вн.), *ліс Чорна Брама* (с. Крушинівка Хмільн., Вн.), *куток Червона Зірка* (с. В. П’ятигірка Іллін., Вн.), *куток Стара Церква* (сmt. Турбів Липов., Вн.) та інші.

3. Відносними прикметниками: *куток Селище Робітниче* (м. Козятин, Вн.), *садок Фруктова Насолода* (с. Стадниця Він., Вн.), *вул. Кавказька Дорога* (с. Ганнопіль Тульч., Вн.), *перехрестя Лісничий Поворот* (м. Гнівань Тиврів., Вн.), *вулиця Садовий Провулок* (с. Козинці Липов., Вн.), *кутки Південні Казарми*, *Північні Казарми*

(м. Калинівка, Вн.), куток *Царське Село* (м. Козятин, Вн.), садок *Кацапські Поляни* (с. Пултовці Жмер., Вн.) та ін..

4. Присвійними прикметниками: дорога *Банітова Вулиця* (с. Кошлани Орат., Вн.), яр *Семенова Хата* (с. Думенки Хмільн., Вн.), яр *Тарасина Пасіка* (с. Вівсяники Козят., Вн.), яр *Бабин Припічок* (с. Плебанівка Шарг., Вн.), ліс *Банзелева Левада* (сmt. Тиврів, Вн.), поле *Тарутені Корчі* (с. Пултовці Жмер., Вн.), яр *Бабині Лози* (сmt. Вороновиця Він., Вн.), поле *Степова Руда* (с. Велика Стадниця Він., Вн.), скала *Кармалюкове Сідло* (с. Лозова Хмільн., Вн.), долина *Дирова Лозина* (с. Яблуновиця Орат., Вн.), поле *Гаврушин Садок* (с. Лиса Гора Іллін., Вн.) та ін..

5. Числівниками: долина *Перша Середня* (с. Гаврилівка Хмільн., Вн.), яр *Перший Голий* (с. Оленівка Він., Вн.), ліс *Четвертий Діл* (с. Слобода-Межирівська Жмер., Вн.), куток *Друга Садиба* (с. Козинці Липов., Вн.) та ін..

Таким чином, з усіх атрибутивних сполучень слів як номінативних одиниць до найбільш уживаних належать такі, в яких означальна частина виражена іменником у родовому відмінку, порядковим числівником. Практично не зустрічаються означення, виражені дієприкметником, парними прикметниками. Найчисленніша група атрибутивних термінологічних назв має у своєму складі означення, виражене якісним, відносним прикметником. Натомість універсальною мікротопонімічною структурою виступає атрибутивне сполучення слів. Атрибутивні найменування (синтагми) стосуються не апелятивів, а мікротопонімів. Це структурні еквіваленти оптимальної форми топоніма, його інваріанта, які не підлягають ні часовим, ні морфологічним змінам. У таких сполученнях слів означення слугує тільки носієм додаткової інформації, а не семантичним ядром топоніма.

Другий за активністю використання структурний тип топонімів за синтаксично-морфологічними показниками – це обставинні (адвербіальні) прийменникові сполучення слів.

“Всі прийменникові топоніми, від найпростіших конструкцій: *За Горою* до найбільш складних: *По Дрець вверхъ Добрынино*, являють собою застигли відрізки синтагми, які змушені грати номінативну роль, але не отримали для цього спеціального оформлення, тому “безликі”: без роду і числа, з втраченим значенням флексії непрямого відмінка”. [Подольська, 1983: 91]. Типи назв “прийменник + іменник в непрямому відмінку”, як констатує А.В. Суперанська, дуже поширені у західних слов’ян. [Суперанская, 1973: 99]. Їхня морфологічна модель аналогічна українській. Така модель підвладна певним ономастичним універсалам, підпорядкована граматичній, фонетичній та акцентуаційній системі мови.

За різновидами прийменників та відмінкових форм іменника адвербіальні сполучення слів можна поділити на такі групи: а) конструкції з *орудного* відмінка і прийменника *над*, *за*, *під*; б) конструкції з *родового* відмінка і прийменника *з*, *коло*, *біля*; в) утворення з *місцевого* відмінка і прийменника *у* - *в*, *на*.

Наводимо приклади мікротопонімів кожної з трьох названих лексем:

І. Конструкції з *орудного* відмінка (О.в.) і прийменника:

–*за* – поле *За Рудкою* (с. Стадниця Він., Вн.), *За Церквою* (с. Кошлани Орат., Вн., с. Козинці Липов., Вн.), *За Яром* (с. Стадниця Він., Вн.), *За Чавуною* (с. Боблів Немир., Вн.), *За Двором* (с. Кошлани Орат., Вн.), *За Мироном* (там же), *За Корчмою* (с. Пологи Тепл., Вн.), куток *За Млином* (там же), *За Церквою* (с. Козинці Липов., Вн.; с. Пологи Тепл., Вн.; с. Крушинівка, Хмільн., Вн.; сmt. Турбів Липов., Вн.), *За Центральним* (сmt. Турбів Липов., Вн.; с. Пултовці Жмер., Вн.), *За Казармами* (там же);

–*над* – куток *Над Ставом* (с. Оленівка Він., Вн.), *Над Лісом* (с. Козинці Липов., Вн.), *Над Горбом* (там же), *Над Селом* (с. Лука-Барська Бар., Вн.), *Над Сухими Ставами* (с. Лиса Гора Іллін., Вн.), *Над Церквою* (с. Вербівка Хмільн., Вн.); поле *Над Ставом* (с. Вербівка Хмільн., Вн.), *Над Селом* (с. Крушинівка Хмільн., Вн.); дорога

Над Потічком, Над Греблею (с. Думенки Хмільн., Вн.), *яр Над Пасікою* (с. Вівсяники Липов., Вн.), *Над Керничкою* (с. Козинці Липов., Вн., с. Степанівка Він., Вн.);

– *під* – поле *Під Новим Лісом* (с. Пологи Тепл., Вн.), *Під Чавункою* (с. Боблів Немир., Вн.), *Під Тубівшиною* (с. Н.Прилука Липов., Вн.), *Під Лісом* (с. Писарівка Калин., Вн.), *Під Границьою* (с. Стодутьці Жмерин., Вн.), *Під Глибоким Яром* (с. Юрківці Немир., Вн.); *яр Під Зіллям* (с. Росоша Липов., Вн., с. Оратів Вн.), *Під Кущами* (с. Турбів Липов., Вн.); *куток Під Сосняком* (с. Писарівка Калин., Вн.), *Під Хуторами* (с. Щітки Він., Вн.).

Топоніми як моделі “прийменник (за, над, під) + іменник” вказують на місце, яке розташоване поблизу чогось, за чимось (модель: прийменник *за* + іменник в О.в.), поблизу чогось (модель: прийменник *над* + іменник в О.в.), в напрямку біля чогось, вниз, у підніжжя (модель: прийменник *під* + іменник в О.в.).

II. Конструкції з місцевого відмінка (М.в.) і прийменника:

а) прийменник *у - в* – поле *В Котлованах* (с. Непедівка Коз., Вн.), *В Жолубах* (с. Шевченкове Бар., Вн.), *У Вільхах* (с. Кошлани Іллін., Вн.), *В Ровах* (там же), *В Мочарах* (с. Щітки Він., Вн.), *В Заліссі* (с. Пултовці Жмер., Вн.), *В Розшосі* (с. Стодутьці Жмер., Вн.), *В Безлюдівці* (с. Писарівка Він., Вн.), *В Кутку* (с. Росоша Липов., Вн.), *ліс В Стороні* (с. Комсомольське Коз., Вн.), *ліс В Тому боці* (с. Оленівка Він., Вн.), *дорога В Хмільник* (с. Крушинівка Хмільн., Вн.), *яр В Полі Миколовому* (с. Козинці Липов., Вн.), *В Лісочку* (с. Пултовці Жмерин., Вн.);

б) прийменник *на* – *ліс На Горбі* (с. Боблів Немир., Вн.), *На Лапійовому* (с. Козинці Липов., Вн.); поле *На Торговому* (там же), *На Делі* (с. Яблунівця Орат., Вн.), *На Мочарі* (с. Митки Бар., Вн.), *На Пагорбку* (с. Козинці Липов., Вн.), *На Озерках* (с. Осична Хмільн., Вн.); *куток На Нових Садибах, На Нижніх Садибах* (с. Оленівка Він., Вн.), *дорога На Центр* (с. Оратів Вн.), *куток На Центрі* (с. Оратів Вн.; смт. Турбів, Вн.; смт. Липовець Вн., с. Вороновиця Він., Вн.).

Мікротопонімам з моделлю “прийменник + іменник у формі М.в.” властиве локативне значення. Такі сполучення слів утворились від географічних апелятивів-онімів, яким властиве значення присвійності. Утворення з префіксами *в, на* містять вказівку на напрямок розташування мікрооб’єкта, на його безпосереднє місцезнаходження за орієнтиром (географічним апелятивом).

III. Конструкції з родового відмінка (Р.в.) і прийменника:

а) прийменники *коло, біля* – *куток Коло Зацеркви* (с. Митки Бар., Вн.), *Коло Колонки* (с. Плебанівка Шарг., Вн.), *лісосмуга Посадка Біля Курника* (с. Росоша, Липов., Вн.), *поле Коло Фігури* (с. Кошлани Орат., Вн.), *Коло Посадки* (с. Боблів Немир., Вн.), *Коло Пасіки* (с. Щітки Він., Вн.), *Коло Штольні* (с. Писарівка Калин., Вн.), *Біля Чавунки* (с. Боблів Немир., Вн.), *дорога Коло Пам’ятника, Коло Поля* (с. Козинці Липов., Вн.), *яр Біля Медведки* (с. Писарівка, Калин., Вн.), *куток Коло Заводу* (м. Гнівань Вн.);

б) прийменник *з* – *дорога З Села* (с. Пологи Тепл., Вн.), *З Греблі* (с. Вівсяники Хмільн., Вн.), *З Городка* (с. Пултовці Жмер., Вн.), *З Межників* (с. Стодутьці Жмер., Вн.), *З Пасіки* (с. Юрківці Немир., Вн.); *ліс З Сосен* (с. Росоша Липов., Вн.), *З Кущів* (с. Щітки Він., Вн.), *З Березини* (с. Думенки, Хмільн., Вн.), *яр З Каміння* (с. Гнівань, Вн.; с. Стрижавка Він., Вн.), *З Потічків* (с. Козинці Липов., Вн.).

Мікротопонімі моделі “прийменник + іменник у формі Р.в.” кількісно нечисленні. Такі утворення виражають об’єктні відношення. Натомість утворення з прийменником *з* вказують на матеріал, з якого щось складається або ж вказують на місце, з якого щось починається (відповідають на запитання звідки?). Мікротопоніми з прийменником *коло* або ж *біля* вказують на місцезнаходження об’єкта (містять відповідь на запитання де?).

Отже, неоднослівні мікротопоніми Вінниччини – це лексеми з атрибутивних сполучень слів та лексеми з іменниково-прийменникових сполучень слів. Перший різновид номінативних утворень комунікативно продуктивний, тоді як іменниково-прийменникові сполучення слів простежуються епізодично.

РЕЗЮМЕ

У статті розглянуто багатокомпонентні мікротопонімічні утворення Вінниччини, що являють собою атрибутивні та іменниково-прийменникові сполучення слів.

The article deals with Vinnichina policomponent microtoponisms which are attributive and noun-with-the preposition word combinations.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Муромцев І.В. Словотворчі типи гідронімів (басейн Сіверського Дінця). – К.: Наук. думка, 1966.
2. Подольская Н.В. Типовые восточнославянские топоосновы. Словообразовательный анализ. – М.: Наука, 1983.
3. Суперанская А.В. Общая теория имени собственного. – М.: Наука, 1973.
4. Франко З.Т. Граматична будова українських гідронімів. – К., 1979.

Вікторія Поповиченко (Вінниця)

ФЛОРИСТИЧНА МЕТАФОРА ЯК ЗАСІБ ХУДОЖНЬОЇ ОБРАЗНОСТІ

Метафоричним образам належить одна з провідних функцій у мові художньої прози. Письменники найчастіше звертаються до метафори з метою створення яскравих мовних образів. Завдяки метафорі з'являються нові значення в семантиці слова, збагачується зміст слів. Кожна метафора посилює образність, виразність художнього твору.

Індивідуально-авторські метафори характеризуються своєю одноразовістю вживання. Проте цілком можливе вживання індивідуально-авторських сполучень слів іншими письменниками.

Крім образної функції, метафора художньо відтворює й авторську оцінку подій, персонажів, характеризує внутрішній світ героїв, їхню зовнішність. Метафора може слугувати засобом уникнення повтору тієї самої назви. Наприклад, замість уживання словосполучення **темні очі**, автор уживає метафоричний образ **чорнослив**: *Тільки знову всі дружно блимнули чорносливом на гостя* (Є. Гуцало).

З мовознавчого погляду метафоризацію, дуже поширену в поетичній мові, слід розглядати як процес семантичного перетворення слова, актуалізації в певному слові його оказіонального значення, котре співіснує з прямим або ж нормативним переносним значенням. Найважливішою умовою виникнення метафори, появи семантичної двоплановості в метафоричних словах, яка становить головну мету цього художнього засобу, слугує наявність контексту, в якому нерідко порушуються нормативні лексичні зв'язки метафоричного слова з іншими [Тарасов, 1976: 11]: *Біля її ніг, вилізши з городу на вулицю, лежало гарбузове гудиння в грамофонах жовтого цвіту* (Є. Гуцало); *...обличчя на все життя залишилось синім, і тільки згодом на ньому розцвів од горілки великий червоний ніс з відтягнутими ніздрями* (М. Стельмах); *І грона груденят з-поміж листя виноградного так уже по-дівочому пружко випинаються* (О. Гончар); *На все життя, чорнобривчику мій. Це його, білявого, аж рудого, вона називали чорнобривчиком* (О. Гончар); *Ага, ось і мій некерований будяк! - вигукнув*

Мамайчук, заглядавши сина (О. Гончар); Зламана золота корона соняха гірко осміхається гаряче-вогнистими пелюстками, начебто плаче в сльозах... (Є. Гуцало).

Найчисленнішу групу метафор становлять ті з них, у яких описуваний об'єкт наділений властивостями іншого об'єкта. Здебільшого це антропоморфічні метафори, тобто такі, які "оживляють" неживу природу: ... як на вітрі здригаються **дерева** (Є. Гуцало); ... беззахисно шуляться сірі **кущики очеретів** (О. Гончар); ... йому заспівала **червона пшеничка**, нахилившись до білої гречки... (М. Стельмах); ... а нижче в провалля поплентались **стрункі й темні явори**... (М. Хвильовий); ... повітря спершу здалося зеленкуватим від яблунь, що **долоньками листя** затуляли шибки в причілкових вікнах (Є. Гуцало).

Основу метафоризації слід убачати в тих семантичних змінах, яких зазнає слово в певних спеціальних контекстах, зорієнтованих на образне вираження художнього змісту. Під пером майстрів художнього слова метафоризовані слова сприймаються як семантичні неологізми, тому що вживаються один раз. Кожний несподіваний асоціативний зв'язок між різними поняттями - це справжня знахідка автора художнього твору. Яскраві зразки метафоричного слововживання представлені традиційними словесними образами. Молода гарна дівчина зазвичай асоціюється з квіткою, дівчина з характером - з перцем, очі - з волошками тощо: *Аркадію Валеріановичу, ви не знаєте Христини Гордієнко? - Говорять, що це найкраща **квітка** вашого села?* (М. Стельмах);... *краще жінка з вогнем, **перцем** і жаждою, аніж якась покірنا розмазня* (М. Стельмах); *Він бачив зморшкувате від горя і турбот почорніле лице матері, сумні **волошки очей** сестрички...* (Ф. Мамчур). Цікаві народні асоціативні зв'язки виникли у погляді на подружнє та самотнє життя жінок та чоловіків на основі не дуже приємних смакових властивостей рослин: *Бачиш, Ганю, як водиться: маєш чоловіка - не з медом, а з **редькою**, не маєш чоловіка - не з медом, а з **хроном**, тільки ж бо **хрін** від **редьки** не солодший* (Є. Гуцало).

Метафора, будучи індивідуалізованим, суб'єктивно означеним тропом, вимагає від її автора вміння і високого естетичного чуття, сприймання. Можуть з'являтися несподівані асоціативні зв'язки: *Сам незчусися, як в агітфургоні в тебе серед коробок з кінострічкою, серед геніальних витворів людського духу опиняється раптом... лантух кавунів та динь, цих наших **українських ананасів*** (О. Гончар).

Метафора втілює в собі додаткові потенції мовної виразності, дисгармонує з мовною буденністю. Неповторна індивідуальність образів, які з'являються в метафоричних сполуках, перетворює метафоризацію на невичерпний засіб створення експресії. Лексична система мови суттєво збагачується поповненням її іменниковими словосполученнями з метафоричним змістом, що ним художньо змальовуються об'єкти рослинного світу. Ботанічні назви під пером майстрів слова трансформуються в оригінальні образні деталі. Такі метафори створюються на зорових, дотикових асоціаціях, на конкретно-відчуттєвому сприйманні людиною певних рослинних явищ, реалій.

Використовуючи традиційні метафори, сучасні майстри художньої прози прагнуть до їх оновлення, до пошуків таких лексико-семантичних зв'язків, які б репрезентували собою несподіваний ракурс, спосіб бачення уже відомого, вживаного.

Цікаві портретні характеристики можуть з'являтися на основі номінацій із значенням рослинної семантики. Назви рослини або її частини переносяться на людину (або частини тіла людини), яка схожа на відповідну рослину або подібна до неї за певними ознаками. Шия асоціюється із стеблем рослини; голова людини нагадує письменникам соняшник, вицвілу кульбабу, капустину; лисина нагадає гарбуз; волосся молодої людини - хміль, волосся немолодої людини - мохову подушку: *Ага, - **гойднула** бабуся **кругленькою та білою капустинкою** **голови*** (Є. Гуцало); *Голова її **соняхом** **перевісилась** через ворота, весняний вітерець поскубував довгі **вії**, наче **осоку**, над*

скаламученими заводями очей... (Є. Гуцало); ... руда голова соняшником цвіте... (перенос кольору рослини на колір людського волосся); А якби з твоїх в'язів твої соняшник зірвати, голову, - чим би ти думав? А, може, земля думає тим соняшником, га! (Є. Гуцало); І кивнув головою-кульбабою на хату... (Є. Гуцало); ... із розхристаного коміра на тонкому стебельці шиї тяглась не так голова, як біла шапочка відцвілої кульбаби (Є. Гуцало); ...навколо розжевої лисини панотця пухом кульбаби ворухилось рідковолосся... (М. Стельмах). Є. Гуцало дуже влучно поєднує декілька назв рослин для створення портретної характеристики героїв: В Лариси напрочуд кругле, добродушне лице, схоже на коровай, що добре пригнітвся в печі. Цей коровай прикрашено сливками очей, остюкуватими споловілими колосками брів, хмелем розкуйовдженого попелястого волосся, що вибивається з-під дзьобатого дашка хустини (Є. Гуцало); Ця лисина-гарбуз наче цвіла жовтою шкірою на пухкій моховій подушці сивенького обвислого волоссячка... (Є. Гуцало).

Як бачимо, метафора часто слугує засобом оцінки зображувального портрета дійової особи. Окрім цього, метафора сама здатна творити виразний портрет. Характерологічна функція цілком природно й логічно ускладнюється оцінною функцією, оскільки портретна характеристика подається автором, який не байдужий до своїх героїв.

Художнє зображення обличчя героїв може передавати позитивну або негативну характеристику героя, іронічне ставлення автора до своїх героїв: ... і його рум'яне обличчя, що дихас здоров'ям, у відблисках вогню полум'яніє пелюстками ружі... (Є. Гуцало); ... поклав дублену руку на жовтувату прозелень борода (М. Стельмах); Явдошине обличчя розцвіло соняшником (Є. Гуцало); Кормовий буряк, себто обличчя в Михайла Бурди, мінилось фіолетовими сплесками (Є. Гуцало). Прихильність читача завойовують здебільшого герої, чиї обличчя асоціюються з такими приємними поглядів рослинами, як соняшник, ружа. Специфічне ставлення викликає до себе герой з обличчям, яке асоціюється з кормовим буряком.

Вираз обличчя також може викликати симпатію або антипатію до людини. Перед нами нерідко постають образи очей, які асоціюються з барвінком і тереном за кольором цих рослин: Снопелівши барвінком очей, Надя таки цмокнула свекруху знову в щок (Є. Гуцало);... молодиця з відром біля колодязя світить терновими ягодами очей... (Є. Гуцало). Для негативної характеристики персонажу використовуються такі властивості реп'яха, як зовнішня непривабливість та здатність чіплятися за предмети, живі істоти і цим завдавати клопоту: Очі в матері посухнішали та наколювались реп'яхами, й вона очима-реп'яхами вченилась за Данила (Є. Гуцало); ...чіпкі очі стриміли двома сухими реп'яхами (Є. Гуцало). Цікаво асоціюються очі тварини із горішками за формою і кольором плоду: Художник якусь мить тримав руку непорушне, й собака пильно стежив за нею очима-жолудями (Є. Гуцало).

Дуже поетично змальовуються її засобами рослинної семантики: ...пелюстки повік його застигли... (Є. Гуцало); ... тривожно здригались пухнасті тичинки вій... (Є. Гуцало). Вії асоціюють за формою не самої рослини, а її частини.

Письменники впливають на почуття та емоції людини й тоді, коли чільне місце в створенні художнього образу надається засобам і прийомам розумово-мовленневої асоціації: До старої підбігли внучата і жалісно заглядали їй у вічі, а вона тулила їх до себе, чула на своїх зморшках пелюстки їхніх теплих уст... (М. Стельмах). Тільки пелюстка квітки може зрівнятися з ніжністю і чистотою дитячих уст.

Майстри слова нерідко надають перевагу не зовнішнім порівнянням, а порівнянням прихованим, що чи не найбільшою мірою досягається влучною метафорою. Приховані почуття діють зриміше й активніше впливають на нашу уяву - порівняно з тими, які, здавалося б, перебувають на поверхні, через що зовнішньо цілком зримі, очевидні.

РЕЗЮМЕ

У статті проаналізовано численні випадки метафоризації ботанічної лексики в сучасній художній прозі. Подано цікаві спостереження над метафорами, що використовуються як засоби створення портретної характеристики героїв. Встановлено нові тенденції у процесах метафоризації цієї лексики, зокрема тенденції до оригінальності, відхід від традиційного вживання. Стаття розкриває таємниці відсвіження мови художнього твору.

Numerous cases of metaphORIZATION of botanic terminology in contemporary fiction have been analyzed in the article. Interesting observations of metaphors as means of creating portraits features of characters were presented. New tendencies considering metaphORIZATION processes of this terminology were determined, i.e. tendency to original approach, refusal from traditional usage. The article shows secrets of renovation of the novel language.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Тарасов Л.Ф. Поэтическая речь: Типологический аспект. – Харьков: Высшая шк., 1976.

Олена Білозор (Вінниця)

РЕЧЕННЯ ПИТАЛЬНОЇ МОДАЛЬНОСТІ: ДЕЯКІ ПИТАННЯ ТЕОРІЇ

Як свого часу основоположно стверджував О.М. Пешковський, ми нерідко “повідомлюваними думками хочемо вплинути на свого співрозмовника, вплинути на його волю, спонукати його діяти так або інакше”; таке “наше мовлення можна назвати спонукальним мовленням ... ми можемо спонукати слухача повідомити нам те, чого ми не знаємо, відповісти на наше запитання – мовлення *питальне*, і можемо спонукати його зробити саме те, що ми йому наказуємо чи про що просимо, – мовлення *наказове*” [Пешковский, 1956: 392]. Отож, за О.М. Пешковським, питання, питальність – особливий різновид і вияв спонукальності, що, звісно, цілком природно, бо, запитуючи, ми у формі питального речення чи слова-речення спонукаємо іншу особу (особи) до певної відповіді, тобто до певної мовленнєвої реакції чи до якоїсь іншої конкретної фізичної дії.

Речення питальної модальності, або ж, за найбільш звичним (шкільним) найменуванням, *питальні речення*, – це речення з помітно особливою семантико-синтаксичною структурою і комунікативною функцією. Їх уже в основному вивчено досить повно (С.В. Шабат, І.Р. Вихованець, А.П. Грищенко, Н.В. Гуйванюк, П.С. Дудик, А.П. Загнітко, Л.О. Кодомцева, М.У. Каранська, М.Я. Плющ, І.І. Слинько та ін.). Питальні речення досліджувались і монографічно, дисертаційно (див.: С.Т.Шабат. Категорія питальної модальності в сучасній українській мові. – Чернівці, Івано-Франківськ. – 2000). Ще більш об'ємно питальні синтаксичні конструкції вивчено в русистичі – переважно на матеріалі російської мови.

Незважаючи на теперішній стан наукового аналізу питальних речень, усе ж в україністиці й дотепер залишаються такі ознаки семантико-структурного оформлення й вираження питальної модальності, такі властиві їм стилістичні функції, які потребують подальшого наукового осмислення. Особливо повнішого висвітлення потребує така проблема, як синтаксично проміжні явища між питальністю, розповідністю і спонукальністю, а також сфера функціонування питальних речень у різних стилях мови.

Виділення у будь-якій мові речень питальних, як і розповідних чи спонукальних, зреалізовується за двома критеріями, які завжди перебувають в єдності і у взаємній доповнюваності, – *за метою висловлювання і за інтонацією*. Звісно, розвиток теорії синтаксису тепер перебуває на такому рівні, коли більшість явищ, ознак, які стосуються речень питальної модальності, вже на сьогодні досліджено, усвідомлено і запроваджено до наукового обігу й вузівського викладання.

Останнім часом дехто із синтаксистів вичленовує в окремий різновид питальних конструкцій питально-оптативні (бажальні) речення, які комунікативно зорієнтовані на вираження внутрішніх потреб (бажань) самого мовця [Беличкова-Кржижкова, 1984: 57]. Щоправда, оптативна модальність ще не знайшла чіткого визначення в системі тих синтаксичних конструкцій, які виражають бажання мовця щось розповісти (розповідні речення), або ж бажання мовця спонукати когось до певної дії (спонукальні речення), чи бажання мовця вдатись до запитання, щоб добути чи сприйняти потрібну інформацію (питальні речення). В.Белошапкова виділяє чотири типи речень – розповідні, питальні, спонукальні й оптативні – на основі різних критеріїв: розповідні, спонукальні й оптативні речення розрізняються за модальною сутністю, а питальні структури також і на основі існування особливої думки у формі питання [Белошапкова та ін., 1989: 624].

Питання, питальність – один з важливих аспектів і форм усного й писемного мовлення, особливий модальний різновид синтаксичних конструкцій. Одним із аспектів вивчення цієї проблеми є співвідношення понять “запитання” і “питальне речення”. Так, М.Жинкін вперше вказав на різницю між цими категоріями. Запитання – це різновид мовленнєвої дії, різновид спілкування, а питальне речення – це форма фіксації думки [Жинкін, 1955: 23]

Справді, найадекватнішою формою втілення питань у мовленні є питальні речення.

У мовознавстві питальні речення характеризуються наявністю у них питальних займенників, прийменників, часток (*чому? коли? скільки? що? хто? невже? хіба? чий? котрий? чи?* та ін).

Саме в питальних реченнях знаходить свій вияв питальність як логічна категорія, особлива форма думки та емоційності.

Давно помічено, що розмаїття питань не збігається з розмаїттям форм їхнього синтаксичного вираження. Розумово-почуттєві процеси якоюсь мірою випереджають процеси мовленнєві. Водночас їх характеризує діалектична, тобто нерозривна, єдність. Зрештою, питання може передаватись і формою розповідного речення, наприклад: *Я запитую вас про причини поразки*. Таким чином, питальні речення необов'язково виражають саме питання. Існують питання, якими висловлюється незавершена думка. Деякі автори не вважають риторичні питання власне питаннями, вказуючи, що вони становлять питання лише за формою, напр.: *Хто ж цього не знає?*

Питання – одна з логічних категорій, один із логічних способів висловлювання, яке завжди емоційно більшою чи меншою мірою забарвлене; практично, мабуть, не буває емоційно зовсім необарвлених запитань, отож і питальних речень. Їх уживання повсюдно пов'язане з певною почуттєвістю людини. Варто, щоправда, зауважити у зв'язку з цим, що, очевидно, не може вважатись незаперечно переконливим таке оцінне міркування: “Розповідні, питальні та спонукальні речення, що вимовляються із звичайною інтонацією, належать до емоційно нейтральних” [Дудик, 1999: 158]. Важко-бо уявити, з нашого погляду, питальне речення як емоційно зовсім індіферентне, нейтральне, бо запитувати кого-небудь про когось чи про що-небудь, мабуть, не можна в стані всеповної байдужості, почуттєвої нейтральності, незаангажованості. У названій праці (певна річ, глибоко змістовній і новаторській) прикладом начебто емоційно нейтральної питальності слугує речення “*Мамо, чи кожна пташина у вирій на зиму*”

літас? – в нееньки спитала дитина (Л. Українка), тоді як речення *Хто з вас може перелічити обов'язки своєї матері?!* (О. Гончар) – це вже питальне речення, емоційно забарвлене. [Вихованець та ін., 1982: 158] Іце, звісно, так: друге з наведених речень справді почуттєво загострене, водночас і риторичне, бо його зміст і питальне інтонування логічно допускають, в усякому разі, прогнозують стверджувальну відповідь, до того ж емоційно обарвлену. Однак і перше з двох наведених питальних речень не може вважатись нейтральним з погляду емоційного, бо, мабуть, у зовсім нейтральному, байдужому почуттєво-емоційному стані ніхто з мовців ніколи й не запитує інших, як і не спонукає їх до чогось – не наказує, не запрошує, не закликає, не висловлює свого побажання чи якогось іншого стану своєї душі, розуму. Тому, очевидно, вмотивованіше було б стверджувати чи хоча б припускати інше: емоційно нейтральних у повному вияві питальних і спонукальних речень не буває! Бодай щонайменше, але все ж таки зовсім нейтрально з погляду емоційного ми ніколи нікого не запитуємо і не спонукаємо до чого-небудь. Тому навряд чи варто вести мову про наявність емоційно нейтральних питальних (а ще більше спонукальних) речень. Таке оцінне міркування навряд чи повністю вмотивоване навіть і стосовно речень із розповідною модальністю, бо й розповідне мовлення – з одного чи кількох розповідних речень, навіть кількаслівна оповідь-повідомлення (інформація) не є почуттєво нейтральним: певний емоційний стан не залишає нас ні на хвилину; інша річ, що про такий психологічний стан нашого розуму й серця, нашого мислення-мовлення ми не розмірковуємо, але, мабуть, він наявний бодай у щонайменшому вияві.

Питання, питальність – це один із мовленнєвих способів та засобів спонукування, спонукальності, тобто своєрідної форми впливу на інших або й, в особливих випадках, і на себе самого (*Невже зробив це я?, Як я міг?!*)

Найважливіша й найчастотніша функція речень питальної модальності – спонукати кого-небудь, тобто іншу особу (чи осіб) до того, щоб вона що-небудь зробила, висловила з приводу чогось і цим задовольнила певну комунікативну потребу того, хто запитує, бо він має в цьому потребу. До цього спонукає мовця певний його інтерес або інтерес, зацікавленість у запитанні співрозмовника. Так буває найчастіше. Саме це має на увазі І.Р.Вихованець, подаючи таку дефініцію питальних речень: “Питальні речення містять запитання, що спонукають співрозмовника до відповіді. Їх комунікативне завдання полягає не в передаванні інформації, як у розповідних реченнях, а у спонуванні до отримання певної інформації” [Вихованець, 1982: 145].

Своєрідною морфолого-синтаксичною ознакою найбільш структурно типових речень питальної модальності є речення з питальним займенником (*хто, що* в певній відмінковій формі), із питальним прислівником (*де, куди, звідки, коли* тощо) або ж питальні речення з питальною часткою (*невже, хіба, чи*) [Дудик, 1999: 51-57]. Такі питальні речення – найбільш структурно специфічні, бо в лексико-граматичному плані вони виразно індивідуалізовані, диференційовані, відмежовані від розповідних і спонукальних речень.

Вдамося до окремих явищ розглядуваної проблеми, до деяких порівнянь, зіставлень. Цілком природні, наприклад, питальні речення *Хто прийшов?, Що розповів?*; натомість як функціонально ненормативні й алогічні сприйматимуться ті ж самі речення, якщо їх змінити ритмомелодійно, вимовити в параметрах розповідної інтонації: розповідні речення *Хто прийшов.; Що розповів.* – неможливі у функції повноцінних комунікативних конструкцій, бо семантично недостатні з однієї причини – через свою, як уже зауважувалось, алогічність, беззмістовність, яку можна подолати тільки певним лексичним доповненням до цього речення: пор.: *Хто прийшов, той говоритиме.; Що розповів – те розповів* і под. Звісно, синтаксичне моделювання в цьому випадку обмежене, але в принципі можливе. Також і цим фактом засвідчується

синтаксична своєрідність деяких питальних структур, які не підлягають прямій трансформації в речення розповідної модальності: на заваді стає семантична несполучуваність деяких повнозначних слів, їхня недостатність для вираження розповідності, але достатність для вираження питальності: звісно, якщо таке речення зреалізувати в питальній інтонації, яка постійно, в усіх випадках обов'язкова для сформування питального речення будь-якого змісту, структури й функціональної зорієнтованості.

Кажучи дещо по-іншому, не кожне питальне речення зі зміною його інтонації (з питальної на розповідну) може бути перетворене в речення розповідне; натомість не буває речення розповідного – простого чи складного – навіть із розгалуженим змістом, семантикою і такою ж синтаксичною будовою на рівні членів речення і на рівні предикативних одиниць речення – із сурядних речень, підрядних або відокремлених частин речення, які б не можна було трансформувати в питальну конструкцію. Це явище всемовне, всезагальне – заміна розповідної тональності речення в речення питальне і внаслідок цього – трансформація будь-якого розповідного речення в речення питальної модальності. Це, однак, тільки обмежено й своєрідно стосується спонукальних речень – з головним членом у морфологічній формі дієслова в наказовому способі, як-от: *Співай!* і *Співай?*, *Працюйте чесно, продуктивно!* і повторення цієї структури, але в параметрах різних виявів питальної інтонації: *Працюйте чесно, продуктивно?* – як висловлювання дослівне з тією ж самою реченнєвою формою, але вже комунікативно й модально інше, саме – питальне, із суто специфічним використанням.

До функціонально найбільш розгалужених різновидів питальних речень належать *прямо-питальні* речення, або речення з *прямою питальністю*. Вони характерні для некнижних стилів мови, особливо для розмовно-побутового стилю. Речення з прямою питальною модальністю здебільшого граматично неповні, максимально сконденсовані, ущільнені словесно, часто однослівні – *Де?*, *Звідки?*, *Коли?*, *Чому?* і под., але синтаксично такі й подібні конструкції самодостатні, повноцінні, стилістично найбільш природні й комунікативно зручні. Такі діалогічні й синтаксично неповні питальні речення здебільшого легко перетворити у відповідні граматично повні, замінивши, наприклад, *Куди?* на *Куди підемо?* і т.п. “Однак таке “перетворення” найчастіше могло б виявитись зайвим з погляду комунікативного, функціонального. Воно могло б порушити стилістичну нормативність діалогічного ладу мовлення, ... не відображало б специфіки діалогу”, для якого неповні конструкції “є виразно домінуючими і звичайними” [Шабат, 2000: 53].

Переконливою видається класифікація питальних речень за характером запитання і передбачуваною відповіддю. Всі питальні речення за цією класифікацією поділяються на загальнопитальні і частковопитальні. Як правило, загальне питання виражається питальним реченням без займенникових слів, а часткове питання передається займенниковим питальним реченням. Однак запитання не завжди семантично і структурно пов'язане з відповіддю. Крім того, на структурно різні питання можлива однакова за змістом і структурою відповідь, а на те саме запитання – можливі різні або синонімічно пов'язані відповіді.

Деякі класифікації питальних речень ґрунтуються на явищах їхньої багатоплановості вивчення. В.Белошапкова, наприклад, диференціює питальні конструкції за їхньою формальною будовою: питальність може виражатись: 1) наявністю в структурі речення спеціальних слів – питальних займенників чи питальних часток; 2) інтонацією; 3) за характером питання й очікуваною відповіддю: загальнопитальні й частковопитальні; 4) за значенням: власне-питальні і невласне-питальні речення [Белошапкова, 1989: 625].

Всебічний аналіз природи питальних речень передбачає щонайповніше врахування їхньої "формально-граматичної побудови, властивого їм логічного змісту" і функціональних можливостей. Зважаючи на це, С.Т.Шабат диференціює питальні речення за такими ознаками: 1) за комунікативно-функціональним спрямуванням: власне-питальні та невластиві-питальні речення; 2) за формально-синтаксичною організацією, що дозволяє авторці виділити структури з питальним компонентом і без питального компонента; 3) за типом запитання і передбачуваною відповіддю – загальнопитальні та частковопитальні. [Шабат, 2000: 29]

Отож, незважаючи на наявність уже досить повного дослідження питальних речень, ще й дотепер залишається потреба в тому, щоб продовжити вивчення, характеристику питальних речень не тільки у вимірах і в обсязі окремих статей, але також і на монографічному рівні. Тільки в цьому випадку різноструктурні й різнофункціональні питальні речення знайдуть своє щонайбільше наукове осмислення, лінгвістичний опис.

РЕЗЮМЕ

У статті зреалізовано два основні аспекти дослідження питальних речень – структурно-синтаксичний і комунікативний, намічено деякі подальші напрямки лінгвістичного вивчення питальних конструкцій.

Схарактеризовано деякі спільні й категоріально специфічні риси питальних речень – порівняно з реченнями розповідними і спонукальними.

The article investigates two main aspects of observing interrogative sentences: structural-syntactical and communicative. Moreover, further directions of the linguistic interrogative constructions studies are planned to work on.

This article characterizes some mutual and specific peculiarities of interrogative sentences compared with imperative and declarative ones.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. – М., 1956. – Изд. 7-е.
2. Беличкова-Кржижкова Е. О модальности предложения в русском языке // Актуальные проблемы русского синтаксиса. – М.: Изд-во Москов. ун-та, 1984. – С.49-77.
3. Современный русский язык: Учеб. для филол. спец. ун-тов / В.А.Белошапкова, Е.А.Брызгунова, Е.А.Земская и др. – М.: Высшая шк., 1989. – 800 с.
4. Жинкин Н.И. Вопрос и вопросительное предложение // Вопросы языкознания. – 1955. – № 3.
5. Дудик П.С. Из синтаксису простого речения. – Вінниця, 1999.
6. Вихованець І.Р., Городенська К.Г., Грищенко А.П. Граматика української мови. – К.: Рад. школа, 1982. – 208 с.
7. Вихованець І.Р. Граматика української мови. Синтаксис. – К.: Либідь, 1993.
8. Шабат С.Т. Категорія питальної модальності в сучасній українській мові: Дис. ... канд. філол. наук. – К., 2000. – 205 с.

Людмила Коваль (Вінниця)

ВИДІЛЕННЯ ІНФОРМАТИВНО НЕДОСТАТНІХ СЛІВ НА ОСНОВІ ЇХ СПОЛУЧАЛЬНИХ ХАРАКТЕРИСТИК

Дослідницькі інтереси граматистів сучасності сфокусовано навколо проблеми сполучуваності слів. Н.Ю. Шведова тлумачить її як здатність лексеми поєднуватися з певним колом поширюючих форм [Русская грамматика, 1982:16]. За твердженням Є.М. Скоблікової, сполучуваність слів реалізується їхніми потенційними можливостями поширення [Скобликова, 1979:52]. Українці інтерпретують сполучуваність через синтаксичні зв'язки слів. Зокрема Енциклопедія української мови

кваліфікує її як “вибір та умови реалізації синтаксичних зв'язків слова” [Українська мова: Енциклопедія, 2000: 587]. Н.Л. Іваницька розглядає сполучуваність як “лексико-синтаксичну особливість повнозначних слів, що виявляється в утворенні набору підпорядкованих словоформ, який залежить від умов реалізації синтаксичних зв'язків відповідних граматичних розрядів слів” [Іваницька, 2001: 98]. Сполучуваність спричиняється, в першу чергу, семантикою слова, а далі вже частиномовною приналежністю, морфемним складом тощо.

Вивчення сполучувальних параметрів слів спонукало до поділу їх на:

1) слова, що автономно виражають значення, не потребують додаткової конкретизації залежними від них словами;

2) слова, які здатні реалізувати свій значеннєвий потенціал лише в обов'язковому поєднанні з іншими словами [Вихованець, 1993: 26; Іваницька, 1986: 16; Степаненко, 1997: 12].

При номінації окреслених груп слів спостерігається термінологічний різнобій. Так, чеський лінгвіст Шмілауер іменує їх “абсолютивними” і “релятивними”; Е. Гуссерель, А. Марті, В. Юнг, Н. Брінкман кваліфікують як семантично “насичені” та семантично “ненасичені”, “замкнуті” й “незамкнуті”; Л.В. Щерба та В.В. Виноградов називають їх “абсолютивними” (“самостійними”) і “відносними” (“несамостійними”) словами [Виноградов, 1954: 29]. “Абсолютивні слова без поширювача утворюють цілісне значення дії, предмета, а відносні – для повноти змісту обов'язково вимагають поширювача” [Виноградов, 1954: 30]. Н.Ю. Шведова пропонує дихотомію “інформативно достатні – інформативно недостатні слова” [Русская грамматика, 1982: 17], згідно з якою інформативно достатніми визнаються такі лексеми, що “за значенням самі по собі достатні для називання будь-якого визначеного явища, предмету, процесу, ознаки” [Русская грамматика, 1982: 16], а інформативно недостатніми – “слова, які обов'язково вимагають поширювачів, що, в свою чергу, забезпечують визначеність та однозначність називання, повноту значення й не вживаються абсолютивно, тобто без залежних від них форм інших слів, без поширювачів” [Русская грамматика, 1982: 16]. Г.О. Золотова послуговується термінами “слова “закритої” семантики” (ті, які мають самодостатній зміст) і “слова “відкритої” семантики” (ті, що вимагають змістового доповнення) [Золотова, 1973: 249]. О.В. Гулига пропонує номінацію “автосемантичні” й “синсемантичні” лексеми, окреслюючи параметри автосемантиї як “здатність мовної одиниці виражати значення незалежно від інших” [Гулига, 1967: 65], а синсемантиї – як “здатність мовної одиниці виражати значення тільки в сполученні з іншими одиницями, на фоні контексту чи ситуації” [Гулига, 1967: 65].

У той же час бінарна опозиція лексем за їхніми сполучувальними ознаками, на думку деяких учених, не є повною, що спонукає до вироблення більш детальної класифікації слів за цим критерієм. Зокрема Н.Л. Іваницька виділяє: 1) слова абсолютивного значення, 2) лексеми релятивного значення, 3) слова відносно релятивної семантики, 4) інформативно недостатні слова [Іваницька, 1986: 18].

Досліджуючи клас абсолютивних дієслів української мови, Н.Б. Іваницька розмежовує обов'язковість/необов'язковість сполучуваності. Необов'язкову (факультативну) сполучуваність вона описує як “семантико-граматичну ознаку слова, яка полягає у відсутності в нього потреби в поширенні іншими словами”. Обов'язкова сполучуваність у її тлумаченні – це “ознака повнозначного слова, що виявляється в залежному компоненті, який визначає зміст чи форма опорного” [Іваницька, 2000: 5]. Сполучуваність виступає основою виділення релятивних та інформативно недостатніх слів, які разом із поширюючими їх елементами утворюють семантичну єдність. Остання в структурі речення на основі сильного прислівного зв'язку транспонується в

граматичну, що становить компонент аналітичної будови формально-граматичної структури речення.

В.В. Бабайцева такі утворення номінує цільними (синтаксично спаяними) словосполученнями з комплективним значенням, оскільки головне слово не володіє достатньою для члена речення семантичною повнотою, воно виконує роль структурного компонента речення, а залежне слово виступає в якості його семантичного конкретизатора, тобто бере на себе основне смислове навантаження члена речення [Бабайцева, 1988:57]. У таких компонентах, як правило, перший елемент синтаксичного сполучення слів виступає інформативно недостатнім словом, оскільки виявляє повну неспроможність власним фонемним складом виразити певний зміст, демонструючи при цьому здатність виконувати лише "обслуговуючу" модифікуючо-конкретизуючу функцію в формально-граматичній структурі речення. Власне ж значення інформативно недостатні слова реалізують через регулярну сполучуваність із залежними словами, оскільки їм властива лексична неповнозначність, яка виявляється в тому, що вони нездатні бути самостійними членами речення, але функціонують у всіх синтаксичних побудовах лише як регулярні модифікатори при словах із певним значенням [Золотова, 1973:48]. За словами Н.Л. Іваницької, такий елемент виконує граматичну роль і виражає додаткову семантичну, а його сполучальний партнер – основний зміст члена речення [Іваницька, 1986:28].

До інформативно недостатніх слів в українській мові належать:

1. Інформативно недостатні дієслова-модифікатори, які сполучаються з обов'язковими поширювачами – інфінітивами:

– інформативно недостатні дієслова з модальним значенням (бажати, вміти, могли, мусити, наважуватися, намагатися, сміти, хотіти): *Я **вмію** володіть клинком* (В. Сосюра); *Я **мушу** знайти в цій бурі Світлу мету. Я **мушу** збагнути добре, Я **мушу** пізнати все* (Д. Загуд); *Проте опиратися ніхто не **наважився*** (Ю. Бедзик); *Я **хочу** правді бути вічним другом і ворогом одвічним злу* (В. Симоненко); *Зірки, зірки мої, зірки, Я **віршувати** зараз **хочу*** (В. Сосюра).

– інформативно недостатні дієслова з фазисним значенням (взятися, кинутися, заходитися, починати, продовжувати, переставати): ***Взялись** вони шпінтувати, а темно хоч в око стрель* (В. Близнець); *Марта **заходилася** поратися біля маленького столика* (Ю. Бедзик); *Карел **кинувся** пояснювати, що ідуть вони з Погонської лісопильні* (В. Близнець); *Гарячі руки простягнув – і попливла земля, А сам возноситься **почав** все вгору, вище, вище...* (П. Тичина); *Але, обернувшись під час гри, вона зауважує, що Шевченко відходить від вікна і **перестає** грати* (П. Тичина).

– інформативно недостатні дієслова з модально-темповим значенням (встигати, квапитися, поспішати, рватися): *Не **встигла** Онися скінчити розмови, як за двором затарахкотів віз* (І. Нечуй-Левицький); *Гості **ворушилися**, **позіхали**, **потягалися**, але ніхто не **квапився** вставати* (І. Нечуй-Левицький); *За вікном **почулися** кроки, швидкі, хапливі якісь, наче хто **квапився** сповістити дуже нагальну звістку* (Ю. Бедзик); *Іван **знав**, що вона не **поспішатиме** відчиняти двері* (В. Близнець); *Михайло так **рвався** працювати на Французькому заводі* (В. Близнець).

2. Інформативно недостатні дієслова-зв'язки, що вимагають обов'язкового їх поширення іменними формами в орудному, рідше знахідному відмінку (бути, залишатися, zostаватися, іменуватися, лишатися, означати, робитися, становити, стати): *О слово! Будь мечем моїм! Ні, сонцем **стань**!* (О. Олесь); *Дуже то важка річ – **лишитися** живим для всіх поколінь* (П. Загребельний); *Його важкі брови **зробилися** як наддашися над чорними яминами очей* (Ю. Бедзик).

3. Інформативно недостатнє дієслово "бути", трансформоване в службовий елемент, який бере участь у вираженні члена речення аналітичної будови у сполученні з інфінітивом, безособовими формами на -но, -то, прислівниками: *Інші **будуть** лунать*

пісні, вільні, гучні, одважні і горді (Леся Українка); Нам страшно було й носа виткнути за поріг, в оту виючу темряву, хуртовину (О. Гончар); На березі було просторіше (В. Близнець).

4. Інформативно недостатні іменники з квантитативною семою, які виявляють постійну типову сполучуваність з іменними словоформами в родовому відмінку:

– інформативно недостатні іменники, що означають точну кількість (десяток, мільйон, мільярд, півсотні, половина, тисяча): *І не здригне земля в своїм шаленім колі, лиш дужче заблищить на **квадрильйони** миль* (В. Сосюра); *Є **тисячі** доріг, **мільйон** вузьких стежинок, Є **тисячі** ланів, але один лиш мій* (В. Симоненко); *Мільярди вір зариті у чорнозем, Мільярди щастя розвіяні у прах* (В. Симоненко); *Я візьму твого смутку і горя **половину** У розтерзане, горде, нескорене серце моє* (А. Малишко).

– інформативно недостатні іменники, які означають приблизну кількість (безліч, безмежжя, безмір, більшість, меншість, частина): *Дзвеніла блакить **безліччю** маленьких дзвіночків* (А. Головка); *Поглянув униз, на широкі заплави Дніпра, на синє **безмежжя** лісів* (Р. Іванченко); *Федора якось незчулася, як думкою полинула у **безмір** світової гармонії* (Ю. Бедзик).

– інформативно недостатні іменники, які реалізують кількісну характеристику внаслідок метафоризації (гама, гора, море, зграя, злива, низка, океан, потік, рій, ріка, стадо, хвиля): *Складна **гама** почуттів відбилась на її тонкому розумному обличчі* (В. Близнець); *Гори зла Моя б потуга із землі змела, Як знак ганьби, як сім'я зловороже* (А. Малишко); *Коли я смуток свій на струни клала, З'являлась ціла **зграя** красних мрій, Веселкою моя надія грала, Далеко линув думок легкий **рій*** (Леся Українка); *Літо квітує, лапками бджоли Гречок колишуть білі **моря*** (А. Малишко); *За жінку пана постраждав юнак, І мчить безмежним степом, І тоне в **океані** трав* (В. Сосюра); *Гей! Та доки сумувати? Доки сліз **потоки** лить?* (Д. Загул); *Ніби в морі потонуло Небо, світ, цілий простір, А на небі спалахнуло Непроглядне **стадо** гір* (Д. Загул).

– інформативно недостатні іменники із семою дименсивності (відро, верста, троно, ківш, лантух, пуд, пучок, табун): *Горять на сонці **грона** горобин* (Л. Костенко); *Гилить зуби, Носить **лантухи** настанов* (В. Симоненко); *Несу я німих докорів У грудях, напевне, з **пуд*** (В. Симоненко); *Чернігівські соснові бори помолодилися липкими від живиці **пучками** чатиння* (Р. Іваничук).

5. Інформативно недостатні прикметники із семантичними компонентами “здатність”, “обов’язок”, які виявляють регулярну сполучуваність з інфінітивом (годен, готовий, здатен, ладен, повинен): *Я вже більше нічого не **годен** слухати* (М. Коцюбинський); *Вона Любимиця народна, Прогодувати Вовка **годна*** (М. Годованець); *Творіть красу! Дерзайте і не спіте! Та пам’ятайте, що над вами – я, **Готовий** все убити і спалити, Щоб обезсмертити своє ім’я* (В. Симоненко); *Мова й пісня – дві найважливіші фортеці, які народ **повинен** оберігати пильніше, аніж свої кордони* (Г. Нудьга).

6. Інформативно недостатні прислівники з модально-оціночним значенням, які потребують обов’язкових поширюючих елементів, репрезентованих інфінітивною формою дієслова (варто, жаль, необхідно, потрібно, соромно, треба): *Ми не святі, не боги, а значить, Не **варто** втішати себе дарма* (В. Симоненко); *Як же **можна** було в цій неволі лютий і безглуздій сподіватися знов віднайти себе, воскреснути, почати життя вільне й щасливе, як?* (П. Загребельний); *Мене **потрібно** любити* (Л. Костенко).

Отже, сполучуваність постає як засадова умова виділення класу інформативно недостатніх слів української мови.

РЕЗЮМЕ

У статті на основі аранжування повнозначних слів за їхніми сполучальними параметрами виділено інформативно недостатні слова, які функціонують як елемент компонента аналітичної будови у формально-граматичній структурі речення.

The article distinguishes informational deficient words, which function as the element of the analytical component of formal grammar sentence structure, on the basis of arranging full-meaning words and their combinability potentialities.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бабайцева В.В. Система членов предложения в современном русском языке. — М.: Просвещение, 1988. — 81 с.
2. Вихованець І.Р. Граматика української мови. Синтаксис. — К.: Либідь, 1993. — 368 с.
3. Виноградов В.В. Вопросы изучения словосочетаний // Вопросы языкознания. — 1954. — №3. — С. 27-33.
4. Гулига Е.Г. Автосемантия и синсемантия как признаки смысловой структуры слова // Научн. докл. высш. шк. филол. науки. — 1967. — №2. — С. 62-72.
5. Золотова Г.А. Очерк функционального синтаксиса русского языка. — М.: Наука, 1973. — 351 с.
6. Іваницька Н.Б. Функціонально-семантичні параметри абсолютних дієслів української мови: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. — К., 2000. — 20 с.
7. Іваницька Н.Л. Вплив сполучуваності повнозначних слів на утворення компонентів синтаксичної структури речення // Мовознавство. — 2001. — №3. — С. 97-104.
8. Іваницька Н.Л. Двоскладне речення в українській мові. — К.: Вища шк., 1986. — 186 с.
9. Кочерган М.П. Слово і контекст: Лексична сполучуваність і значення слова. — Львів: Вища шк., 1980. — 184 с.
10. Леута О.І. Валентісно-інтенційні характеристики як основа сполучуваності дієслів у складі синтаксичних структур // Проблеми граматики і лексикології української мови: Збірник наук. праць. — К.: Національний пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова, 1998. — 194 с.
11. Степаненко М.І. Взаємодія формально-граматичної і семантичної валентності в структурі словосполучення та речення. — К.: НАН України, Український мовно-інформаційний фонд, 1997. — 216 с.
12. Українська мова: Енциклопедія. — К.: Укр. енциклопедія, 2000. — 752 с.

Ніна Кухар (Вінниця)

ГРАМАТИЧНА ТА СЕМАНТИЧНА ТИПОЛОГІЯ ФАКУЛЬТАТИВНИХ КОМПОНЕНТІВ (ФК) З АТРИБУТИВНИМ ЗНАЧЕННЯМ

Формально-граматичний аспект дослідження речення передбачає вивчення його структури як системи взаємопов'язаних синтаксичних компонентів та обґрунтування об'єктивних критеріїв їхньої обов'язковості / факультативності. Структура простого речення являє собою ієрархізовану систему формально-граматичних компонентів із властивим їм власне граматичним і семантико-синтаксичним змістом: головні компоненти, обов'язкові компоненти припідметової та приприсудкової залежності, факультативні компоненти (ФК) прислівної залежності, детермінанти та дуплективи [Іваницька, 1986: 26].

ФК прислівної залежності — усі ті неголовні компоненти реченнєвої структури, вилучення яких не призводить до інформативної недостатності синтаксичної одиниці. ФК займають у формально-граматичній структурі речення периферійну позицію, яка є проекцією позиції слова в словосполученні і не прогнозується семантикою головного елемента (слова абсолютної семантики).

Власне граматичну семантику ФК складає їхнє синтаксичне відношення до інших компонентів реченнєвої структури. Синтаксичні відношення — це значеннєві відношення поєднаних певним синтаксичним зв'язком синтаксичних одиниць. Основні типи відношень ФК та опорного слова є синтаксичним вираженням відповідного

взаємозв'язку компонентів, в основі утворення яких лежить позамовна реальність, розчленована людською свідомістю і відображена мовними засобами. ФК, відповідно до своєї лінгвістичної природи, вступає лише у непередикативні (підрядні) відношення з означуваним словом: атрибутивні, об'єктні, обставинні.

Поширення речення прислівними компонентами з атрибутивним значенням зумовлюється комунікативними потребами вираження різнопланових якісних характеристик, ознак і властивостей предметів. Такі компоненти вступають із підпорядковуючими в атрибутивні відношення.

Досліджуваний матеріал дає підстави стверджувати, що ФК з атрибутивним значенням є найбільш частотним на фоні усіх прислівних поширювачів реченнєвої структури. "Факультативний компонент, що заміщує периферійну присубстантивну субпозицію і вступає з компонентом-іменником в атрибутивні відношення, є досить поширеним явищем у структурі речення. Практично кожен компонент, виражений іменником, може бути поширений факультативним компонентом з атрибутивними відношеннями," – наголошує Н.Л.Іваницька [Іваницька, 1986: 100].

У граматичній системі мови атрибутивні відношення становлять специфічний тип відношень, що поєднують у собі формально-синтаксичні та наближені до них семантико-синтаксичні ознаки. Такі особливості атрибутивних відношень породжуються їх вторинністю, похідністю від інших відношень. "Атрибутивний зв'язок – найменш живий, але найбільш стійкий зв'язок між словами в реченні. Цей зв'язок ніби заздалегідь даний, готовий. Для нього характерно те, що він утворює такі сполучення, які в реченні виступають як цілісні одиниці, як цілісні комплекси, що включаються в речення в зібраному, готовому вигляді," – писав О.І.Смирницький [Смирницький, 1957: 173-174].

Атрибутивні відношення виникають внаслідок згортання окремих компонентів семантико-синтаксичної структури речення і перерозподілу синтаксичних залежностей між компонентами в результаті формально-граматичних перетворень – з'єднання двох або більше елементарних речень у просте поширене речення [Вихованець, 1992: 76-78]: *Останнє проміння позолотило дерева, верховіття й погасло* (Б.Грінченко) – *Проміння позолотило дерева, верховіття й погасло* + *Проміння останнє*; *Гілля молодой вишні рясно обнизали снігурі* (Є.Гуцало) – *Вишня молода* + *Вишня має гілля* + *Гілля рясно обнизали снігурі*.

Принципова можливість формування ФК з атрибутивним значенням обумовлена загальнокатегоріальною граматичною семантикою субстантива. У граматичній системі української мови іменник і дієслово як центральні частини мови відіграють різну роль у структуруванні синтаксичних одиниць-конструкцій: дієслово семантико-синтаксичною валентністю орієнтовано на створення номінативного мінімуму речення, іменник – на утворення підрядних словосполучень [Вихованець, 1992]. У зв'язку з відсутністю словосполучень у семантично елементарному реченні, в якому дієслово визначає кількість і функціональний характер іменних компонентів, найпродуктивнішою частиномовною опорною одиницею підрядних словосполучень виступає в поширеному реченні іменник.

Кожен морфологічний клас повнозначних слів володіє своїми типовими синтагматичними характеристиками (навіть виділяється до певної міри завдяки їм), але для іменника значущість синтагматичних ознак особливо велика, бо вони прямо зорієнтовані на субстантивну конструкцію, здатну самостійно функціонувати, економно передавати максимум інформації та переймати на себе основне інформативне навантаження, що, природно, пов'язано зі специфікою сполучувальних можливостей цієї частини мови [Попко, 1999: 2-4].

Іменник вирізняється своїми сполучувальними властивостями з-поміж інших морфологічних класів. Він володіє значними потенційними можливостями поширення

залежними компонентами для передачі, зокрема, атрибутивних відношень. Сполучуваність іменника з прикметником, займенником, числівником є типовою, нормативною, зумовленою фондом знань і уявлень про світ. Атрибутивні відношення, отже, можуть репрезентувати сполучення: іменник + прикметник (дісприкметник), іменник + займенник, іменник + числівник.

Сферою вияву атрибутивних відношень є субстантивні словосполучення, які характеризуються майже необмеженою можливістю конкретизації семантики головного слова. Ці словосполучення (первинні та похідні) транспонуються у реченнєву структуру, внаслідок чого залежне слово набуває статусу ФК прислівної залежності.

Вибір того чи іншого атрибута зумовлюється в основному загальносемантичними особливостями іменників, зорієнтованими на екстралінгвістичну природу останніх [Бутенко, 1983]. Так, наприклад, іменник "око" типізує сполучальний ряд колір: блакитні, червоні, карі, сірі, темні, криваві, зелені, синяві, сиві, чорні (з творів М. Коцюбинського).

Позиційна диференціація необов'язкових компонентів з атрибутивним значенням може бути представлена:

- припідметовими поширювачами: *Джерин садок завітчався білим цвітом* (І. Нечуй-Левицький); *Криваві краплі глоду крізь наші вірші виступлять колись* (Л. Костенко); *Дорогою від села ішов якийсь чоловік* (М. Вінграновський);
- поширювачами іменної частини складеного іменного присудка, вираженого іменником: *Він був великим любителем цікавих розмов ще з давніх молодих літ* (О. Довженко); *Трагічна історія з батьком - це найболючіша рана його життя* (Олесь Гончар); *Життя – така велика ковзанця* (Л. Костенко);
- поширювачами головного члена односкладного речення: *Широке конопляне небо* (Б.-І. Антонич); *Прекрасне нове Запоріжжя* (О. Довженко); *Глухі беззоряні ночі осінні* (Олесь Гончар);
- поширювачами обов'язкових компонентів реченнєвої структури: *Від сонця пахло суніями, мурахами, грибними галлявинами* (Є. Гуцало); *Крізь решето сіють берег піщаний стрижі* (Л. Костенко); *Біль материнський приховує мати* (Г. Чубач);
- поширювачами факультативних компонентів прислівної залежності: *Старі люди по дідовому кашлю вгадували навіть погоду* (О. Довженко); *Далеко десь з-понад самого Бугу сірою грудочкою покотився в село заєць* (М. Стельмах); *Дерева табору ледве видніються на обрії темно-синьою смугою* (Олесь Гончар);
- поширювачами детермінанта: *На високому стовбурі старого в'яза в лелечім гнізді сплять лелеки* (О. Довженко); *До самого вечора озброювався батальйон новою зброєю* (Олесь Гончар); *На вершечках потонілих днів тополіні листочки тріпочуть* (Г. Чубач).

ФК прислівної залежності відтворюють у реченні семантику, що сформувалася у відповідних підрядних словосполученнях, утворених субстантивом і залежними від нього морфологічними класами слів: прикметниками, займенниками, числівниками. Тому субкатегоризувати загальну атрибутивну семантику ФК прислівної залежності можна з урахуванням значеннєвих варіантів морфологічних категорій відповідних класів слів у словосполученнях. Виходячи з цього, виділяємо такі семантичні типи ФК прислівної залежності: атрибутивно-якісний, атрибутивно-якісний, співвідносний з дією, атрибутивно-відносний, атрибутивно-посесивний, атрибутивно-узагальнений, атрибутивно-неозначений, атрибутивно-вказівний, атрибутивно-квантитативний.

Атрибутивно-якісний ФК прислівної залежності виражає якісну характеристику предмета через вказівку на його внутрішні властивості. Основним засобом морфологічної репрезентації поширювача цього типу у граматичній системі української мови є якісні прикметники, які залежно від лексичного значення утворюють кілька

семантичних груп, виражаючи ознаки кольору, розміру, ваги, зовнішніх особливостей предмета, фізичні якості людини та інших істот, психічні властивості, особливості характеру: *Брели літа своєю тихою ходою* (Панас Мирний); *Ростуть димки над хатами Стовпцями волохатими* (А. Камінчук); *На хмарах горбатих громи роз'їжджають возами* (Є. Гуцало); *І тільки біла піч із темним димарем осталась* (О. Довженко); *Ти б краще у палючому промінні убогу землю потом поливав* (Л. Костенко).

Широкий семантичний спектр якості є причиною кількісної переваги цього типу ФК прислівної залежності на фоні усіх інших факультативних поширювачів з атрибутивним значенням.

ФК атрибутивного типу, **співвідносний з дією**, морфологічно репрезентований ад'єктивованим дієприкметником: *Лови летючу мить життя!* (О. Олесь); *Шумом летить попід хмари років розгойданих струн* (Д. Загул); *Пташка співала мальована на паперовій тапеті* (Б.-І. Антонич).

Атрибутивно-відносний ФК прислівної залежності виражає ознаки, якості, які є стабільними щодо міри й інтенсивності і характеризують предмет через відношення до іншого предмета. Типовим засобом морфологічної репрезентації факультативного поширювача атрибутивно-відносного типу є відносні прикметники: *У безвітряній тиші добре чути кожен звук* (Є. Гуцало); *Над обрієм дотліла і згасла сонячна заграва* (Г. Тютюнник); *І над головами уже пливли осінні холоди* (Л. Костенко).

ФК прислівної залежності, морфологічним виявом яких є відносні прикметники, учені [Городенська, 1991; Гуїванюк, 1999] трактують як варіації необов'язкових поширювачів, в яких потенційно закладено умови для переходу до ФК із синкретичним значенням: *Ясне намисто з кристалю грає і ряхтить усюди...* (Леся Українка) – кристалеве намисто; *Вітер вириває з пилу великі краплини дощу та кидає їх під ноги, на суху землю...* (Г. Косинка) – дощові краплини.

Широке використання у структурі речення атрибутивно-відносних ФК, морфологічним виявом яких є іменні форми, пов'язане з тим, що зростає потреба у передачі різних відношень між об'єктами навколишнього світу: *Мліє степ у малинових променях передвечірнього сонця* (Г. Тютюнник); *Селище зустріло їх садками, буріючими вишнями червня* (Олесь Гончар); *Легеньким пухом рідної тополі летить у світ довірлива душа* (Г. Чубач).

Атрибутивно-посесивний ФК прислівної залежності виражає відношення належності. Засобами морфологічної репрезентації посесивності у граматичній системі української мови є присвійні прикметники, присвійно-відносні прикметники, присвійні займенники, субстантивні форми: *Отож не ївся йому ні мед племінниччин з пампушками, ні теплий хліб з борщем* (Г. Тютюнник); *Іноді глибоку тишу порушує стукіт дятла чи шерех збитої білкою кедрової шишки* (О. Донченко); *Голос Іванів панував над синім вечірнім простором* (Олесь Гончар); *Лід зорями тривожними щоначі я чую погляд предків на собі* (Д. Павличко); *Густим туманом ніч огорне мої веселі береги* (Г. Чубач).

Атрибутивно-узагальнений ФК прислівної залежності виражає узагальнено-якісне значення. Засобом його морфологічної репрезентації є означальні займенники: *У безвітряній тиші добре чути кожен звук* (Є. Гуцало); *З городу над картоплями стирчали самі лише мокрі макові голови* (М. Вінграновський); *Я маю іншу гадку* (Л. Костенко).

Семантичне подібними до атрибутивно-узагальненого поширювача є **атрибутивно-неозначений та атрибутивно-вказівний** ФК прислівної залежності, які виражають неозначено-якісне та якісно-вказівне значення. Така подібність пояснюється схожістю засобів морфологічної репрезентації необов'язкових поширювачів зазначених типів. ФК атрибутивно-неозначеного типу морфологічно репрезентований

займенниками відповідного розряду – неозначеними: *Та все якесь таке страхіття сниться* (Леся Українка); *Світло якимись жовтуватими відблисками жовтої корони хмар* (О. Довженко); *Деякий час ми йдемо мовчки* (Олесь Гончар). ФК атрибутивно-вказівного типу виражають вказівні займенники: *Мені те кохання безкрає розшарпало серце давно* (Леся Українка); *Риба боялася такої ночі і металася по висипу на мілині* (О. Довженко); *Цікавою, мудрою людиною виявився цей Колумб* (Олесь Гончар).

Атрибутивно-квантитативний ФК прислівної залежності виражає кількісну ознаку. Засобами морфологічної репрезентації цього типу атрибутивного поширювача є числівники, серед яких особливо частотним – порядковий числівник “перший”: *За двадцятьма мостами сивий Дніпро встає* (А. Малишко); *У ста млинах зима пшеницю на сніг сріблясто-синій меле* (Б.-І. Антонич); *Перші весняні трави вигострились зеленими щітками обабіч шляху* (Олесь Гончар); *Десь за річкою глухо озвався з-під стріхи перший півень* (Г. Тютюнник); *На голу землю падав перший сніг!* (В. Сторожук).

ФК з атрибутивним значенням є досить поширеним необов’язковим компонентом реченнєвої структури. Граматична диференціація ФК з атрибутивним значенням представлена поширювачами головних компонентів реченнєвої структури, обов’язкових поширювачів, факультативних компонентів, детермінантів. Виділення типів атрибутивних значень та встановлення засобів їх морфологічної репрезентації лежать в основі семантичної типології необов’язкових поширювачів з атрибутивним значенням.

РЕЗЮМЕ

У статті розглядається природа факультативного компонента прислівної залежності, його граматична диференціація та семантичні типи, зумовлені категорійними властивостями морфологічних класів слів у субстантивних словосполученнях, що їх вони зберігають при транспонуванні останніх у структуру речення.

The article deals with the nature of word depending facultative component, its differentiation and determined by categorical proportions of morphological classes in substantitive word – combinations.

These combinations preserve categorical properties while transforming into the sentence structure.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Безпояско О. К. Дери́ваційні відношення між реченням і словосполученням // Мовознавство. – К. Наук. думка, 1984. – №2. – С. 32-37.
2. Бутенко Н.П. Словник асоціативних означень іменників в українській мові. – Львів: Вища шк., 1983. – 328 с.
3. Вихованець І.Р., Городенська К.Г., Русанівський В.М. Семантико-синтаксична структура речення. – К.: Наук. думка, 1983. – 220 с.
4. Вихованець І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. – К.: Наук. думка, 1992. – 222 с.
5. Городенська К.Г. Дери́вація синтаксичних одиниць. – К.: Наук. думка, 1991. – 192 с.
6. Гу́йванюк Н.В. Формально-семантичні співвідношення в системі синтаксичних одиниць. – Чернівці: Рута, 1999. – 336 с.
7. Іваницька Н.Л. Двоскладне речення в українській мові. – К.: Вища шк., 1986. – 167 с.
8. Попко Л.П. Системна синтагматика іменника в малому синтаксисі сучасної російської мови: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – Дніпропетровськ, 1999. – 17 с.
9. Смирницький А.И. Синтаксис английского языка. – М.: Изд-во лит. на иностр. яз., 1957. – 286 с.

ПУБЛІКАЦІЇ ВИКЛАДАЧІВ ІНШИХ КАФЕДР ВІННИЦЬКОГО ДЕРЖАВНОГО ПЕДАГОГІЧНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Ірина Лапшина (Вінниця)

ДОМІНАНТНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ ЛІНГВІСТИЧНИХ ПОНЯТЬ У ПОЧАТКОВОМУ КУРСІ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ: ЛІНГВОДИДАКТИЧНИЙ АСПЕКТ

Лінгвістичні поняття, засвоєння яких передбачено програмою в початковій школі, об'єктивуються системою термінів, сукупність яких відтворює складний механізм багаторівневої мовної структури. Поняттєво-термінологічна система лінгвістичної теорії в початковому курсі мови охоплює невелике коло мовних реальностей, хоча їхня лінгвістична природа з урахуванням сукупності визначальних параметрів є досить непростою. Все ж "ревізія" таких параметрів дозволяє виокремити домінанти, які слугують базовим матеріалом для їхнього дидактичного "освоєння".

Переорієнтація шкільного лінгвістичного курсу на реалізацію комунікативно-діяльнісного підходу вимагає зміни пріоритетів: тепер теорія мови поступається місцем мовленнєвій практиці. Отже, першочерговим завданням школи стає формування у школярів мовленнєвої компетентності – усвідомленого володіння всіма видами мовленнєвої діяльності (слуханням, говорінням, читанням, письмом). Доречно зауважити, що процес формування мовних понять не буде домінувати на уроках української мови, проте уникати його не можна, оскільки саме так мовленнєві навички формуватимуться усвідомлено, з урахуванням законів мови.

У початковому курсі української мови молодші школярі ознайомлюються з елементарними синтаксичними поняттями ("речення", "текст"), фонетичними ("склад", "наголос", "звук"), лексичними ("значення слова", "багатозначність", "схожість і протилежність значень слів"), морфологічними ("змінні та незмінні частини слова", "частини мови").

З метою формування у школярів лінгвістичного поняття вчителів важливо переконливо мотивувати необхідність його засвоєння для практики вербального спілкування; підготувати учнів до сприймання нової навчальної інформації (пропедевтика провідних характеристик поняття); забезпечити диференціювання головних і другорядних ознак мовного поняття; розкрити зв'язки вивченого матеріалу з іншими опанованими раніше поняттями; на основі аналітичної роботи підвести дітей до висновків, дати доступне визначення лінгвістичного поняття, проілюструвати його власними прикладами.

У практиці початкового навчання найбільш поширеними прийомами формування мовних понять є евристична бесіда, розповідь учителя, самостійна робота учнів із підручником.

Перевага бесіди перед іншими прийомами полягає в тому, що в такий спосіб концентрується довільна увага дітей, активізуються мислительні операції. Це сприяє загальному розвитку мислення і мовлення дітей. Разом з тим, бесіда як прийом формування лінгвістичного поняття має суттєві недоліки: матеріал подається дрібними порціями, пояснення матеріалу забирає багато часу, в умовах чисельного складу учнів (в міських школах до 40 осіб) немає можливості включити в процес міркування

більшість дітей.

Розповідь, на відміну від евристичної бесіди, дозволяє економити час. Учні сприймають новий мовний матеріал у цілому, як певну логічну завершеність. Хід міркування учителя для дітей є зразком самостійного опрацювання поняття в подальшому вивченні мовного курсу. Проте розповідь, як і бесіда, має свої слабкі сторони: учні залишаються пасивними слухачами, пояснення в готовому варіанті не забезпечує самостійну дослідницьку діяльність.

Одним із прийомів формування мовних понять є самостійна робота з підручником (навчальним посібником, довідником, енциклопедією). Перевага цього прийому полягає в тому, що діти самостійно набувають нових знань, навчаються працювати з додатковими джерелами інформації. Саме це стане в нагоді не тільки в середній школі, але й після закінчення її. Але до самостійної роботи з друкованими засобами готові не всі учні, оскільки в класі є діти з низькою технікою читання (повільне читання з недостатнім коефіцієнтом розуміння); у тексті зустрічаються нові (або забуті) терміни, що також ускладнює процес формування поняття. Отже, традиційні прийоми навчання не завжди гарантують очікувану продуктивність опанування лінгвістичного матеріалу.

Високої якості знань не можна досягти застосуванням якогось одного методу чи прийому навчання, позитивний результат можливий тільки за умови систематичної і різноманітної роботи педагога. Ефективними в початкових класах можуть бути й інші прийоми засвоєння лінгвістичних понять:

- колективне або групове спостереження, аналіз і порівняння лінгвістичних фактів під керівництвом учителя;
- самостійне виконання програмованих завдань, робота з алгоритмічними схемами чи узагальнюючими таблицями;
- презентація нового поняття через дидактичний театр або підготовка матеріалів для нього;
- дидактичні ігри лінгвістичного змісту.

Колективне або групове спостереження, аналіз і порівняння мовних фактів доречні при вивченні молодшими школярами фонетичного та граматичного матеріалу. Наприклад, при опануванні поняття “склад” учням важливо усвідомити, що складом називають звук або сполучення звуків, які диференціюються при уповільненій вимові слова. Не кожна частинка слова являє собою склад: /о – л’і – ве ц’/, /о – л’ і – ве – ц’/, /ол’і – вец’/, /ол’- івец’/. У повсякденному житті ми лише інколи вимовляємо слова по складах (коли запам’ятовуємо нове незрозуміле слово, коли вчимо нову пісню, коли в лісі кличемо на допомогу).

Формуванню поняття “наголос” (виділення силою голосу одного із складів у слові) сприятиме спостереження за вимовою слів: БРА́-ТИ (назва дії), БРА-ТИ́ (назва близьких родичів); ЗА́-МОК (старовинна будівля) – ЗА-МО́К (засіб для збереження певних об’єктів), РІ́-КИ (кілька річок), РІ-КІ́ (один об’єкт – не видно ріки), ВІ́К-НА (багато об’єктів) – ВІК-НА́ (один – дивитися з вікна). Діти самостійно дійдуть висновку: зміна сили голосу при вимові певного складу викликає зміну значення слова або його граматичної форми.

Також можна запропонувати молодшим школярам провести і прокоментувати такий дослід: на полум’я свічки вимовити слова “книга” і “альбом”. Спостерігаємо за полум’ям. Поміркуємо, чому при вимові першого слова полум’я хитнулося, але продовжило горіти, а в другому випадку – згасло.

Цікаві фонетичні досліді можна провести при вивченні поняття “звук”. Запропонуємо послідовно з’єднати звуки шелесту листя, тікання годинника, скрипу підлоги і поміркуємо, чи називають ці звуки певне явище, дію, ознаку. Надамо дітям можливість самостійно назвати знайомі звуки навколишнього середовища і поєднати їх

у ланцюжок. Школярі ще і ще раз переконуються, що слова утворюються лише звуками людського мовлення.

Для усвідомленого диференціювання дітьми голосних і приголосних звуків учителеві слід організувати спостереження за головними ознаками поділу звуків на групи:

– *Голосні звуки, на відміну від приголосних, здатні самотійно утворювати склад:* – Поділимо на склади слова: “олень”, “ему”, “акула”, “удод”, “ірис”. Спостерігаємо, чи може збігатися склад і голосний звук? А склад і приголосний звук? Наводимо власні приклади слів, де голосні звуки становлять склад.

– *Голосні звуки утворюються голосом, а приголосні – голосом і шумом або тільки шумом:* – Спробуємо заспівати пісню, слів якої не знаємо. Поміркуємо, як у цьому випадку співатимемо. На які звуки можна заспівати?

– *При утворенні голосного звука видихуване повітря не зустрічає перешкоди, при вимові приголосного звука – наявні численні перешкоди:* – Вимовимо звуки: /і/, /м/, спостерігаємо за губами при вимові звуків.

Запропонуємо дітям поміркувати над тим, чому голосні звуки утворюються струменем повітря, яке не зустрічає перешкоди, а приголосні – з численними перешкодами. Вимова звуків на люстерко не переконає у наявності перешкод, адже спостерігати можна лише за губами, зубами, язиком. Спробуємо “видихнути” голосні звуки на долоню. Спостерігаємо за температурою видихнутого повітря. Тепер “видихнемо” деякі приголосні звуки (крім /н/, /н’/). З’ясуємо, чи змінилася температура видихнутого повітря. Поміркуємо над поясненням змін.

Учні переконуються, що голосні звуки утворюються гарячим повітрям. Дійсно, при вимові голосних звуків ми видихуємо гаряче повітря, адже воно проходить без перешкод, дуже швидко і не встигає охолонути. При вимові приголосних звуків численні перешкоди сприяють охолодженню повітря, тому на долоні ми відчуваємо прохолодний подих. А при вимові приголосних /н/, /н’/ взагалі на долоні повітря не відчуваємо.

У засвоєнні лінгвістичного поняття провідна роль належить розумінню основних ознак, тому що те, що молодші школярі чітко уявляють, легше і на тривалий час запам’ятовується. Вчителям рідної мови важливо так організувати вивчення фонетичних понять, щоб діти їх зрозуміли, а не просто механічно запам’ятали.

Ефективним є дослід стосовно визначення дзвінких і глухих приголосних звуків: вимовимо звуки /б/, /д/, /з/, /ж/, затуливши долонями вуха; спостерігаємо, що відчувають долоні, – робота голосових м’язів віддається легкою вібрацією повітря на долонях. Порівняймо вимову приголосних /п/, /т/, /с/, /ш/, – долоні не відчувають ніякої вібрації. Отже, робота голосових м’язів не фіксується. Це означає, що звуки, утворені без участі голосу, є глухими приголосними.

У процесі спостереження та аналізу школярами фонетичних ознак відбувається перехід від конкретного сприймання до абстрактного мислення – засвоєння теоретичних понять.

Проводити дослід можна і на морфологічному матеріалі. Наприклад, для ознайомлення учнів із поняттям “іменник” доцільно запропонувати таке завдання: – Уважно прочитайте вірш; визначте кількість слів, що називають предмети; зіставте їх із загальною кількістю слів у вірші; спробуйте пояснити, з якою метою вжито слова, що називають предмети.

*Що таке Батьківщина?
За віконцем калина,
Тиха казка бабусі,
Ніжна пісня матусі,*

*Дужі руки у тата,
Під тополями хата,
Під вербою криниця,
В чистім полі пшениця*

(П.Бондарчук).

Діти дійдуть висновку, що метою аналізованого тексту є komponування предметної картини (образ Батьківщини), яку можна створити за умови переліку певних образів (калина, казка, пісня, тополі, хата, верба, криниця, поле, тишиця, рідні люди). Тому з 26 слів вірша використано 15 слів, що називають предмети (неістоти й істоти).

– Пригадайте, які образи символізують Батьківщину. Як про це слід запитати? Що називають ці слова?

– Зробіть висновок і закінчіть речення: **іменник – це частина мови, що називає... і відповідає на запитання ...**

З метою запам'ятання нового терміна ("іменник") доречно запропонувати учням вивчити загадку і загадати її друзям:

– *Хто ти? Що? Твоє ім'я?*

– *Іменна моя сім'я.*

Знають всіх в ній поіменно,

А зовуть сім'ю ... (іменник).

Досліди і самостійні спостереження за допомогою алгоритмічних схем можна використати при ознайомленні з поняттям "прикметник". Запропонуємо дітям уявити картину природи:

Сяє сонце. Пливають хмари. Вітер гойдає віти дерев.

– Яку пору року ви уявили? Включіть у речення слова: *зимове, важкі, снігові, холодний, сухі*. Чи змінилося ваше уявлення про пору року?

– Доповніть речення словами: *весняне, яскраве, прозорі, веселий, молодих*. Чи змінилося знову ваше уявлення?

– Включіть у речення слова: *тепле, легкі, ніжний, ошатні*. Яку пору року ви тепер уявили?

– Пригадайте, які слова змінювали зміст образу природи? Що вони називали? На які питання відповідали? З якими словами вони були зв'язані в реченні? Зробіть висновок і закінчіть речення: **прикметник – це частина мови, що називає ... і відповідає на запитання...**

Ефективним прийомом формування у молодших школярів мовних понять вважаємо дидактичний театр. Діти 6-9 років із задоволенням декламують, артистично створюють колоритні образи вивчених мовних понять. Ось перед школярами поважна ОСНОВА і непосидюче ЗАКІНЧЕННЯ:

Основа: – Якщо змінюєш ти слово,
То незмінна там основа.

Закінчення: – Ту частину, що міняли,
Ми закінченням назвали.

Основа: – Якщо в слові неодмінно

Є його частина змінна,

То є й та, що не зникає.

Як її ми називаєм?

Відповідь дітей: - Основа слова.

Закінчення: – Нас слова міняють часто,

І, звичайно, це – на щастя,

Бо якби ми не мінялись,

То слова б не поєднались.

Основа: – У дерева могутнього, у лагідної квітки

Обов'язково корінь є, запам'ятайте, дітки.

Та якщо корінь відірвати чи шкоду з ним зробити,

Не буде дерево стояти, не зможе квітка жити.

Не тільки корінь у рослин – у слові теж він є ...

Через слова, через віки несе він значення своє.

Корінь: – Я у кожній деревинці,

Квітці, кущику, травинці.

В класі ж на уроці мови

Ти побачиш мене в слові.

Матеріалом для дидактичного театру може бути і гумористичний текст:

– *Якого роду слово "яйце"? – запитала учителька в учня.*

– *Ніякого, - відповів той.*

– *Чому?*

– *Бо не знаємо, хто з нього вилупиться - півень чи курка...*

– *Тетяно, якого роду слово "парта"?*

– *Якщо Василькова – чоловічого, якщо*

– *Марійчина – жіночого.*

Молодші школярі із задоволенням самостійно складають тексти для драматизації їх на уроках мови. Таке творче домашнє завдання можна запропонувати після пояснення відповідного лінгвістичного матеріалу на уроці. Діти створюють лінгвістичні тексти, точні за змістом і цікаві за жанром (казки, фантастичні оповідання, епічні вірші).

Усвідомленому засвоєнню складного синтаксичного матеріалу сприяє також ігрова діяльність школярів. Хоча провідним видом діяльності дітей молодшого шкільного віку є навчання, гра посідає значне місце в інтелектуальних розвагах. Розглянемо один із можливих способів пояснення теми "текст". Завчасно підготуємо трьох учнів, які допомагатимуть у поясненні. Запропонуємо кожному з помічників запам'ятати речення. Наприклад: 1. *На день народження мені подарували комп'ютер.* 2. *На ньому я граюся в цікаві ігри.* 3. *Комп'ютер допомагає мені розважатися і навчатися.*

Учні класу готові уважно слухати своїх товаришів. Ті одночасно вимовляють свої речення (вчитель просить помічників вимовляти речення голосно, чітко, в середньому темпі). З першого прослуховування діти не зрозуміють, про що їм розповідали, адже помічники учителя говорили одночасно. Робимо перший висновок: **текст складається з кількох частин і стає зрозумілим, якщо кожна частина йтиме послідовно одна за одною.** Просимо наших помічників ще раз озвучити свої речення, дотримуючись логічної послідовності (можливий варіант з порушенням логіки висловлювання). Робимо другий висновок: **усі частини тексту присвячені одній темі (розповідають про щось одне).** Для підтвердження цього висновку, просимо дітей ще раз зачитати свої речення, а між другим і третім додамо ще одне речення "Я люблю нашу школу". Робимо висновок: **перша частина тексту називає, про що розповідатимуть дві наступні. Іншого об'єкту для розповідання не може бути. Третя частина підводить підсумок висловлювання, робить його закінченим.** Таким чином, в ході дидактичної гри "Наведи лад" молодші школярі усвідомлюють поняття "текст" (висловлювання, що складається з кількох тематично та логічно пов'язаних частин).

Це поняття можна пояснити іншим способом. Підготуємо шість помічників, які запам'ятають речення: 1. *Тепер півник сидить вдома.* 2. *Неподалік жила хитра лисиця.* 3. *Були собі котик та півник.* 4. *На болоті в очереті жив журавель.* 5. *Поставили вони хатку на курячій ніжці.* 6. *Одного разу лисиця запросила до себе журавля.* Учням пропонуємо розподілити "живі речення" у дві групи з тим, аби утворити початок казок "Журавель і Лисиця" та "Котик і Півник". Разом з'ясуємо, які речення розпочинають казку "Журавель і Лисиця" (2, 4, 6), визначаємо правильну послідовність частин (4,2,6).

Аналогічну роботу проводимо з початком другої казки. Пропонуємо дітям зробити висновок стосовно цікавої розповіді (попередні три висновки). Потім школярі можуть переказати або інсценувати улюблені казки.

Наведені прийоми формування мовних понять є для учнів початкової школи більш результативними. Вони забезпечують усвідомлення навчального матеріалу, розвиток мислительних операцій, вироблення мовленнєвих навичок. А найголовніше - пробуджують інтерес до вивчення рідної мови.

РЕЗЮМЕ

На основі визначальних характеристик виділено систему лінгвістичних понять початкового курсу української мови, а також подано деякі прийоми формування цих понять з урахуванням вікових особливостей учнів.

On the basis of defining characteristics the system of linguistic notions for the initial course of teaching the Ukrainian language is distinguished in this research. Along with this, several methods of forming these notions are observed, while student age peculiarities are taken into account.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Білецька М.А., Вашуленко М.С. Рідна мова: Підручник для 1 класу початкової школи. – К.: Освіта, 2001.
2. Іваницька Н.Л., Слободинська Т.С., Драч Є.В. Українська мова. Будова слова. – К.: Академія, 1999.
3. Іваницька Н.Л., Лапшина І.М. Українська мова. Морфологія. – К.: Академія, 2000.
4. Культура української мови / За ред. В.М. Русанівського. – К.: Либідь, 1990.
5. Лапшина І.М. Українська мова. Фонетика. Графіка. – К.: Академія, 1999.

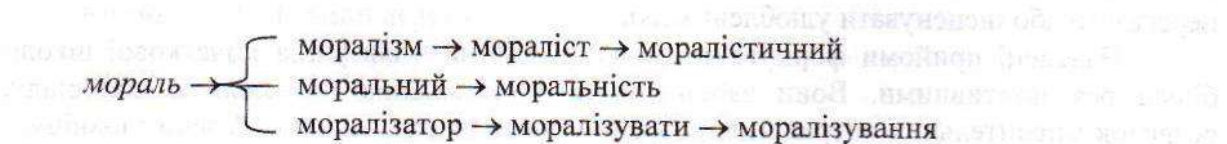
Михайло Тростогон, Тамара Лебедева (Вінниця)

ТЕРМІНИ ТА ЗАПОЗИЧЕННЯ В НАУКОВИХ ПРАЦЯХ І.Я. ФРАНКА

Серед багатьох шляхів поповнення словникового запасу людини етимологічний – найбільш надійний, бо сприяє свідомому засвоєнню того чи іншого слова у вивченні не тільки рідної, а й іноземних мов. Слова-терміни іншомовного походження, використані в наукових та публіцистичних творах І.Я. Франка, можна поділити на дві групи: давні термінологічні та загальновживані, що на перший погляд сприймаються як автохтонні, тобто такі, що постали на місці їхнього сучасного існування, та на нові запозичення, які виступають органічною складовою всіх мов та термінологічних систем різних галузей науки.

У статті аналізується лексика іншомовного походження наукових праць І.Я. Франка (XII-XX томи) [Франко, 1955]. Карткуванню підлягали іншомовні слова, що зберегли ознаки свого походження, а також ті, що адаптувалися в лексичній системі української мови завдяки словотворчим процесам. Для економії місця не будемо зазначати том та сторінку, бо вони вказуються в "Словнику" [Тростогон, 2001]. Наприклад, *авспіція* слово запозичене з латинської мови (із спостережень за польотом птахів), де мало п'ять значень: спостереження за польотом та крилом птахів, право на здійснення ауспіцій, верховенство; влада, воля; знамення, ознака часу. *Абстиненція* – цілковите утримання від вживання спиртних напоїв, статеве утримання. Інші запозичення: *бенедиктин* (бенедиктинці) – католицький чернечий орден, заснований в 530 році Бенедиктом Нурсійським в Італії; *боніфікації* (поліпшення, надбавка), *майоризація* (використання більшості голосів для відхилення пропозицій меншості), *мізерія*, *мізерота* (польськ: бідність, нещастя та "бідна частина людей"); *мініатюрист*

(той, що зображає мініатюри) та сотні інших. Іншомовні слова, як і власне українські можуть утворювати словотвірні гнізда, які об'єднують всі спільнокореневі похідні:

Ці запозичення органічно ввійшли до словникового складу української мови завдяки префіксам та суфіксам українського походження, серед яких найбільшу частотність використання виявляють префікс *най* та суфікс *аль*, *іш*: *найкомпетентніший*, *найконсервативніший*, *найпатетичніший*, *найгеніальніший*, *найелементарніший*, *найтефективніший*, *найінтенсивніший*, *найінтимніший*, *найпопулярніший* та ін.

У наукових працях І. Франка нерідко натрапляємо на моделі слів із префіксом *напів-*: *напівактор*, *напівгумористичний*, *напівклоун*, *напівміфічний* тощо.

Серед досліджуваної лексики значну групу складають слова (іменники та прикметники) з частково-префіксом *НЕ*: *неавтентичність*, *неандертальський*, *неартистичний*, *невмотивований*.

У наукових творах І. Франка зустрічаються слова з НЕО перекладають словами (букв.: *новий*, *молодий*): *неоромантичний*, *неокатолик*, *неологізм*. Зустрічається ряд слів зі словом *пан* (грец. "все") *панславізм*, *панславіст*, *панславістичний*; *пантеїзм*, *пантеїст*, *пантеон*.

Назвемо ще декілька запозичених слів з творів І.Я. Франка: *параван* (*ширма*, *прикраса*), *парад*, *парада-канонада*, *парадний*. Префікс *пара*, що зустрічається у лексемах грецької генезис і означає суміжність, відступ, відхилення: *паралелізм*, *паралізувати*, *паралітик*, *параліч*; *парадокс*.

Слід зауважити, що майже всі термінологічні лексеми іншомовного походження вжиті І. Франком в їхньому науковому значенні. Наприклад, слова *парламент*, *парламентаризм*, *парламентний* (від фр. слова *parler* – говорити, загальна назва представницьких народних зборів, виборний законодавчий орган; *парцели* (XIX, 265) та сім'я споріднених з ним слів – *парцелювати*, *парцеляційний*, *парцеляція*, *парціальный* від фр. слова *парцелла* (*parcelle* – буквально частинка, дрібне приватне земельне володіння (парцелярне – дрібне). *Парцеляція* – роздрібнення землі на малі ділянки; частковий, парцелярний (парціальний) – з польської мови *parcelacja* – розбивка землі, *parcelacyjny* – парцеляційний).

Слова *пассус* – місце в тексті, пасаж, щось незвичайне трапилось, може означати абзац, пропуск. Патер – батько – у нім. мові *фатер*, порівн. в рум. мові *патерностру* (фатер нострку = отче наш). Вживаючи слово *патріотерята*, І. Франко висловлював своє ставлення до "лжепатріотів".

У творах І.Я. Франка зустрічається лексика, що відноситься до сфери навчання, виховання, школи: *педагогіка*, *педагогія*, *педагогічний*, *педагогічно* тощо, інколи І. Франко замінює запозичені слова калькою-перекладом: *первотвір* (оригінал), *оригінал* (перводрук, первопис); книжне *перегрінання* – подорожування, *передкапіталістичний* (докапіталістичний).

У працях І. Я. Франка трапляється багато слів, пов'язаних зі словом *патріот* – спільністю кореневої морфеми: *патріот-ідеаліст*, *патріотенята* (з негативним відтінком), *патріотизм*, *патріотичний*, *патріотка*. Заслужують етимологічного пояснення слова *педагог*, *педагогія*, *педагогічно*. Слово *педагогія* грецького походження, воно складається з двох слів: *пед* (дитя) та *аго* (водити).

Високу частотність використання виявляють лексеми з префіксами *ПРО*, *ПСЕВДО*. Префікс *про* означає "для", "на боці", "в інтересах": *продукт*, *продуктивний*,

продуктивність, продукування, продукувати, продукційний, продукція, продуцент; з префіксом *псевдо* (від гр. слова ПСЕВДО обман, вигадка, помилка): псевдоетимологічний, псевдоісторичний, псевдокласицизм, псевдокритичний, псевдоклементини (*clemens, -entis*), м'який, погожий, тихий, ласкавий; псевдокритичний, псевдомузикальний, псевдонаука, псевдонауковий, псевдонім тощо.

Серед досліджуваної лексики чимало лексем на РЕ: *регулювати, регулюючий, регулямін* (установ, розпорядження, розпорядок), *регламент, регула* (правило, закон), *регулювати, регулюючий, регулярно, регуляційний, регуляція; редагований, редагуючий, редижувати, редукувати*.

Аналізуючи етимологію багатьох запозичень польської генези, можна простежити її функціональні особливості на українському лінгвальному ґрунті. Наприклад, *рурка* в укр. мові виступає як діалектизм (трубка). Від слова *ентузіазм* зустрічаються такі похідні форми: *розентузіазмований* (ентузіазм); *розпарцельований, розвойований, розгардіяш, безпорядок, суматоха* (сум'яття), *кутерьма* (гармидер).

Серед запозичень з польської мови, крім термінологічної лексики, І. Франком вживаються слова, які належать до побутових загальноновживаних слів: *рунтура* (грижа), *руркуватий* (трубчатий, трубчастий, рустикальний, книжн. сільський; *рутенець, рутинізм* (лінгв. українізм).

Серед запозичень на букву "С" зафіксовано також багато слів іншомовного походження: *сак* (дорожний мішок), в нім. мові *Sack* – мішок, куль; *сак, сачок* означають також конусоподібний мішок з сітки для лову риби. Слово *сальва* означає "залп" (орудійний, гарматний постріл). Слова *санскрит, санскритист, санскритський* походять від слова *sanskrit*, так називають мову стародавньоїіндійської літератури, а санскритологами називають знавців санскриту. Слова *сендрал, сецесія* (відокремлення), *сецесіоніст* (відступник, відокремленець, сикофант (ський) – *шантажист, наклепник, сутяжник* (друге значення: вид хижих птахів). Слово *синедріон* в стародавній Іудеї (III ст. до н.е.) означало раду старійшин (збори, судилище). Слово *симонія* означає продаж чи купівлю за гроші церковного сану, церковних посад, воно походить від міфічного волхва Симона, який нібито просив апостолів продати йому дар творити чудеса.

Слова *соцініани* та *соцініанство* означало відокремлення від унітаріїв протестантської секти послідовників Лелія та Фауста Соцінів (XVI ст.). Слово *ставропігія* (ставропігійський монастир, який безпосередньо підлягав синоду або іншій церковній владі (в Росії їх 7).

Мають багато похідних форм слова *стиль, фантазія*: стилізація, стилізування, стилізувати, стиліст, стилістичний, стилістично; фантазувати, фантазмагорія (від. грец. *привид* та *говорю*: примарне, фантастичне уявлення про що-небудь; фантастика, фантастичний, фантастичність, фантастично, фантастично-міфологічний, сентиментальний). Група термінологічних запозичень на букву "ф" значна за обсягом, вона нараховує 253 слова. Зупинимось на деяких з них, зазначимо джерела їх походження. Наприклад, слово *фабльо* (фр. *fabliau* від лат. *fabula* – байка, жанр якої особливо був поширений у Франції XII-XIII ст.). Словом *фабльо* називали сатиричні оповідання та вірші трубадурів – мандрівних поетів-співців XI-XIII ст. З часом слово *трубадур* стало вживатися з іронічно-негативним відтінком.

Запозичення *фацеції* (жарт, дотеп) походить від назви збірки *фацеції*, написаної у 1452 р. італійським письменником-гуманістом П. Браччоліні. Звідси пішло слово *фацеціоніст* – автор коротких оповідань сатиричного змісту.

Зустрічаються похідні слова від слова *федерація*: федералізм, федералісти, федералістичний, федерально-всеслов'янське, федеративний, федераційний, федеральний.

Терміни *філософ, філософ-індивідуаліст* вживаються також у кількох споріднених словосполученнях: *філософ-індивідуаліст, філософічний* – польське

filozofizny – філософічно-естетичні, філософія, філософствування, філософувати. Слова *фільварок*, *фільварковий* запозичені з німецької мови: (Vorwerk – означає хутір). Слово *форамініфери* має в лат мові форму foraman (foraminis) – отвір та fero – несу і означає ряд найпростіших тварин класу саркодових – від sarkode (Schleimtierchen з грецької мови – плотьський, тілесний) (клас безхребетних тварин), напр. амеби-паразити.

Часто зустрічається слово *форма* та похідні від нього: формалізм, формалістика, формалістичний, формат, формула, формулювання, формулювати, формулюючи, формуляр, формульований. Багато слів-латинізмів засвоїла польська мова, якою І. Франко володів як рідною, тому в його творах широко представлені полонізовані латинізми: форса (розмовне): гроші. Слово *Fort* запозичене німецькою та французькою мовами з лат. fortis: міцний, сильний (порівняй слово *фортеця*: в даньоримській міфології – богиня долі, талану, щасливого випадку). Слово *форум* – площа, двір, широкі представницькі збори, з'їзд, конференція набуло особливо в наш час великого розповсюдження. Слово *фраза* (грец. спосіб вираження, висловлювання) має декілька значень: речення, невелика частина музикальної теми; у фехтуванні – окрема, завершена фаза боротьби; гучний, але пустий вислів, як, наприклад, фразеолог, фразеологічний, фразеологія, фразерство, фразистий вжито переважно в переносному значенні.

Багато похідних слів від слова *хроніка* (грец.: літопис, час): хронікарський, хроніст, хронічні, хронологічний, хронологічно, хронологія. З 83-х запозичень на букву Ц назвемо тільки деякі, вжиті І.Я. Франком: *цензура*, *цензор*, *цензурний*, *цензурувати*; *центр*, *централізаційний*, *централізація*, *централізм*, *централізований*, *централіст*, *централістичний*, *централістично-московський*, *центральний*; *цивілізатор*, *цивілізаційний*, *цивілізація*, *цивілізований*, *цивілізуватися*, *цивільний*.

Слово *шаблон* німецького походження: Schablone означає зразок, за яким виготовляють вироби певного розміру та форми. Scheibe (шамбелан szambelan) – камергер (Kammerherr: придворне звання, чин у дореволюційній Росії). Шандар (жандарм), шарварок, шарварк szarwar – іст. шарварк – дорожня повинність; шовінізм, шовіністичний (від прізвища солдата армії Наполеона Shovin'a; польські слова szuwar камиш, szuter щєбінь, щєбінка (нім. Jahrmarkt ярмарок; польське jaskinia – печера, лігво, грот, сховище).

У цій статті ми зупинилися лише на незначній кількості інонімів, зафіксованих у творах І. Франка, проте навіть з цих названих запозичень можна перекоонатися в багатстві лексикону, яким користувався у своєму житті великий син українського народу, письменник, поет, вчений та громадський діяч І.Я. Франко.

РЕЗЮМЕ

У статті розглядаються терміни та запозичення, зафіксовані в наукових працях І.Я. Франка.

The article deals with terms, borrowings and loanwords in the scientific works of I.J. Franko.

ЛІТЕРАТУРА:

- 1 Грінченко Б.Д. Словарь української мови (Словарь украинского языка). – К.: Вид-во АН УРСР. – 1958-1959. – Т.Т. I-4.
2. Большой немецко-русский словарь в 2 т. - М.: Изд-во "Советская энциклопедия". – Т.Т. I-2. – М., 1969.
3. Латинско-русский словарь. – Состав. И.Х. Дворецкий и Д.Н. Корольков. – Госиздат иностранных и национальных словарей. – М., 1949.
4. Полный толковый словарь всех общеупотребительных иностранных слов / Составитель Н. Дубровский. – М., 1905.
5. Словник іншомовних слів / За ред. акад. АН УРСР О.С. Мельничука. – К., 1985.

6. Тростогон М.А. Словник іншомовної лексики наукових та публіцистичних праць І.Я. Франка. – Вінниця: Континент-Прим, 2001.
7. Dymitr Hessen. Ryszard Stypula. WELKI SLOWNIK POLSKO-ROSYJSKI. - okolo 75000 Hasel. – Panstwowe wydawnictwo wiedza powszechna. – WARSZAWA-MOSKWA, 1967.
8. Франко І.Я. Твори. – Т.Т. XVI-XX. – К.: Держ. вид-во художньої літератури, 1955.

Тетяна Савчук (Вінниця)

АБСОЛЮТИВНО-РЕЛЯТИВНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ДІЄСЛОВА ЯК ДОМІНАНТА ШЕВЧЕНКОВОГО ВІРША

Сила, сучасність і безсмертя поезії Т.Г.Шевченка, її вплив на читачів завдячують як високій ідейності, так і довершеності, виразності й витонченості її форми. Синтаксис, що включає в себе насамперед побудову і вживання словосполучень і речень, ясна річ, у першу чергу увиразнює авторське мовлення. Своєрідність синтаксису виявляється як у структурі, комбінаціях словосполучень і речень та їхніх кількісних модифікаціях, так і в реалізації семантичного потенціалу повнозначних слів, які є першоелементом утворення різного роду словосполучень на основі синтаксичних зв'язків [Дятчук, 1983; Золотова, 1982; Іваницька, 2001]. Якісна структура синтаксичних одиниць, як і їхні кількісні характеристики, є однією з визначальних ознак поезій і поем Шевченка.

Одну із домінант Шевченкового вірша, що досить прозоро увиразнює його словесний живопис, може представляти лексико-граматичний параметр, що включає в себе кількісно-якісне варіювання абсолютивних та релятивних дієслів. Для мовотворчості Шевченка характерним є кількісне переважання абсолютивних дієслів як на загальному фоні дієслівної лексики в лексичній системі української мови, так і в дієслівному лексиконі віршового мовлення Т.Г.Шевченка.

Н.Л.Іваницька у своїй монографії “Двоскладне речення в українській мові” зазначає, що в цілому в системі дієслівної лексики кількість релятивних дієслів переважає над абсолютивними [Іваницька, 1986], що підтверджують подальші розвідки з цієї проблеми [Іваницька, 1999]. Не вдаючись у поглиблений аналіз, що, ясна річ, передбачає орієнтацію висновків на результати серйозних статистичних досліджень, бодай поверхові підрахунки показують, що у віршовому мовленні Шевченка абсолютивних дієслів є набагато більше, а в деяких поемах, баладах та віршах їхня кількість корелює із кількістю релятивних дієслів (окремі частини поеми “Гайдамаки”, с. 86, 87, 88, 89). Причому нерідко є уривки, в яких кількість абсолютивних дієслів значно переважає над релятивними чи вживаються речення лише з присудками, вираженими абсолютивними дієсловами:

*Давно те минуло, як, мала дитина,
Сирота в рядинні, я колись блукав
Без свити, без хліба по тій Україні,
Де Залізняк, Гонти з свяченим гуляв.
Давно те минуло, як тими шляхами,
Де йшли гайдамаки, - малими ногами.
Ходив я, та плакав... (с. 88).*

*Столітнії очі, як зорі, сіяли,
А слово за словом сміялось, лилось;
Як ляхи конали, як Сміла горіла.
Сусіди од страху, од жалу німіли (с. 88).
У моїй хатині, як в степу безкраїм,
Козацтво гуляє, байрак гомонить;
У моїй хатині синє море грає,
Могила сумує, тополя шумить... (с. 62).*

Дослідники творчості Т.Г.Шевченка, окрім усього іншого, підкреслюють особливу “інтенсивність” його поетичної діяльності як процесу реалізації (об’єктивації) виношеного задуму, “імпульсивність”, “вибуховість” вираження на папері думок,

емоцій, усього надміру ліричної стихії, нестримного плину емоційної хвилі. Частково саме цим можна пояснити багатство і семантичну розгалуженість, індивідуальну неповторність уживання абсолютивних дієслів у структурі двоскладного речення. Саме реченнєві структури із присудками-дієсловами абсолютивної семантики допомагають Шевченку-поетові у реалізації того високого темпу його творчого акту з усією яскравістю і динамізмом уяви:

*Тричі крига замерзала,
Тричі розтавала;
Тричі наймичку у Київ*

*Марко плакав, дивувався.
Знов очі відкрила,
Пильно, пильно подивилась –
Сльози покотились...
Зомлів Марко,
Й земля задрижала.
Прокинувся ... до матері –
А вона вже спала! (Наймичка,
с. 148)*

*Катря проводжала...
(Наймичка, с. 144)*

*Минають дні, минають ночі,
Минає літо. Шелестить
Пожовкле листя, гаснуть очі,
Зникають думи, серце спить,
І все заснуло.
(Минають дні, минають ночі, с. 165)
Сонце заходить, гори чорніють,
Пташечка тихне, поле німіє,
Радіють люди, що одпочинуть,
А я дивлюся... (N.N., с. 192)*

Вживання абсолютивних дієслів у функції присудків у багатьох випадках обмежує структуру речення, робить її закритою, формально й семантично самодостатньою. Більше того, такі реченнєві варіанти утворюють своєрідний напружений колорит висловлювання, концентрують думки та відтворюють їх часову та просторову динаміку. Так, наприклад, часто вживаними у поетичних творах Т.Г.Шевченка є речення із абсолютивними дієсловами, що мають значення звучання: *Рече та стогне Дніпр широкий, сердитий вітер завива* (Причинна, с. 28). *Ще треті півні не співали, ніхто ніде не гомонів, сичі в гаю перекликались, та ясен раз у раз скрипів* (Причинна, с. 28).

Абсолютивне дієслово, що є інтегруючим параметром Шевченкового вірша, також виконує роль прислівного компонента факультативної залежності, що нерідко утворює приєднувальні конструкції: *На ниву в жито уночі, на полі, на роздоллі, зліталися поволи сичі. Пожартувать, пожартувать ...* (Сичі, с. 228).

Семантика релятивних дієслів у поемах Т.Г.Шевченка найчастіше реалізується в дієслівних словосполученнях із залежними безприйменниковими словоформами іменників у знахідному відмінку: *зустрічати сина, співати гімн, дати кожух, прости вовну, покинути Йосипа, просити гостя, зустріти дітей, погодувати дитину, захити дірочку, закрити очі, привітати молодого, спустити відерце, бачити лихо, годувати злидні, гріти купіль, пасти отару, згадувати князя, викопати криницю, прочитати апостола, розпустити віти, пізнати дитя, потопити думоньки, світити лампаду, напоїти генерала, шукати сина, полюбити Петруся, бачити криницю, втерти сльозу, знайти палички, хвалити кесаря, осудити неправедних, забавляти сина, шукати дитину, розказати новину, продати добро, лити сльози, видумати свято, пити воду, збирати останки, шукати Наталочку, навчати дівчат, купити садочок та ін.*

При трансформуванні таких словосполучень у речення утворюються двоскладні речення із двовалентними предикатами:

*Споконвіку Прометей
Там орел карає,
Що день божий довбе ребра
Й серце розриває (Кавказ, с. 149).*

У поемах Т.Г.Шевченка досить регулярними є вживання цілих рядів речень із двовалентними предикатами такої морфологічної структури: *Ні, не плаче: змія люта, жадна випиває його сльози, давить душу, серце роздирає* (Гайдамаки, с. 78); *Молодес лихो! якби ти вернулось, поміняв би долю, що маю тепер. Згадаю те лихो, степи тії безкраї, і батька, і діда старого згадаю...* (Гайдамаки, с. 88).

Характерним для Шевченкового вірша є контекстуальна трансформація релятивних дієслів у абсолютивні [Білова, 1982; Гулига, 1967; Дзюбишина, 1979]. При цьому контекстуально реалізована релятивність семантики, що, здавалося б, порушує асоціативну “причетність” релятивного дієслова до слова-конкретизатора, сприймається читачем цілком нормально, усвідомлюється в межах самої дієслівної лексики:

*А дівчина
При самій дорозі
Недалеко коло мене
Плоскінь вибирала.
Та й почула, що я плачу,
Прийшла, привітала,
Утирала мої сльози
І поцілувала* (N.N., с. 193)

*Воно сповитеє кричало
У холодочку під снопом
Розновила, нагодувала,
Попестила... (Сон, с. 316)
Я ввечері посумую,
А вранці поплачу.
Зійде сонце – утру сльози, -
Ніхто й не побачить* (Думка, с.33)

Можна вважати стилістичною домінантою поезії Т.Г.Шевченка абсолютивну реалізацію семантики релятивних за своєю природою дієслів у непоширених реченнях дієслівної будови. Так, наприклад, дієслова *мурувати, руйнувати* є дієсловами релятивної семантики: *мурувати щось, руйнувати щось*. У поемі “Сон” семантика цих лексем реалізується в їхньому абсолютивному вживанні: *Той мурує, той руйнує, той нечистим оком за край світа зазирає...* (Сон, с.104). Те ж саме спостерігаємо і щодо вживання інших дієслів: *Гайдамаки гуляють, карають* (Гайдамаки, с. 87) - (хоча карати когось); *Так я думала, молилась, ждала, виглядала...* (Гайдамаки, с.84) - (хоча ждати когось, виглядати когось); *Обіймемось, мій соколе! Навіки зомлієм. Нехай ляхи знущаються, - не почуєм!..* (Гайдамаки, с.78) - (хоча знущатися над кимось, почути щось); *Не зна Марко, чого вона так його цілує, - сама не з'їсть і не доп'є, його нагодує* (Наймичка, с.140) - (хоча не з'їсти чогось, не допити чогось); *Скрізь порання: печуть, варять, вимітають, миють* (Наймичка, с.142) - (хоча пекти щось, варити щось, вимітати щось, мити щось).

Абсолютивно реалізують свою семантику у реченнях релятивні дієслова різної граматичної природи:

- дієслова з типовою реалізацією семантики в словосполученнях із залежним іменником у непрямих відмінках: *Хто догляне, розпитає, на старість pomoже?* (Тополя, с. 51) - (хоча доглянути когось, розпитати когось, допомогти комусь);

- дієслова з постпозитивною інфінітивною формою, що є конкретизатором релятивного дієслова у типових уживаннях: *Сама колись діувала – теє лихो знаю; минулося – навчилася: людям помагаю* (Тополя, с. 49) - (хоча навчитися робити щось).

Своєрідним у художній канві поетичного відтворення думок у поетичних творах Т. Г. Шевченка є komponування невеликих за будовою двоскладних речень із присудками, вираженими абсолютивними і релятивними дієсловами. Причому такі комбінації простежуються досить виразно, послідовно і утворюють своєрідні цикли (2-3 початкові предикативні утворення з абсолютивними дієсловами, що завершуються предикативним утворенням із присудком-дієсловом релятивної семантики):

*Та недовго сонце гріло,
Недовго молилось...
Запекло, почервоніло
І рай запалило* (N.N.,с. 193)

*Зійшлись, побрались, поєднались,
Помолоділи, піросли.
Гайок, садочок розвели
Кругом хатини* (Зійшлись, побрались, поєднались, с.349)

Не хочу я женитися,
Не хочу я братись,
Не хочу я у запічку
Дітей годувати
(Не хочу я женитися, с.257)

Огні горять, музика грає,
Музика плаче, завиває;
Алмазом добрим, дорогим
Сіють очі молодії... (Огні горять, музика грає, с.304)

Крізь верби сонечко сіяє
І тихо гасне. День погас,
І все почило. Сивий в хату
Й собі пішов опочивати
(І досі сниться: під горою..., с.307)

Увага до дієслівної лексики, зокрема до абсолютивно-релятивних можливостей і реалізації цих можливостей у тексті, дозволяє хіба що віддалено долучитися до специфіки Шевченкового словесного малюнка, неповторності його поетичних картин, словесного живопису в цілому.

РЕЗЮМЕ

У статті проаналізована дієслівна лексика поезій та поем Т.Г.Шевченка з погляду виявлення в них ознак автосемантизму (абсолютивності) та синсемантизму (релятивності); висвітлено деякі питання особливостей авторського текстотворення, пов'язаних із абсолютивно-релятивними властивостями дієслів.

The article covers the analysis of verbal vocabulary of T. Shevchenko's verses to bring to light the signs of autosemantism (absolutivity) and synsemantism (relativity) contained, points out some problems of author's peculiarities of textbuilding connected with absolutely-relative property of the verbs.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Белова К.Ю. Абсолютное употребление переходных глаголов в современном русском языке: Дис.... канд. филол. наук. – Л., 1982. – 157 с.
2. Гулига Е.Г. Автосемантия и синсемантия как признаки смысловой структуры слова // Научн. докл. высш. шк. филол. наук. – 1967. – № 2. – С. 62-72.
3. Дзюбишина Н.Я. Роль автосемантичних і синсемантичних дієслів у реченні // Організація тексту (граматика і стилістика). – К.: Наук. думка, 1979. – С. 5-13.
4. Дятчук В.В., Пустовіт Л.О. Семантична структура і функціонування лексики української літературної мови. – К.: Наук. думка, 1983. – 156 с.
5. Золотова Г.А. Коммуникативные аспекты русского синтаксиса. – М.: Наука, 1982. – 367 с.
6. Іваницька Н.Б. Абсолютивно-релятивна природа українського дієслова та її відтворення в словниках // Науковий вісник Чернівецького університету. Слов'янська філологія. – Чернівці: Рута, 1999. – Вип. 52-53. – С. 172-175.
7. Іваницька Н.Б. Функціонально-семантичні параметри абсолютивних дієслів української мови. Дис. ... канд. филол. наук. – К., 1999. – 198 с.
8. Іваницька Н.Л. Вплив сполучуваності повнозначних слів на утворення компонентів синтаксичної структури речення // Мовознавство. – 2001. – № 3. – С. 97-103.
9. Іваницька Н.Л. Двоскладне речення в українській мові. – К.: Вища шк., 1986. – 167 с.

ПУБЛІКАЦІЇ НАУКОВЦІВ ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ УКРАЇНИ

Олена Панченко (Дніпропетровськ)

КАТЕГОРІЇ СУБ'ЄКТА – АДРЕСАТА ТА ЇХ ВПЛИВ НА ПОБУДОВУ СТИСЛОГО ТЕКСТУ

Темою статті є вплив компонентів комунікативної структури стислого тексту (далі СТ) на його лінгвістичні характеристики. Ми визначаємо стислий текст як повідомлення, об'єктивоване в письмовій формі, побудоване в результаті скорочення повного тексту або первісно скорочене, призначене для подальшого розгортання в повний текст. Як правило, стислий текст має підвищену інформативну насиченість у порівнянні з первинним повним варіантом чи текстом такого ж обсягу, що досягається завдяки різноманітним обов'язковим і факультативним засобам усіх рівнів мови.

Відомо, що найважливішими компонентами комунікативної перспективи тексту є його суб'єкт, адресат і безпосередньо текст як результат творчої мовної діяльності суб'єкта. Суб'єкт, основна фігура мовотворчого процесу, у даному випадку, пов'язаному з побудовою СТ, може бути певною, відомою читачу (адресату) особою, представником певної групи авторів або лишатися невідомим. Авторами чи укладачами стислих текстів у силу значної різноманітності останніх можуть бути особи, які мають спеціальну підготовку, а також ті, хто такої підготовки не потребує. Тому важливим видається питання про потенційну комунікативну компетенцію суб'єкта СТ.

Досліджені нами стислі тексти різних жанрів неоднорідні з точки зору їхніх лінгвістичних особливостей, мети створення й адресованості. Тому для побудови різних жанрових різновидів СТ виникає необхідність у наявності певного ступеня комунікативної компетенції їх укладача. Стислі тексти можуть бути простішими чи складнішими, поліфункціональними чи спрямованими на досягнення лише однієї певної мети. Усі ці особливості потребують від укладача відповідних знань і навичок. З урахуванням сказаного вище можна виділити такі рівні комунікативної компетенції укладача СТ, як *мінімально необхідна компетенція, багатожанрова компетенція, всеохоплююча компетенція*.

Внаслідок аналізу поняття “комунікативна компетенція” і її різних видів постає питання, по-перше, про те, яким чином конкретно виявляється володіння різними рівнями компетенції при складанні СТ, і, по-друге, про засоби підвищення рівня компетенції тих чи інших носіїв мови. Для вирішення першого питання ми провели експеримент серед різних за компетенцією груп носіїв мови. При проведенні експерименту ми ставили перед собою мету: з'ясувати ступінь і різновиди комунікативної компетенції, необхідної для побудови того чи іншого СТ.

Враховуючи принципи проведення експерименту і відібраний лінгвістичний матеріал, ми поставили перед його учасниками наступні завдання: 1) викласти зміст певного науково-технічного тексту максимально повно в мінімальному обсязі (для обмеження обсягу викладення необхідно було виконати завдання на спеціальному аркуші невеликого розміру); 2) ознайомившись із газетним текстом, скласти його план за обмежений проміжок часу (4-5 хвилин); 3) скласти телеграму, темою якої є повідомлення про приїзд якоїсь особи (при цьому адресат повідомлення не був визначений, тобто учасники експерименту могли обирати цей фактор самостійно).

При формуванні груп учасників ми враховували рівень освіченості респондентів. При цьому респонденти, що входили в ту чи іншу групу, були приблизно одного віку і представляли собою більш чи менш виражену професійну спільність, що дозволяє припустити приблизно однаковий ступінь їхньої комунікативної компетенції. Як свідчить аналіз отриманих переказів науково-популярного тексту, найпоширенішими засобами стиснення виявились такі: застосування синтаксичних структур із прикметниковими, дієприкметниковими зворотами й однорідними членами речення, вживання безособових речень, застосування деяких графічних скорочень, які не є специфічними для СТ, а відносяться до загальноприйнятих, тобто стиснення тексту респондентами проходило в основному на семантичному й синтаксичному рівнях.

Респонденти з вищою і незакінченою вищою освітою в основному уникали помилок при виконанні завдань експерименту і виявляли більш творчий підхід до виконання завдань. Засоби стиснення тексту були вжиті ними ширше і включали практично всі рівні мови.

Підвищення рівня комунікативної компетенції дозволить будувати інформативно насичені й лінгвістично правильні повідомлення, а також творчо підходити до процесу їх написання. Основними шляхами підвищення комунікативної компетенції укладачів і споживачів СТ можна вважати застосування довідників і посібників, навчання складанню СТ під керівництвом викладача, автоматизовану побудову СТ за допомогою електронно-обчислювальної техніки.

Практично кожний текст створюється з певною орієнтацією на слухача або читача. Залежно від фактора адресата в процесі створення СТ можна виділити такі варіанти.

1. Можливий варіант, хоча й порівняно мало поширений, коли текст створюється для вживання самим автором, тобто сам суб'єкт стислого тексту є і його адресатом. Прикладами подібних текстів можуть бути конспекти, плани, записи для пам'яті, шпаргалки.

2. Стислий текст може створюватися для конкретного адресата, який відомий суб'єкту СТ. Цей випадок має місце, зокрема, в діловому спілкуванні, при складанні телеграм, записок і деяких інших жанрів СТ, наприклад автобіографія.

3. Стислий текст часто може бути адресований певному колу зацікавлених осіб, що мають фонові знання для розуміння СТ у повній мірі. Прикладами текстів такого типу можуть бути приватні газетні оголошення, реферати наукових творів, тези наукового повідомлення, підписи до малюнків, спеціальні інструкції тощо.

4. Стислий текст може створюватися для невизначено широкого кола осіб, зацікавлених у ньому. Такий текст може функціонувати довгий час, він меншою мірою залежить від контексту та ситуації спілкування, не потребує екстралінгвістичної опори (словникова стаття, скорочене газетне повідомлення, анотація тощо).

5. Можливий такий варіант адресованості тексту, коли після його отримання адресат і адресант міняються ролями, тобто має місце ситуація листування.

Фактор адресата одержує певне лінгвістичне втілення. Тексти, що складаються автором для себе, а також для конкретного адресата, відрізняються у першу чергу індивідуальним вибором засобів стиснення тексту. У них може бути значна кількість оказіональних скорочень, позначок, зрозумілих лише автору. Різниця між текстами, адресованими певному колу осіб, і текстами, що мають більш широку адресну спрямованість, виявляється перш за все у виборі відповідних лексичних одиниць, процентному співвідношенні термінологічної і загальноновживаної лексики тощо. Фактор адресата знаходить яскраве вираження у функціонуванні такого граматичного явища як наказовий спосіб дієслова. Найбільш поширеними варіантами в СТ є форма множини чи заміна її неозначеною формою дієслова. Тексти, адресовані дітям, мають і деякі інші особливості, зокрема спрощену, загальноновживану лексику, меншу кількість скорочених

слів, аббревіатур і графічних скорочень, відсутність ускладнених синтаксичних структур та деякі інші риси, зумовлені бажанням полегшити сприйняття СТ.

Текст, призначений для виконання певних комунікативних завдань, є продуктом мовної діяльності його укладача. Текст, створений з метою реалізації процесу комунікації, тобто призначений для сприйняття тим чи іншим споживачем, є як продуктом творчої діяльності його автора, так і джерелом, що спонукає до творчої діяльності адресата при читанні чи слуханні.

Дискусійним у лінгвістичній літературі є питання про те, чи можна вважати процес створення стислого тексту лінгвістичною творчістю. Різні науковці по-різному підходять до вирішення цього питання. Ми вважаємо, що стислі тексти можуть представляти собою як повноцінний лінгвістичний твір, складання якого потребує певних творчих зусиль, так і текстоподібне формування, створене виключно на основі існуючих шаблонів, що не несе на собі відбитка особистості автора.

Існує система стандартних вимог до побудови СТ, але в більшості СТ є і творчий компонент, який знаходиться в певному співвідношенні зі стандартом. Співвідношення в різних жанрах СТ стандартизованого і творчого компонентів можна представити такими варіантами:

1. Існують тексти, що складаються виключно із стандартизованих частин, у яких практично відсутній творчий компонент. Це в першу чергу стандартизовані ділові папери, де в існуючий трафарет необхідно підставити лише конкретні дані щодо укладача.

2. Значно більша кількість жанрів СТ є стандартизованими із наявним у них творчим компонентом. Сюди відносяться тексти телеграфних повідомлень, протоколи, інструкції, реферати, анотації, підписи до малюнків, формули винаходів тощо.

3. Дещо інша ситуація спостерігається в групі СТ, де переважає творчий компонент при врахуванні існуючих стандартів, рекомендацій, вимог. Для розмежування текстів, які належать до другої і третьої груп, критерієм є існуючі для другої групи і фіксовані в спеціальній літературі обов'язкові стандарти, тоді як стандарти для текстів третьої групи носять лише рекомендаційний характер. У таких жанрах СТ, як словникова стаття, настанова до вправи, скорочене газетне повідомлення, тези, плани, перекази, оголошення, лінгвістичне супроводження програм і деякі інші, творчий компонент виражений яскравіше і індивідуальність автора чи особливості видання більш помітні.

У більшості різновидів досліджених нами СТ простежується наявність певного творчого компоненту, який реалізується за допомогою тих чи інших лінгвістичних та екстралінгвістичних засобів. Основними напрямками реалізації творчого компоненту є такі:

- 1) найбільш адекватне чи, навпаки, ненормативне застосування специфічних для СТ лінгвальних засобів;
- 2) зміна обсягу або форми стандартного СТ;
- 3) привнесення додаткової інформації, відомої автору;
- 4) оптимальна кореляція між ступенем інформативної насиченості тексту та легкістю його сприйняття;
- 5) прагматична відповідність створеного СТ меті побудови;
- 6) застосування стилістичних засобів;
- 7) контамінація жанрових ознак СТ;
- 8) створення нових шаблонів (потенційна репродуктивність СТ);
- 9) створення й виділення в тексті опорних точок, необхідних для його стиснення чи розгортання;
- 10) оптимальна функціональна доцільність чи багатofункціональність стислого тексту.

Таким чином, ознайомившись із співвідношенням стандартизованого і творчого компонентів у СТ, ми можемо відзначити, що стандартизація стосується більшою мірою зовнішніх, екстралінгвістичних характеристик тексту, тоді як безпосередньо текстова частина твору дає автору можливість для реалізації його творчого потенціалу.

РЕЗЮМЕ

У статті розглядаються три основних компоненти комунікативної перспективи тексту – суб'єкт, адресат та сам текст у їх взаємодії та той вплив, який ці фактори мають на побудову стислого тексту. Суб'єкт з різним ступенем комунікативної компетенції, враховуючи адресованість тексту, створює той чи інший лінгвістичний твір, який може бути повністю або частково стандартизованим чи насиченим творчими знахідками. Взаємодія згаданих факторів вимагає застосування певних граматичних та лексичних засобів побудови тексту.

The article deals with three main components of the communicative prospect of a text – subject, addressee and the text itself in their mutual interaction and their influence on the process of creating a concise text. The subject with a different level of communicative competence, taking into account the factor of an addressee, creates certain linguistic work, which may be completely or partially standard or include creative means. The interaction of the above mentioned components leads to the usage of certain lexical and grammatic means of text formation.

Лариса Азарова, Людмила Горчинська (Вінниця)

ЛІНГВАЛЬНИЙ СТАТУС ПРЕПОЗИТИВНИХ ТА ПОСТПОЗИТИВНИХ КОМПОНЕНТІВ ІНШОМОВНОГО ПОХОДЖЕННЯ

Українська мова має багато лексем, запозичених з інших мов. Серед них слова з іншомовними елементами, що виступають у препозиції (*авіа-, радіо-, аеро-, електро-, гідро-, фото-, теле-*) чи постпозиції (*-граф, -лог, -метр, -скоп, -тек, -фон* тощо). Статус цих іншомовних елементів у сучасному мовознавстві витлумачують по-різному. Їх визначали як компоненти складних слів [Лопатин, Улухов, 1963:200; Карпіловська, 2000:232], основи (непохідні основи) складних слів [Клименко, 1975:30], як суфікси (афікси) [Галкина-Федорук, 1954:109; Авилова, 1955:52], частини інтернаціональних слів [Современный русский язык, 1952:128], як префіксоїди та суфіксоїди (афіксоїди) [Потиха, 1970:137; Шанский, 1958:30-35], афіксальні радикалоїди [Кочан, 1988:63], препозитивні і постпозитивні блоки [Акуленко, 1976:7-8], міжнародні терміноелементи [Григорьев, 1958:26] тощо. В останні десятиліття активізувалось творення композитів за допомогою препозитивних компонентів переважно іншомовного походження: **радіо-** (радіоклуб, радіостудія, радіоцентр, радіозона, радіозонд, радіоізо́топ, радіоімпульс, радіоінформація), **авіа-** (авіаобробка, авіабензин, авіабомба, авіабудівник, авіагоризонт, авіадесант, авіазавод), **нафто-** (нафтобаза, нафтобітум, нафтовловлювач, нафтовоз, нафтодви́гун, нафтоекспорт, нафтозбирач), **авто-** (автоблокування, автоброньовик, автобудівник, автобудування, автовакцина, автовізок, автовласник), **кіно-** (кіноальманах, кіноепопея, кіноповість, кіноафіша, кіноартист), **фото-** (фотодокумент, фотодрук, фотоелектрика, фотоелектрон), **біо-** (біоакустика, біогенез, біодинаміка, біоінженерія, біомеханіка, біополе, біопрепарат, біостанція), **світо-** (світогляд, світобачення, світобудова, світовідчуття, світорозуміння, світосприйняття), **аеро-** (аеровокзал, аерографія, аеродинаміка,

аерознімання, аеромаяк, аерометр), агро- (агрозахід, агрокультура, агромеліорація, агрометр, агротехнік, агрофірма) та ін.

Хронологізувати зміну статусу препозитивного чи постпозитивного іншомовного компонента складного слова можна тоді, коли він, приєднуючись до реально існуючих лексичних одиниць, утворює словотвірно однотипний ряд слів, тобто виступає формальним представником значень предиката або аргументу. Так, зокрема, препозитивні елементи *-макро, -мікро, -міні, -моно, -полі*, – замішують у структурі дериватів предикат із значенням кількості, уподібнюючись семантично до іменних префіксів, що виконують функцію конкретизації; пор.: *макромолекула – велика молекула, аналогічно макросистема, макроструктура, макротіло; біметали – два метали, аналогічно бігази, біпризма і т.д.* Комбінаторні властивості в цих елементах широкі, тому що вони приєднуються як до іншомовних, так і до питомих слов'янських основ, пор.: *макроекономіка, макроструктура, макротіло, макроспора, макроклімат, макромолекула, макроекономіка, макросистема; моногібрид, монокультура, моношихта; полівітаміни, поліефіри, полісульфіди, полігібрид, полікристал; біметали, біпризма.* Препозитивні іншомовні елементи з кількісно-оцінним значенням мають найвищий ступінь префіксоїдності [Городенська, 1986:41].

Інші значення препозитивних іншомовних елементів, зокрема конкретно-предметні й процесуальні, несумісні з характером значень безумовних іменних префіксів, які десемантизуються лише частково. Такі елементи мають обмежену комбінаторику, напр.: *кардіо- (серце): кардіосклероз, кардіохірургія; геліо - (сонце): геліоенергетика, геліотехніка, геліостанція; біо - (життя): біоіндикатори, біокаталізатори, біозона, біосфера* [Городенська, 1986:41].

Ступінь префіксоїдності препозитивних іншомовних елементів з конкретно-предметними та процесуальними значеннями обмежений. Про це свідчить і той факт, що частина з них може виступати як у препозиції, так і в постпозиції, що зумовлено їхньою частковою десемантизацією. Пор.: *кіноальманах, кіноепопея, кіноповість та стереокіно; радіоклуб, радіостудія, радіоцентр та Уккрандіо; фільмокопія та телефільм* [Бенвенист, 1965:41]; *бібліофіл, термофіл, англофіл та філолог; логограф, логопедія, логоterapia, логотип та графолог.* Слабкий ступінь десемантизації таких іншомовних елементів підтверджується тим, що деякі з цих основ вступають у корелятивні відношення з питомими українськими відповідниками типу *граф і пис; філ і люб; аква і вода; гео і земле; біо і життя; геліо і сонце; термо і тепло; метр і мір, нос і фор; зливомір, молокомір, світломір, росомір – гальванометр, спектрометр; живопис, літопис, машинопис, рукопис – кардіограф, спектрограф, цинкограф; медонос, пухonos, цукронос – електрофор, світлофор; слов'янофіл, бібліофіл – книголюб, грошлюб* [Словотвір сучасної української мови, 1979:76]. Вони відрізняються здебільшого сферою функціонування. Запозичені основи використовують у термінології, науковому стилі.

В одних випадках слова з іншомовними елементами ґрунтуються на словосполученнях із прозорою мотивацією (*авторинок – автомобільний ринок, електроприлад – електричний прилад, телеантена – телевізійна антена*), в інших такий зв'язок із словосполученням є опосередкованим, бо зберігається лише в перекладі (*фітотерапія – фіто (рослина) і терапія (лікування), тобто лікування рослинами*); у деяких випадках зв'язок із словосполученням взагалі втрачений, напр.: *телефон – теле (далеко) + фон (звук)*, дослівно “далекі голос” і поширена назва телефонного зв'язку, скорочена назва телефонного апарата [Кочан, 1988:63]. Більшість іншомовних елементів грецького походження. Компоненти *мото-, мульти-, радіо-, спектро-, бібліо-, авіа-* та інші мають латинське походження. Німецького походження компоненти *обер-, лейб-, французького – міні-, серво-*. Препозитивні іншомовні елементи кореневого статусу можуть входити в різні парадигматичні відношення:

а) полісемічні, пор. значення *авіа-*: 1) назва предмета, що стосується авіації: *авіабомба*, *авіалінія*, *авіамодель*; 2) великий аеродромний комплекс: *авіазавод*, *авіачастина*, *авіашкола*; 3) назва дії, подій, заходів, що відбуваються за допомогою авіатехніки: *авіакомпанія*, *авіакатастрофа*, *авіарозвідування*; б) синонімічні, пор.: *агро-* (земля) і *гео-* (земля), *ксило-* (дерево) і *дендро-* (дерево); в) антонімічні, пор.: *мікро-* (дуже малий) і *макро-* (великий), *міні-* (мінімальний) і *максі-* (максимальний); г) паронімічні, пор.: *бі-* (двічі) і *біо-* (життя), *архі-* (зверхність) і *архе-* (початок). Багато слів іншомовного походження являють собою поєднання різних препозитивних і постпозитивних елементів: *філологія*, *бібліографія*, *біологія*, *бібліофіл*, *біограф*, *логограф*, *графолог*, *аерологія*, *аерометрія*.

За допомогою компонента *-граф(ія)* (гр. "записування, відображення") утворені слова, що означають: а) назви наук та наукових галузей, розділів: *географія*, *палеографія*, *орфографія*; б) різні види запису, зображення: *біографія*, *фотографія*, *хореографія*, *стенографія*. Компонент *-метр* (з гр. "вимірюю") позначає: а) одиниці вимірювання: *сантиметр*, *кілометр*, *міліметр*, *дециметр*; б) вимірювальні прилади: *термометр*, *стереометр*, *барометр*, *спідометр*. Компонент *-метр(ія)* (з гр. "вимірюю") пов'язаний з поняттям "вимірювання". Слова з цим компонентом позначають галузі наук чи їхні підрозділи: *геометрія*, *фотометрія*, *стереометрія*, *тригонометрія*. Компонент *-грам(а)* (з гр. "риска, літера, написання") надає утвореним словам значення різної інформації: *відеограма*, *телеграма*, *радіограма*, *фонограма*. Компонент *-лог* вказує на особу, яка працює в галузі науки, вказаний у першій частині слова: *геолог*, *філолог*, *біолог*, *термінолог*, *лексиколог*. Слова на *-лог(ія)* означають наукові галузі: *онкологія*, *філологія*, *біологія*. Компонент *-скоп* у складі композитів позначає прилади чи їхні частини: *кінескоп*, *принтоскоп*, *епідіаскоп*, *телескоп*, *фонендоскоп*, а *-скоп(ія)* (гр. "спостерігаю, розглядаю") – назви наукових розділів: [Кочан, 1988:65].

Нам здається, що вищеназвані компоненти, зокрема *-граф*, *-грам*, *-лог*, *-скоп*, *-тек*, *-метр* правомірніше кваліфікувати як корені, а не як суфікси. На відміну від деяких дослідників [Городенська, 1986:36-41; Бартко, 1986:39], які таким елементам надають статус суфіксоїдів, вважаємо, що їм властиві ширші комбінаторні можливості в складних словах, що виявляється у здатності їх вживатися в препозиції і постпозиції щодо іншої основи. Така комбінаторна ознака основ у межах складних слів становить особливість тільки запозичених основ. Позиційні та комбінаторні властивості багатьох із таких одиниць свідчать про збереження ними кореневого статусу навіть у позиції, властивій суфіксові. Для надання статусу кореня тому чи іншому елементові необхідно, щоб він 1) мав свободу переміщення; 2) з'єднувальну голосну; 3) сполучався з префіксами. Кінцеві основи іншомовних композитів можуть мати якусь одну з названих ознак або всі, що свідчить про їхнє закріплення в статусі саме кореневого елемента. Так, цілий ряд кінцевих основ має лише одну із згаданих ознак, а саме: в кінцевій позиції приєднується до початкової основи за допомогою з'єднувальної голосної, наприклад: *-завр* (грец. δεινός "ящірка") в словах *дин-о-завр*, *птер-о-завр*, *бронт-о-завр*, *пелік-о-завр*, *іхті-о-завр*, що позначають різні види викопних плазунів, *-тек(а)* (гр. θήκη "вмістилище, сховище" у словах *біблі-о-тек-(а)*, *гліпт-о-тека-(а)*, *карт-о-тек-(а)*, *фільм-о-тек-(а)*, *фон-о-тек-(а)*, в яких цей кінцевий елемент виступає в тому ж значенні, що й його етимон. Деякі з кінцевих основ композитів мають дві ознаки з поданого вище набору. Крім сполучення із з'єднувальною голосною, вони здатні приєднувати не тільки основи, а й префікси. До таких належить основа *-скоп* (грец. σκολός "ціль"), пор.: *анем-о-скоп*, *мікр-о-скоп*, *стере-о-скоп*, *фільм-о-скоп* і *діа-скоп*, *пери-скоп*. Такі основи, як *-тайп*, *-принт*, (відповідно з англ. *type* "відбиток, зображення" та *print* "друкувати"), *-ліз* (грец. λύσις "розпад, загибель") демонструють весь набір ознак кореневого елемента слова, пор.: *аква-принт*, *рота-принт*, *уні-принт* і

діа-принт, пре-принт; мікр-о-принт-ува-нн(я), принт-ер; авт-о-ліз, гем-о-ліз, гідр-о-ліз і ана-ліз, діа-ліз, ката-ліз; ліз(а) (СЧС), ліз-ис, ліз-ин, ліз-ол (СЧС); ліз-о-форм, ліз-о-гені (а) [Карпіловська, 2000: 233-234].

Отже, визначальними для надання іншомовним елементам того чи іншого статусу є характеристики їхнього розподілу в слові, а саме: їхні позиційні та комбінаторні властивості. На зміну функціонального навантаження відносно самостійних кінцевих компонентів-основ істотно впливають свобода їхнього переміщення в слові, тип сполучування з ними морфем, їхня комбінаторна сила, здатність до формального варіювання та вироблення спеціалізованих узагальнених значень. Крім того, запозичені афіксоїдні основи збільшують аглютинативні тенденції в мові: *автограф* – *радіоавтограф*, *висотомір* – *радіовисотомір*, *аеронавігація* – *радіоаеронавігація* тощо. Якщо така основа займає третю, зрідка четверту препозитивну позицію у слові, вона набуває ознак аглютинативного компонента, який стандартно й однозначно (лише співвідносячись із певним поняттям) вживається у композитах: *біогеографія*, *біогеохімія*, *геліогеофізика*, *геобіологія*, *гідроелектрометалургія*. У цьому плані запозичені основи становлять перспективний матеріал для дослідження, оскільки яскраво демонструють динаміку “розпізнавання” морфемної будови іншомовної лексики на українському мовному ґрунті [Карпіловська, 2000: 235].

РЕЗЮМЕ

Стаття присвячена аналізу слів із міжнародними терміноелементами в сучасній українській літературній мові. Визначено лінгвальний статус препозитивних та постпозитивних компонентів іншомовного походження. Пропонується компоненти -граф, -лог, -скоп, -метр, -тек та ін. кваліфікувати як корені.

The article is devoted to the analysis of international term-elements in the modern Ukrainian literary language. Linguistic status of the foreign origin of prepositive components is determined.

It's proposed the -graph-, -log-, -scope-, -meter-, tec- and other components to consider as the roots.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Лопатин В.В., Улуханов И.С. О некоторых принципах морфемного анализа слов. – Изд-во АН СССР, 1963. – Вып.3. – С. 190-203.
2. Карпіловська Є.А. Суфіксальна підсистема сучасної української літературної мови: будова та реалізація: Дис. ... докт. філол. наук. – К., 2000. – 400 с.
3. Клименко Н.Ф. Морфологічна будова сучасної української мови. – Київ: Наук. думка, 1975. – С. 5-35.
4. Галкина-Федорук Е.М. Современный русский язык: Лексика: Курс лекций. – М.: Изд-во Москов. ун-та, 1954. – 203 с.
5. Авилова Н.С. Глаголы с суффиксом -ова- и его вариантами -ирова-, -изирова-, -изова- в русском языке // Исследование по грамматике русского литературного языка. – М.: Изд-во АН СССР, 1955. – С. 42-72.
6. Современный русский язык: Морфология / под ред. акад. В.В.Виноградова. – М.: Изд-во Москов. ун-та, 1952. – 519 с.
7. Потиха З.А. Современное русское словообразование. – М.: Просвещение, 1970. – 384 с.
8. Шанский Н.М. О соединительной гласной как словообразовательной морфеме // РЯШ. – 1958. – №5. – С. 30-35.
9. Кочан І.М. Слова з міжнародними терміноелементами в сучасній українській літературній мові // Мовознавство. – 1988. – № 6. – С. 62-66.
10. Акуленко В.В. Співвідношення національного та інтернаціонального у мові // Мовознавство. – 1976. – №1. – С. 3-12.
11. Григорьев В.П. К вопросу о “грамматических отношениях” между компонентами сложного существительного // РЯШ. – 1958. – № 5. – С.23-29.
12. Городенська К.Г. Префікси і префіксоїди в українській мові // Мовознавство. – 1986. – №1. – С. 37-41.

13. Бенвенист Э. Уровни лингвистического анализа // Новое в лингвистике. – М, 1965. – Вып.4. – 161 с.
14. Словотвір сучасної української мови. – К., 1979. – 405 с.
15. Бартков Б.И. Дериватография украинского языка и количественный дериваторий 100 аффиксов, полуаффиксов и аффиксоидов научного стиля и литературной нормы // Полуаффиксация в терминологии и литературной норме. – Владивосток: ДВНЦ АН СССР, 1986. – С. 8-58.

Галина Вокальчук (Рівне)

СЛОВОТВІР ОКАЗІОНАЛЬНИХ ДІЄСЛІВ МИХАЙЛЯ СЕМЕНКА

З іменем М. Семенка пов'язані витoki й розвиток українського футуризму. Він сміливо експериментував не лише в галузі поетичних образів, ритму, синтаксису, пунктуації, а й у лексиці, зокрема – у створенні оригінальних номінативних одиниць. Поетичний лексикон М.Семенка налічує більше 600 індивідуальних новотворів. Ніхто з поетів 20-30-х років ХХ ст., крім хіба що П.Тичини, а в російській літературі – В.Хлебникова та В.Маяковського, не відзначався такою яскравою і багатою палітрою авторських неологізмів, як М.Семенко. “Він руйнував, щоб з уламків звести нову будову, складав, щоб зруйнувати і почати все спочатку, він зближував далекі слова, поняття, уявлення і знову розводив їх”, – писав Є.Адельгейм про пошуки поетом нової форми, яка б органічно відповідала новому змістові його творів [Адельгейм, 1985:40].

Активна словотворча практика М.Семенка зумовлювалась не тільки його індивідуальною манерою письма, а й – передусім – ідейно-теоретичними настановами українського футуризму. Традиційним для історії європейського авангарду вважається невідповідність теоретичних заяв їхньому практичному втіленню. Натомість творчість М.Семенка, як зазначають фахівці, може слугувати за приклад підведення художнього тексту під відповідну теоретичну концепцію, часто навіть не на користь самому текстові [Жадан, 2000: 6]. Сам поет у вірші “Я хочу” так висловився про своє прагнення оновити поетичний словник: “Я хочу кожний день/ Все слів нових/ Нових нових пісень/ Ідей нових”.

Серед новотворів, що належать до різних частиномовних класів, у лексиконі М.Семенка найвагоміше щодо кількості місце посідають іменники, дієслова та прикметники. Особливу увагу автор приділяв створенню оригінальних номінацій динамічних ознак денотатів, що зумовлювалося мовно-естетичними засадами кверо-футуризму, для якого характерним було зведення засади динамізму мало не в культ.

Велику кількість okazіональних дієслів М.Семенко утворював за допомогою суфіксації. Дієслівні суфікси виконують подвійну словотворчу функцію, виступаючи як засіб введення інших частин мови до морфологічного складу дієслова і як засіб внутрідієслівного словотворення. При аналізі дериватів слід зважати на те, що дієслівні суфікси перебувають у найтіснішому зв'язку з твірною основою, семантично впливають на її значення, а твірна основа зворотно впливає на семантику відповідного суфікса [Юрчук, 1979: 171, 172].

Серед усього корпусу дієслівних інновацій М.Семенка найчисленнішу групу формують відіменникові дієслова, у творенні яких бере участь суфікс *-и-* (*-і-*). При утворенні більшості okazіональних дієслів мотивуюча основа – похідна чи непохідна – входить до складу дієслівної. При цьому у переважній більшості дієслова мають значення “дії, результат якої названий основою мотивуючого іменника”: *весна – веснити, сяйво – сяйвити, легень – легенити, безум – безумити*, а також *плакатити, стовбурити, машинити, щоглвити, віолініти, ліхтарити, кришталити, бензинити, озонити, перламутрити, алегрити*.

Частина дієслівних інновацій такого типу утворена від власних назв, що не є характерним для узуального словотворення: *Гольфстрім* – *гольфстромити*, *Еол* – *еолити*, “*Універсал*” – *універсалити*, “*Інтернаціонал*” – *інтернаціоналити*.

Деякі інновації у процесі творення зазнають фонетичних і морфемних видозмін мотивуючої основи, напр.: *ілюзія* – *ілюзити*, *еротика* – *еротити* (хоча можлива й інша мотивація новотвору: *Ерос* – *еротити*), *нагайка* – *нагаїти*, *сурдинка* – *сурдинити*.

Оказіональні дієслова аналізованого типу утворювалися від конкретних і абстрактних іменників із найрізноманітнішими лексичними значеннями. Це – назви конкретних предметів (*віоліна*, *щогла*, *ліхтар*, *стовбур*, *машина*), назви речовин (*бензин*, *озон*), назви абстрактних понять (*ілюзія*), назви психічного стану (*безум*), назви стану природи (*весна*), назви явищ природи (*сяйво*), власні назви (*Еол*, “*Універсал*”) тощо. Відповідно і оказіональні деривати відзначаються широким семантичним спектром.

Значна кількість авторських номінацій динамічних ознак мотивована прикметниками. Знову ж таки, суфікс *-и-* є найпродуктивнішим при творенні дієслів. При цьому основа прикметника повністю входить до дієслівної основи: *надзвичайний* – *надзвичайнити*, *незримий* – *незримити*, *похапливий* – *похапливити*, *напівтемний* – *напівтемнити* тощо. Виняток становлять інновації, мотивуючі основи котрих у процесі деривації зазнають морфемних (і фонетичних) видозмін: *тасмний* – *тасм-и-ти*, *мізерний* – *мізер-и-ти*, *мовчазний* – *мовчаз-и-ти*, *самотній* – *самот-и-ти*, *еластичний* – *еласт-и-ти*.

Одиничні оказіональні дієслова автор утворив за допомогою суфікса *-ну-*: *злотий* – *злотнути*, *хижий* – *хижнути*.

Отож, як бачимо, суфіксальний словотвір оказіональних дієслів М.Семенко використовував досить активно.

Окремі інновації утворені суфіксально-постфіксальним різновидом морфологічного способу словотворення шляхом одночасного приєднання до іменникової основи постфікса *-ся* та суфікса *-и-*: *шоколад* – *шоколадитись*, *сонце* – *сонцитись*, *блакить* – *блакититись*, *Бодлер* – *бодлеритися*; суфікса *-ува-*: *поцілунок* – *поцілукуватися*; до прикметникової основи постфікса *-ся-* та суфікса *-и-* або *-і-*: *блідий* – *блідитися* (однокореневим новотвором є дієслово *блідіти*).

Чимала кількість назв динамічних ознак утворена за допомогою префіксально-суфіксального способу. В узуальному словотворі такі дієслова походять від іменних та дієслівних основ. Відіменні префіксально-суфіксальні дієслова утворюються одночасним приєднанням префікса і суфікса до твірної іменної основи. Це стосується й індивідуально-авторського словотвору М.Семенка. Найпродуктивнішим типом, за яким поет утворив чи не найбільшу кількість інновацій, є “*о-* + *І+* + *-и-ти*”. Оказіональні дієслова мають такі значення:

– “досягти результату дії або того, що визначено іменниковою основою”: *офонити*, *оязичити*, *окулити*, *опостелити*, *опідложити*, *омагазинити*, *огармонити*, *острунити*, *окишенити*, *окайданити*;

– “зробити тим, на кого вказує іменникова основа”: *осталити*;

– “покрити або оточити тим, що названо іменниковою основою”: *оковдрити*, *остроїти* (від діалектного *стрій* – одяг), *осутінити*, *опітьмити*.

Частина оказіональних дієслів утворена за такими словотвірними типами: “*о-* + *І+* + *-ува-* (–*юва-*) –*ти*” – *опоезувати*, *озорювати*, *оскелювати*; “*об-* + *І+* + *-и-ти*” – *обатмосферити*, *обіскрити*, *оболесити* (від власної назви *Олесь*); “*за-* + *І+* + *-и-ти*” – *заструнити*, *занадсонити* (від власної назви *Надсон*); “*про-* + *І+* + *-и-ти*” – *продинамітити*; “*в-* + *І+* + *-юва-ти*” – *вдірювати*; “*при-* + *І+* + *-и-ти*” – *прикрилити*; “*од-* + *І+* + *-и-ти*” – *одбодлерити* (від власної назви *Бодлер*), *одвихрити*; “*роз-* + *І+* + *-и-ти*” – *розореолити*, *розметерлінити* (від власної назви *Метерлінк*). Найпродуктивнішим

суфіксом, що переводить основу іменника в дієслово, є *-и-*, префікси ж, які взаємодіють з основою, надають дериватам додаткових значень. Найбільш оригінальні інновації утворюються від власних назв.

Крім простих префіксів, для утворення okazіональних дієслів М. Семенко активно використовував і складні префіксальні морфеми, зокрема, *обез-*. У сучасній українській мові цей префікс утворює порівняно невелику, але продуктивну групу дієслів із значенням "позбавити того, що визначено твірною основою": *обездолати, обезголовити, обезславити, обезземелити* [Городенська, 1979: 308-309]. У М. Семенка знаходимо аналогічні утворення, які ускладнені до того ж постфіксальною морфемою: *обезснажитись, обеззвучитись, обездушитись*.

Дослідники сучасного дієслівного словотвору всі дієслова з префіксами *обез-, збез-, зне-* словотворчо зіставляють з іменниковими твірними основами. Дієслівні утворення з *обез-* інколи ще називають дієсловами з подвійною словотворчою мотивацією, тому що більшість із них поряд із іменниковою семантично може мотивуватися ще й прикметниковою основою і виражати значення "зробити таким, як визначено твірною прикметниковою основою" (пор.: *обезкрилити* – позбавити крил і зробити *безкрилим*) [Городенська, 1979:309].

Відад'єктивні префіксально-суфіксальні дієслова утворюються за допомогою переважно суфікса *-и-* і виражають значення "зробити таким, як визначено прикметниковою основою". Суфікс при цьому взаємодіє з різними префіксами, напр.: "о-+П+-и-ти": *онаглити, осамотнити, осклянити, опурпурити, орубінити*; "роз-+П+-и-ти": *розрябити*; "на-+П+-и-ти": *накислити*; "об-+П+-и-ти": *обкрижанити*; "за-+П+-и-ти": *заочнити*.

Незначна кількість okazіональних дієслів є складними за структурою. Вони співвідносні з синтагмами, членами яких є іменники (або прислівники) і дієслова. Решта складних дієслів тільки опосередковано мотивується синтаксичними конструкціями і безпосередньо пов'язана з композитними іменниками, прикметниками, дієсловами і, отже, є афіксально-композитними утвореннями [Клименко, 1979: 382]. Так, наприклад, у М.Семенка є інновації, утворені за словотвірним типом "П (композит) + -и-ти": *широколистий* – *широколистити*; *різнобарвний* – *різнобарвити*; *хрипле горло* – *хрипогорлий* (okazіональне) – *хрипогорлити*.

Деякі дієслова-композити є відіменниковими утвореннями типу *вітрогон* → *вітрогонити*, при цьому мотивуюче слово теж є okazіональним: *червона пляма* → *червонопляма* → *червоноплямитись*; *мертва петля* → *мертвопетля* → *мертвопетлювати*. В узуальному словотворі існують опосередковані зв'язки афіксально-композитних дієслів та атрибутивних конструкцій, що реалізовані як поєднання прикметника і іменника: *лживий свідок* → *лжесвідок* → *лжесвідчити*, *велика душа* → *великодушний* → *великодушничати* [Клименко, 1979:382]. Аналогічні кореляції між складними дієсловами й атрибутивними синтагмами спостерігаються й у вищенаведених новотворах.

В основі одиничних okazіональних дієслів лежить синтаксичний еквівалент "І_{зн.в.} + Д_{інф.}": *очі плющити* → *очеплющити*; *губи зміцнити* → *губозміцнитися*.

Для узуального (та й okazіонального) словотвору характерно, що композиція основ у межах дієслова не широко розповсюджена і порівняно з іменниками, прикметниками, прислівниками охоплює незначну кількість слів [Клименко, 1979:383]. Відповідно, дієслова-композити у М.Семенка є рідкісними утвореннями – високоекспресивними і нестандартними.

Одиничні інновації мають затемнену семантику і, відповідно, пояснити їхню словотвірну структуру досить складно, напр.: *лататнути, роз'ясовуватись* (у контексті: "Сонце освітлювало / червоні дахи / Бліднули і *роз'ясовувались* / несподівані птахи" (Місто. 1918)). Доцільність створення таких номінацій дуже сумнівна.

Не менш продуктивним був М.Семенко й у конструюванні дієслівних форм, зокрема дієприкметників. Словотвір дієприкметників ґрунтується на поєднанні основи дієслова з суфіксом, типовим для кожної часостанової групи. Активні дієприкметники теперішнього часу в українській мові постійно утворюються від основ неперехідних і рідше перехідних дієслів недоконаного виду. Словотвірна структура активних дієприкметників представлена основами дієслів III особи множини теперішнього часу та суфіксом *-ч-* [Гнатюк, 1979:211]. Це спостерігаємо і в оказіональних дієприкметниках, мотивованих узуальними дієслівними основами, внаслідок чого утворюються форми, не фіксовані загальномовними словниками, але такі, що практично нічим не відрізняються від нормативних лексичних одиниць. Фактично маємо справу з потенційними словами [Смирницький, 1956: 5, 10]: *плачуть – плачу-ч-ий, спалахкують – спалахкую-ч-ий*; аналогічно – *рухаючий, висвічуючий, всестираючий, пролітаючий, лоскочучий, гуркочучий, виблискуючий, плінучий*. Порівняно з цими неекспресивними словами, дієприкметник *ухаючий* емоційно забарвлений. Його експресивність обумовлена семантикою дієслівної основи – *ухають* “витворюють характерний звук” – і актуалізується в контексті за допомогою означуваного слова *стон* “стоґін”: “Було небезпечно на бушуючій пероні – / геть хто без діла! – / зливаються сирени в ухаючій стоні / а по той бік гуркоче автомобіль” (Тов.Сонце. 1919).

У словнику М.Семенка налічується і кілька активних дієприкметників минулого часу на *-л-ий*. В українській мові дієприкметники належать до продуктивного класу і на сучасному етапі досягли значного розвитку. Вони утворюються від основ інфінітивів неперехідних дієслів доконаного виду з суфіксами *-і-, -ну-* та з нульовим суфіксом і з дієприкметниковим суфіксом *-л-* [Гнатюк, 1979:214]. При цьому фактично всі дієприкметники на *-л-ий* префіксальні. Згідно з цими правилами М.Семенко утворює власні номінації: *яскраво-осоловілий, зрадно-зблідлий, раптово-пролетілий, густо-застиглий*.

Відхиленням від словотвірних норм української мови характеризуються новотвори *забрудлий, засліплый*. У загальноновживаній мові є пасивні дієприкметники *забруднений, засліплений*. Порушуючи дериваційні норми, М.Семенко утворює дієприкметники активного стану від інфінітивів *забруднити, засліпити* шляхом відкидання суфікса дієслівної основи *-и-* (для узуального творення дієприкметників наявність такого суфікса в основі дієслова нехарактерна), а також прикметникового суфікса *-н-*. Таким чином, М.Семенко намагається розширити словотвірні можливості української мови у творенні активних дієприкметників на *-л-ий*. Втім, сприймати результати такого експерименту як позитивне явище навряд чи можна. Мова цілком обходиться без перевантаження дериваційної системи додатковими законами, правилами, винятками.

Засвідчений у лексиконі М.Семенка й одиничний дієприкметник *відблискувавший*, утворений від основи інфінітива *відблискувати* додаванням суфікса *-ви-*: “...око зупинив на мільйонах / відблискувавших плям” (Миколаївська-Хрещатик-В.Васильківська). Як відомо, дієприкметники минулого часу з суфіксами *-ш-, -ви-* в сучасній українській мові утворюються дуже рідко і вживаються як поодинокі залишки форм, що функціонували в книжній староукраїнській мові. Замість них набули поширення дієприкметники на *-л-ий*, а від деяких дієслів можливі тільки описові конструкції [Гнатюк, 1979: 216].

Значно більша кількість оказіональних дієприкметників є пасивними. Суфікс *-ен- (-ен-)* виступає в дієприкметниках, що творяться від основи I особи однини теперішнього часу недоконаного виду або теперішнього-майбутнього часу доконаного виду дієслів, основа інфінітива яких закінчується на *-и-, -і- (-ї-)* та на приголосний: *продір(ю) – продір-ен-ий, продинаміч(у) – продинамічений, продинамічено* (М.Семенко порушує закономірне морфонологічне чергування /т/ - /ч/, на це вплинуло, можливо, те,

що основа твірного слова – іншомовного походження); *перетинений* (від *перетина-ти*). За допомогою суфікса *-ен-* утворено складний за структурою дієприкметник *схиленостомлений*.

За допомогою суфікса *-н-* утворено дієслово *душорозірваний*. Кілька дієприкметників мають у своїй структурі суфікс *-ова-*, успадкований від дієслівних твірних основ (він має там форму *-ува-*): *не затурбувати – незатурбований*. Є у М.Семенка і дієприкметник *пудрований* (нормативним тут був би суфікс *-ен-*: *пудрений* від *пудрю*).

В українській літературній мові суфікс *-т-* при творенні пасивних дієприкметників регулярно виступає в сполученні з інфінітивними основами на голосний *-и-, -і-, -а-, -о-, -у-, -р-* і суфіксом *-ну-* [Гнатюк, 1979: 219]. У М.Семенка засвідчено два дієприкметники з суфіксом *-т-*: *прикнопну-ти – прикнопнутий*, *душу роздерти – душороздертий* (оказіоналізм є синонімом до індивідуально-авторського новотвору *душорозірваний*).

Багато дієприкметникових інновацій утворено не від дієслів, а від іменникових коренів. Наявність же у структурі дериватів суфіксів *-ован-, -ен-* маркують такі інновації як саме категорію дієприкметника.

У структурі дієприкметників виділяються префікси, що мають семантичну наповненість, на відміну від граматикалізованих префіксів, що створюють лише видову ознаку. Отож, суфікси і префікси надають таким утворенням характерної для дієприкметника морфологічної структури, й іноді важко помітити, що вихідного дієслова в мові для їх творення немає. Дієприкметники, що мотивуються іменниковими основами, передають їх дієслівну ознаку за допомогою префікса, а сам зміст ознаки – іменниковим коренем [Гнатюк, 1979: 223, 224].

Так, префікс *-о-(-об-)* вказує на:

- оточення об'єкта іншим об'єктом: *огазонений, оалесний, оланцюжений, обакацієний*;
- надання об'єктові певної ознаки за кольором: *осріблений, орожевлений*;
- ознаку одного об'єкта за подібністю до іншого: *осонеченкий, отурчений*;
- надання об'єктові внутрішньої характеристики за психо-емоційно-фізіологічним станом: *осмертений, осумлений, опрокльонений*;
- характерну зовнішню ознаку об'єкта: *околений, олюстрений, озанавішений, оліхтарений, осмолений, оплямлений*;
- ознаку за станом зовнішнього середовища: *опітьмений, осніжений, охмарений, отінений, отемрений*;
- ознаку за відношенням до іншого об'єкта: *осурмлений, отиролений, окав'ярений, омагазинений, окишенений*;
- на спосіб зображення об'єкта: *отеатрений, оескізений*.

Оригінальними з погляду змісту й форми є дієслівні утворення з префіксом *-обез-*, що вказує на втрату чогось: *обездзвонений, обезпаморочений, обезп'сдесталений, обезнадіяний, обезпоезений*. Сюди ж належить і новотвір *обезженичений*, що мотивується часто вживаним у 20-і роки іменником *женищина*. Закономірним утворенням мало би бути okazіональне *обезженичинений*. Очевидно, що вилучення голосних зі складу суфіксів сприяє умилозвученню інновації (ліквідується фонетична тавтологія *-ин- + -ен-ий*).

Подібно до попереднього новотвору, інновація *оскатертинний* повинна була б мати вигляд *оскатертин-ен-ий*.

Серед дієприкметників, що мотивуються безпосередньо не дієсловами, а іменниковими основами, зустрічаються індивідуально-авторські утворення з іншими префіксами: *за-* – *затоскнений* (від рос. *тоска – туга*), *засумлений, запоезений*,

зачовнений; в- – втемрений, с- – спогрожений. Одиначні інновації є безпрефіксними дериватами: *акацієний, еманациєний, струмлений, настовнений*.

Несподіваними у семантичному (і формальному) плані є складні за будовою дієприкметники. У їхній морфемній структурі виділяються, як правило, суфікс *-ен-* та префікс *о-*: *обожеволений, омонтекрістений, омайнірений, онервотончений, одимокучений, осинеплямлений, опасмодимлений, отремторучений, забожеволений*; зрідка М.Семенко творить безпрефіксальні композитні дієприкметники: *огневклеєний*.

Частина інновацій є юстапозитами, що для узуального творення дієприкметників не характерне. Усі одиниці такого типу є пасивними дієприкметниками, у їхній структурі вичленовуються суфікси *-н-* (*самотньо-збудований, пристойно-вихований, темно-незнаний*), *-ен-* (*оксамитно-знеможений, темно-окреслений, ротаціонно-опопулярений, замислено-обайдужений, містерно-опошлений*).

Словоскладанням утворено інновації *вічнознайомий, вічнонежданий*.

Серед дієслівних утворень М.Семенка є кілька дієприслівників. Автор рідко експериментував із цією формою, у результаті чого лише кілька інновацій можна вважати вдалимими художніми знахідками: *"...об'їнтимившись біля пальмового гроту"* (Ресторан. 1918); *"Сивоволосий дід згадував про далеку молодість / Механічно офутлярюючи віолончель"* (Осінні скрипки. 1918). Ці новотвори є семантично і структурно прозорими, на відміну від інновацій *хрещатикуючи, огороносившись, присмеркаючи, нетерплячися*, семантика котрих не з'ясовується повною мірою навіть у контексті.

Як свідчить фактичний матеріал, індивідуально-авторський словотвір М.Семенка представлений різноманітними у семантичному і структурному відношенні дериватами – назвами динамічних ознак. Особливо продуктивним і оригінальним поет був у творенні дієприкметників, розширивши таким чином стилістичні та художньо-зображальні функції цієї форми у сучасному поетичному мовленні.

РЕЗЮМЕ

Проаналізована дериваційна специфіка оказіональних назв динамічних ознак у поетичному лексиконі М.Семенка – одного з провідних поетів-новаторів ХХ ст. Описано продуктивні і непродуктивні словотвірні типи дієслів, зіставляються особливості узуального й оказіонального дієслівного словотвору; на основі аналізу фактичного матеріалу обґрунтовано висновок про розширення автором стилістичних і зображальних можливостей дієприкметника у сучасному поетичному мовленні.

The article is devoted to the analysis of the derivative specification of occasional names and dynamic signs in poetic vocabulary of M.Semenko – one of the outstanding poet-innovator of XX century. The productive and unproductive word-building types of verbs are described, the peculiarities of normative and occasional verbal word-building are compared. The conclusion of the author's expansion of stylistic and artistic possibilities of the participle in modern poetical speech is grounded.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Адельгейм Є. Михайль Семенко // Семенко М. Поезії. – К.: Дніпро, 1985. – С.15-42.
2. Гнатюк Г.М. Словотвір дієприкметників // Словотвір сучасної української літературної мови. – К., 1979. – С. 211-227.
3. Городенська К.Г. Префіксально-суфіксальний словотвір // Словотвір сучасної української літературної мови. – К., 1979. – С. 285-311.
4. Жадан С.В. Філософсько-естетичні погляди Михайля Семенка: Автореф. дис. ...канд. філол. наук. – Харків, 2000. – 19 с.
5. Клименко Н.Ф. Словоскладання. Аббревіація // Словотвір сучасної української літературної мови. – К., 1979. – С. 314-403.

6. Смирницкий А.И. Лексикология английского языка. – М.: Изд-во лит. на иностр. яз., 1956. – 260 с.
7. Юрчук Л.А. Суфіксальний дієслівний словотвір // Словотвір сучасної української літературної мови. – К., 1979. – С. 171-210.

Олександра Гандзюк (Луцьк)

РОДОВИЙ БЕЗПРИЙМЕННИКОВИЙ ПРИСУБСТАНТИВНИЙ ВІДМІНОК ЯК АТРИБУТИВНА СИНТАКСЕМА

Специфіка атрибутивних відношень виявляється в тому, що вони поєднують у собі формально-синтаксичні і наближені до них семантико-синтаксичні ознаки, що зумовлюються їх вторинністю, похідністю від інших відношень. Їх виникнення спричиняється згортанням окремих компонентів семантико-синтаксичної структури речення і перерозподілу синтаксичних залежностей між ними у результаті формально-граматичних перетворень – з'єднання двох або більше елементарних простих речень [Вихованець, 1992: 157].

Особливістю простих ускладнених речень є те, що в їхній будові наявні ускладнюючі компоненти – синтаксеми, які вживаються тільки в простому ускладненому реченні, найчисленнішу групу яких формують конструкції з вторинними предикативними синтаксемами, зокрема атрибутивними.

У всіх випадках необхідну умову наявності атрибутивних відношень між членами речення створює залежність другорядного члена речення від іменника [Вихованець, 1993: 277]. Разом з інфінітивом, особовими формами дієслова у некатегоріальне вираження атрибутивних відношень утягується й іменник (безприйменникові й прийменниково-відмінкові словоформи). Вираження ними атрибутивного значення може знаходити свою реалізацію тільки в постпозиції до означуваного іменника, у той час, як реалізована прикметником атрибутивність має тільки препозитивне розміщення (звичайно, мається на увазі прямий порядок слів).

До постпозитивного атрибутивного вживання іменників як атрибутивних синтаксем призводить семантична компресія, яка досягається шляхом згортання тих одиниць, відсутність яких не впливає на зміст мовної конструкції. Найчастіше опускаються присудки, виражені дієприкметником або особовою формою дієслова, причому їх згортання відбувається в однотипних структурах, що свідчить про регулярний характер цього явища: *Учень має портфель – портфель учня; Будинок має вікна – вікна будинку* [Вихованець, Городенська, Русанівський, 1983: 182-183].

Згортання присудка викликає трансформацію реченнєвих конструкцій у семантично складну конструкцію. Це пояснюється тим, що в цьому процесі зникає зв'язок взаємозалежної координації між предикативним центром речення через усунення спільного предмета їх взаємодії – категорії особи.

Атрибутивні синтаксеми, які знаходять реалізацію у відмінковій формі іменників, є досить чисельними. Вони виконують у реченні роль синтаксичних ад'єктивів. Найпоширенішим серед інших представників позиції атрибутивної синтаксеми є родовий відмінок [Городенська, 1991: 85].

Функціонування родового відмінка в цьому випадку можна кваліфікувати з боку синтаксичної деривації як один із ступенів ад'єктивації (її синтаксичного різновиду), який може завершитися повною морфологічною ад'єктивацією – морфологічним ад'єктивом [Вихованець, 1987: 151]. Це пояснюється тим, що у синтаксичній структурі української мови родовий відмінок закріплений як такий, що супроводжує трансформацію речення у словосполучення [Вихованець, 1988: 61].

Із формально-синтаксичного боку родовий відмінок реалізує підрядний зв'язок

між залежним і опорним членами словосполучення, перетворює синтаксичний субстантив у синтаксичний ад'єктив. Виражений родовим відмінком залежний синтаксичний ад'єктив поширюється на ряд семантико-синтаксичних функцій аргументів елементарного простого речення, а також перетворених на синтаксему елементарних речень. Порівняно з морфологізованим прикметником, як найглибшим ступенем атрибутивності (або ступенем морфологічної атрибутивності), де великою мірою приховуються і віддаляються власне-семантичні функції одиниць, родовий відмінок як трансформ базових компонентів має тісніші, більш явні зв'язки з вихідними для нього семантико-синтаксичними функціями [Вихованець, 1992: 158-159].

Появу атрибутивних функцій у системі відмінків зумовлює вплив плану вираження на план змісту, а з погляду мовної семантики вони фіксують явище семантичної перехідності, яка інтерпретується як проміжний ступінь переходу від старої якості до нової, від однієї мовної одиниці до іншої [Кодухов, 1977: 15].

Трансформаційна природа родового приіменникового відмінка дуже чітко простежується в його посесивній функції [Гуйванюк, 1982: 44-47].

1. Конструкції із значенням власне приналежності чи юридичної належності: – *Яка спокійна, мила ця російська дама, - хвалилася сусідкам господаря дачі* (О. Іваненко); *Тільки чверть на дванадцять – як посвідчив годинник Сахно – авто з шорстким вереском зарипіло по прибережному піску* (Ю. Смолич); *Уляна стояла сама в скромній хаті тітки Антоніни й скидала з себе свій солдатський одяг* (О. Довженко).

2. Структури із значенням авторської належності: *Серед глядачів був і автор п'єси* (І. Пільгук); – *Роман Вальтера Скотта прекрасний, хоч там і йдеться не про Україну* (М. Сиротюк); *Богдан після писаревської статті ще глибше зрозумів роман Чернишевського* (О. Іваненко).

3. Побудови із значенням іманентної присвійності. Особливістю цього різновиду значення є те, що опорний компонент словосполучення називає "предмет", невіддільний від особи-власника, який є частиною його самого, властивий йому: *На лобі поручика набрякли жили ...* (Б. Левін); *На обличчя вчительки ніби налетіла хмаринка* (М. Сиротюк); *Очі Цимбалюка шукали підтримки* (М. Сиротюк); *Губи Петра Могилянського ледь помітно ворухнулися* (В. Собко).

4. Структури з посесивно-реляційним значенням, яка реалізується у трьох різновидах: а) сімейно-споріднені стосунки: – *То ви мати Павла Поліщука?* (О. Іваненко); – *Хлопець – син Данейків, і це Данейко вчив його по-батьківському* (Ю. Смолич); б) дружні взаємини: *Про Максима Залізняка і його вірного побратима Івана Гонту чув ще в семінарії* (Б. Левін); в) певні соціальні чи службові стосунки: *Мине час – і він стане не тільки протоколістом, але (може і це трапиться) й помічником столоначальника* (Б. Левін); *Військо корпусу рухалось похідними колонами* (Б. Левін);

5. Конструкції з посесивно-кваліфікативним значенням. Кваліфікативне значення таких структур полягає у вираженні відношення якості, властивості, характерних певному носієві, який виражається родовим відмінком імені: *Настрій начальника завжди, як на найчутливішій плівці, відбивається на поведінці секретаря* (В.Собко); *Тепер увага натовпу переключилася на другий поміст* (В.Собко).

6. Конструкції із посесивно-суб'єктним значенням. Формування атрибутивно-суб'єктних відношень у відмінковій системі української мови викликане умовами актуального членування речення, що супроводжується обов'язковою трансформацією тексту, за якої відбуваються транспозиційні міжкатегоріальні переходи, позиційні зміщення внутрішньої синтаксичної структури речення і відповідна зміна синтаксичних функцій слів. Називний предикативний у трансформованих словосполученнях приєднує родовий суб'єкта, який у постпозиції щодо називного відмінка набуває ад'єктивної функції [Безпояско, 1991: 62]: ... *то вже була така властивість Марії-*

навіть у незнайомій мові вона могла одразу знайти якийсь місток, легкий зв'язок (О.Іваненко).

7. Структури з посесивно-конотативним значенням. Термін “конотативний” пов'язаний із додатковим семантичним і стилістичним відтінком значення приналежності у таких словосполученнях, як, наприклад: *У вас руки хірурга, та що руки – розум, душа* (Л. Письменна).

На основі первинної функції родового приіменного формується його основне значення – стосунок множинності (цілісності) до частини (окремого предмета) з вказівкою на зміст: те, що належить предметові, походить із нього, перебуває з ним у кількісних і означальних стосунках, є його частиною [Леонова, 1983: 62].

Це значення реалізується у варіантах:

1) складового елемента чогось: а) рослини: ... *із товстого стовбура дерев, неначе напнуті в зелений оксамит – багаторічний мох* (О.Іваненко); *Червоне сонце пробивалося промінням крізь заморожені віти дерев* (І. Пільгук); ... *скаржно скрипить голоребре віття черешень та вишень...* (М. Сиротюк); б) одягу і взуття: ... *каблуки черевиків так з'їла тротуарна плита, що аж п'яти вивертаються* (О. Сливинський); *Іван Петрович скинув шапку, відгорнув полу сірячини, і всі побачили на ньому військову форму* (І. Пільгук); в) будівлі: *Кожен учень, якого він називав, піднімався, повертався в куток класу* (І. Пільгук); *У кінці коридора промайнула тінь* (Б. Левін); *Мабуть, вперше в житті він похитнувся і, щоб втримати рівновагу, сперся рукою на шорстку стіну будинку* (В. Собко); *За дверима балкона ратуші вгадується тривожний рух* (В. Собко); г) містовпорядкування: *Втрюх пішли вулицями аж на околиці міста* (І. Пільгук); *У Ризі вони зупинилися в готелі “Франкфурт-на-Майні” в центрі міста на Олександрійській вулиці* (О. Іваненко); д) ландшафту: *На березі Дунаю зібралося багато словаків, що виступають проти турецької зверхності і ненавидять султанських яничарів* (І. Пільгук); *Понад Рейном утворювалася зона пустині* (П. Загребельний); е) побутових предметів: *Піппо просунув руку до кімнати, намацав круглу головку шпінгалета* (П. Загребельний); *Під склепінням стелі висіла темна колбочка електролампи* (В. Собко); є) засобів пересування: ... *сіла спокійно (Марія) на борт шаланди* (О. Іваненко);

2) речовини: *Після того старий Йонеску власноручно приніс із кигиці добрий глек рожевого, прозорого й запашиного мускату* (Ю. Смолич); *Мати поставила на стіл ринку з товченою картоплею і миску сметани* (Г. Тютюнник); *Дівчата скинулись по кілька грошів, купили булку, масла, пляшку молока і все виклали тут же, на веранді, перед Марисею* (І. Вільде); *В узголов'ї нар, біля брезентової подушки, кружка води і шматок глевкого, як глина, хліба* (М. Сиротюк);

3) роздільної кількості: *Тимко присідає на купу сухого бур'яну* (Г. Тютюнник); *Біля скирти соломи, що чорніла в темряві, немов той хлів, чувся обережний шелест* (Г. Тютюнник);

4) угруповання: *Деся у місті стрілянина знялася, як зграя галасливих птахів, і припала до землі, затихла* (В. Собко); *Удень бачив гурток дівчат біля акації із сапками* (М. Хвильовий); *По мосту валом валили натовпи біженців* (П. Загребельний); *По них (пасовиськах) тихо блукали отари овець і кіз* (Ю. Смолич); *Уже водить (Інокентій) за собою ватагу шибайголів у сивих шапках* (Г. Тютюнник);

5) джерела: *Коли б у ту пору трохи більше світла, то й фальш випарувала б з неї, як туман з долини, коли заглянуть туди промені сонця* (І. Вільде); *Жовта глина урвищ* (П. Загребельний);

6) характеристики: *Мабуть, людям мистецтва потрібні жінки, які цілком живуть їхнім життям* (О.Іваненко); *Люди розумової праці винайшли трактор* (Г. Тютюнник); *Юстина ж бо дівчина складної натури* (О. Сливинський);

7) обмеження: *Яку ж це сталь хоче варити начальник цеху?* (В. Собко);

Продавець дитячих іграшок нестямно свистів одночасно на кількох глиняних свищиках (Б. Левін);

8) підрозділів: *Подільська семінарія поділялася на три класи, що мали свої назви: клас риторики, клас філософії, клас богослов'я (М. Сиротюк); Та він уже був відомий відділу департаменту поліції (О. Іваненко).*

Крім значення стосунку множинності до частини, родовий безприйменниковий відмінок як атрибутивна синтаксема характеризується наявністю таких значень:

1) організація людей: *Спочатку виступив хор семінаристів (І. Пільгук); Почалася звична, добре знайома робота, коли вся бригада працює як добре злагоджений механізм чи, скоріше, квартет музикантів (В. Собко); Уже шепотілася команда пароплава (О. Іваненко);*

2) форма: *... Грицько ділив між хлопцями ... зубці часнику (М. Сиротюк); Косе осіннє проміння, пробиваючись між рідкісним пожовклим листям, торкалося краплин роси в квітках і переливалося в них ніжною веселкою (М. Сиротюк); Дав їм по грудочці цукру, який приберіг, не пивши чаю цілий тиждень (М. Сиротюк); Схожі на ядра кулі голландського сиру (П. Загребельний);*

3) вид: *квіти ломикаменю витикали маленькі голівки з щілин між каменями (П. Загребельний);*

4) особливість: *— Італія — це країна співу, — говорив задумливо Франтішек Сливка (П. Загребельний);*

5) відзнака: *— Ви кавалер рицарського хреста й герой великої Німеччини (П. Загребельний); Зірка Героя вже нібито вам світила (О. Гончар);*

6) колір: *Серед загального сірозеленого кольору землі і полів радісно веселили око яскраво-червоні, сині й жовті фарби, в які помальовано передню стіну кожної хати (Ю. Смолич);*

7) конфігурація: *З піраміди апельсинів, шоколадних виробів, печива, винограду виділялись стрільчасті плями у золотих ковпачках (І. Вільде);*

8) залишки: *Руїни замку стояли, як привид війни (П. Загребельний).*

У сучасній українській мові широко використовується родовий безприйменниковий відмінок при іменниках, що з словотворчого боку та етимологічно співвідносяться з дієсловами. Це є його вторинним функціонуванням.

Залежно від лексико-граматичних особливостей передусім головного слова родовий відмінок у таких словосполученнях має значення суб'єкта або об'єкта дії. Якщо основний іменник співвідносний із неперехідним дієсловом, то родовий відмінок має значення суб'єкта дії. Словосполучення цього типу співвідносні з моделями "неперехідне дієслово + називний відмінок", наприклад: *Звідкись долинали звуки гітари (О.Сливинський);* якщо ж основним словом виступає іменник, співвідносний з перехідним дієсловом, то родовий відмінок може мати значення суб'єкта чи об'єкта дії залежно від лексико-граматичних особливостей керуючого слова і лексичного значення керованого слова. Переважна більшість залежних слів має значення об'єкта дії [Богдан, 1975: 43]. Такий родовий еквівалентний знахідному придієслівному прямого об'єкта [Леонова, 1983: 63], наприклад: *Винахід шарикопідшипника зробив у техніці революцію не меншу, ніж винайдення колеса (П. Загребельний).*

В українській мові порівняно широко функціонують і конструкції з безприйменниковим родовим відмінком при відприкметникових іменниках, наприклад: *Ця природа, що мала б збагачувати чарівливість жінок і привабу чоловіків, ревниво оберігала від них усе, самозакохано й тихато самодостатня (П.Загребельний); ... не дуже він і вірив у щирість тієї підтримки (І. Вільде); Шамрай дуже добре відчув тривогу дружини (В. Собко); ... її тіло просвічувало через прозорість сорочки (Ю.Щербак); Павло Никанорович мив у сусідній кімнаті посуд, змиваючи з ампірної розкоші тарілок рештки консервованих бичків у томаті (Ю.Щербак).*

Отже, родовий безприйменниковий присубстантивний відмінок як атрибутивна синтаксема позначає різноманітні факти і явища дійсності. Висока продуктивність його вживання у мові пояснюється явищем семантичної компресії, а також тим, що саме за його допомогою виражається широке коло понять.

РЕЗЮМЕ

У статті висвітлено механізм виникнення атрибутивних синтаксем, особливості функціонування родового безприйменникового присубстантивного відмінка як атрибутивної синтаксеми. Проводиться думка, що його трансформаційна природа чітко простежується у посесивній функції. Показано, що на основі первинної функції родового приіменного формується його основне значення – стосунок множинності (цілісності) до частини (окремого предмета). Проаналізовано родовий присубстантивний безприйменниковий відмінок як атрибутивну синтаксему.

The mechanism of attributive units occurrence is explained in the article. It deals with functioning peculiarities of non-prepositional genitive case as the attributive unit. The idea is suggested that its transformatinal nature is precisely traced in possessive function. It is demonstrated that on the basis of genitive case primary function its primary meaning – relation of plurality (wholeness) to a part (seperate subject) is formed. Genitive presubstantive unprepositional case as the attributive syntactical unit has been analized.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Безпояско О.К. Іменні граматичні категорії. – К.: Наук. думка, 1991. – 172 с.
2. Богдан М.М. Значення і синтаксичні функції родового присубстантивного відмінка // УМЛШ. – 1975. – № 6. – С. 35-45.
3. Вихованець І.Р. Система відмінків української мови. – К.: Наук. думка, 1987. – 231 с.
4. Вихованець І.Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. – К.: Наук. думка, 1988. – 256 с.
5. Вихованець І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. – К.: Наук. думка, 1992. – 224 с.
6. Вихованець І.Р. Граматика української мови. Синтаксис. – К.: Либідь, 1993. – 368 с.
7. Вихованець І.Р., Городенська К.Г., Русанівський В.М. Семантико-синтаксична структура речення. – К.: Наук. думка, 1983. – 219 с.
8. Городенська К.Г. Деривація синтаксичних одиниць. – К.: Наук. думка, 1991. – 192 с.
9. Гуйванюк Н.В. Родовий приналежності в сучасній українській мові // Укр. мовознавство. – 1982. – Вип. 10. – С. 41-48.
10. Гуйванюк Н.В. Формально-семантичні співвідношення в системі синтаксичних одиниць. – Чернівці: Рута, 1999. – 336 с.
11. Кодухов В.И. Семантическая переходность как лингвистическое понятие // Семантика переходности: Сборник науч. перевод. / Под. ред. В.И. Кодухова. – Л.: Изд-во Ленинград. ун-та им. А.И. Герцена, 1977. – С. 5-16.
12. Леонова М.В. Сучасна українська літературна мова. Морфологія. – К.: Вища шк., 1983. – 262 с.

Анжеліка Зинякова (Миколаїв)

АКЦЕНТУАЦІЙНІ ОСОБЛИВОСТІ ІМЕННИКІВ ЖІНОЧОГО РОДУ НА –А, –Я, ВЖИТИХ В “ЕНЕЇДІ” І. КОТЛЯРЕВСЬКОГО ЛИШЕ У ФОРМАХ ОДНИНИ

Ряд іменників жіночого роду на –а, –я зафіксовано в “Енеїді” І. П. Котляревського лише у формах однини (односкладова форма родового відмінка множини до уваги не береться), а тому їх акцентний тип встановити неможливо. Такі лексеми можна розподілити за двома акцентними групами: з наголосом на основі і з наголосом на закінченні.

Наголос на основі мають в однині іменники: айвówka, амуниця, армія, баба (назва страви), бабка, бабуса, базаринка, бандура, баня, барка, баталія, бахмутка, берестина, бешиха, бітва, бідняжка, блощиця, бляха, болячка, брага, брама, браття "братія", брехачка, брехуха, брітва, бурка, буря, бухинка, варена, варенуха, варяниця, ватага, веремія, вечеря, вибійка, вілазка, вінниця, виставка, витяжка, віра, вовчийця, войовниця, волоцюга, воля, воркотуха, ворса, восьмуха, гадина, галка, ганьба, гіря, гілка, гілля, гіллячка, гілочка, глина, гніда, говоруха, година, головешка, голота, голубка, горілка, горілочка, горішина, горлиця, господа, грама́тка, гречка, гривня́ка, грінка, грома́да, груба, грудні́на, губка, гура, гуця, дерга, деренівка, диківинка, дитина, дитинка, дівця, дівочка, дівчина, дійниця, дога́дка, доли́на, долоня, доля, доня, доро́га, доса́да, доте́на, до́ця, драбінка, дро́га, дру́жба, дру́жина, дубі́на, дудка, дудочка, ду́лівка, ду́мка, дурни́ця, ду́шка, же́рдка, живи́ця, жи́жа, жме́ня, зави́ниця, заку́ска, запáска, заса́да, засло́на, заслу́га, зби́рниця, земе́лька, земе́лька, зирни́ця, злоди́йка, знаху́рка, знева́га, зозу́ля, зра́да, істе́рика, каба́ка, калама́йка, калга́нка, калі́тка, каплі́ця, капу́ста, ка́ра, кару́нка, ка́ша, кварта́, ква́ша, квитан́ця, кві́тка, квочка, кебе́та, кере́я, киба́лка, кита́йка, клейо́нка, клеса́чка, клі́тка, коби́ла, комо́ра, конвалі́я, копі́йка, коро́вко́ва, коро́ста, коси́нка, коха́нка, коша́ра, кра́ска, красову́ля, кре́йда, крíмка, крíхта, ку́зня, ку́па, ку́пка, куха́рка, ку́ча, ку́чма, ла́ва, ла́йка, ла́ска, ласу́ха, лаці́на, ледаци́ця, лемі́шка, лі́сина, лисі́ця, лі́тка, ли́хота, личи́на, ло́кинина, льви́ця, льго́та, лю́бка, люстри́на, макі́тра, маку́ха, ма́ма, ма́нтія, ма́тка, ма́тушка, метели́ця, мину́та, ми́чка, ми́шка, мізе́рія, мі́ра, міте́лка, мо́ва, моги́ла, мо́круха, мо́рда, му́за, му́штра, мча́лка, м'я́та, нага́йка, наде́жда, наді́я, наї́зниця, на́праснина, на́січка, на́ту́ра, нау́ка, нау́шниця, небо́га, нево́ля, неде́ля, не́нечка, не́ня, ні́жка, нови́на, носáтка, ня́нька, обезья́на, оби́да, оби́цянка, ога́да, одва́га, оде́жа, оди́начка, одпла́та, одра́да, окови́та, оли́ва, оли́я, оре́нда, оса́да, осе́ля, оско́ма, осóба, останóвка, осьму́ха, ося́трина, ота́ра, отрі́бка, отчи́зна, охо́та "бажання; полювання", пави́чка, паву́тина, па́зуха, паймату́ся, палама́рка, пальо́нка, панахи́да, па́нна, па́ниця, па́плюга, па́ра, па́тока, па́ця, па́цеку́ха, перепáлка, пи́ка, пили́нка, пíвквартíвка, підле́ва, підпомо́га, підста́ва, підти́панка, пи́ка, пи́на, пи́хота, пла́та, пле́мінниця, плі́тка, побі́да, пова́га, по́встка, пого́да, погу́дка, по́жва, покíйниця, по́міха, поно́ска, попи́тка, пора́да, поро́да, пор́ця, посу́да, поте́ря, поти́лиця, поті́ха, по́шта, поща́да, поясни́ця, пра́вда, пра́ця, пра́чка, преле́сниця, препо́на, приго́да, примáнка, при́мха, приро́да, прися́га, причи́на, причу́да, прору́ха, про́ща, пря́жа, пряха́, псяю́ха, пти́ця, пти́чка, путі́вочка, пу́тря, ра́да, ра́ція, ре́дька, ри́бка, ри́чка, рі́зани́на, рі́па, розда́ча, розко́лина, розсі́пка, ро́та, рядни́на, ря́са, са́жiвка, салама́ха, санжа́рівка, сва́рка, сви́нина, сви́нка, свино́та, свити́на, світи́лка, сві́чка, свобо́да, сво́ра, серве́та, середі́на, сестри́ця, сиву́ха, сиву́шка, синаго́га, сини́ця, сіме́йка, сі́рка, сі́тка, ски́рта, скоти́на, скри́нька, скри́пка, сла́ва, слив'я́нка, сли́на, сли́нка, служ́ба, смета́на, соло́ма, сопи́лка, сосни́на, спи́дниця, ста́йня, стани́ця, ста́я, сте́жка, сти́чка, сти́йка, столи́ця, стоно́га, сторо́жа, стра́ва, стра́жа, стрі́лочка, сту́па, субі́тка, су́ка, тарада́йка, тара́ня, тели́ця, терни́на, тете́ря, ти́мфа, то́рба, тра́вка, триво́га, тройча́тка, тря́сця, ту́га, турба́ція, тясомка, убо́нка, уда́ча, умо́ва, умо́вка, услу́га, ути́ха, утра́та, утроба́, филижа́нка, форту́на, фу́рія, халазі́я, хале́па, халя́ва, халя́ндра, ха́тка, хви́ртка, хи́жа, хлю́бра, хлю́ща, хозя́йка, хо́ле́ра, худо́ба, ца́риця, ца́рiвна, це́ра, цибу́лька, ци́вка, цю́хля, ця́ця, ча́ра, чарі́вниця, ча́рка, чепу́руха, че́рга, чері́дка, чикилди́ха, чми́га, чортопха́йка, чудасі́я, чу́йка, чу́тка, шаблю́ка, ша́вка, ша́на, ша́почка, ша́рпані́на, шва́ба, шва́чка, шити́йна, шка́па, шка́ралу́па, шку́ра, шку́рка, шлю́ха, шля́хта, шну́рівка, шумі́ха, шу́тка, щети́на, ю́почка, ю́рба, ю́рби́ця, ю́шка, я́блуня, я́шиня(я́чня), Я́ма, Я́ци́рка.

Акцентуація форм однини переважної більшості наведених іменників в "Енеїді" І. Котляревського збігається з сучасною літературною (слова, що не вживаються в сучасній літературній мові, мають наголос, зафіксований у "Словарі української мови"

за ред. Б. Грінченка). Розбіжності у наголошенні слів в “Енеїді” і сучасній українській літературній мові стосуються іменників *ганьба*, *догадка*, *закуска*, *зłodийка*, *конвалія*, *насічка*, *обицянка*, *півквартивка*, *санжарівка*, *середина*, *халепа*, *черга*, *юрба*. Слова *ганьба*, *юрба*, що мають у поемі кореневий наголос, характеризуються в сучасній літературній мові флективною акцентуацією:

ор. одн. *гáньбою* (Котл., VI, 105, 3); суч. літ. *ганьба́* (Погр. СН, 114; УЛВН, 127; Погр. ОС, 131);

ор. одн. *ю́рбою* (Котл., III, 38, 3); суч. літ. *юрба́*, мн. *юрби*, *юрб*, *юрбам* (Погр. СН, 636; УЛВН, 721; Погр. ОС, 626).

Коренева акцентуація іменника *ганьба* в “Енеїді” є очевидно первісною, праслов’янською, пор. *гáнити*, *гáню*, *гáниш* (УЛВН, 127). У давніх українських пам’ятках це слово також вживається виключно з кореневим наголосом: *гáнба* (Бер., 41, 267, 281, 287, 325), *гáнбы* – род. одн. (С. Зиз., 168), *на гáнбу* (С. Зиз., 148). Коренева акцентуація була властива йому і в найдавніших словниках української мови: *ганьба* (Біл.-Нос., 94; Аф-Чужб., 67; Желех., I, 136), але *ганьба* (Закр., 295; Ум., III, 84; Тимч., II, 46; Грінч., I, 271). В.Г.Скляренко розглядає іменник *ганьба* як запозичення з польської мови і цим пояснює його кореневе наголошення у давніх пам’ятках і словниках [Скляренко, 1969: 119]. Флективна акцентуація лексеми *ганьба*, властива сучасній українській літературній мові, виникла “за прикладом більшості суфіксальних іменників на -ба” [Скляренко, 1969: 119]. Не виключено, що іменник *юрба* також зберігає в “Енеїді” первісну кореневу акцентуацію. У “Словарі української мови” за ред. Б. Грінченка він поданий з подвійним наголосом – кореневим і флективним: *юрба́* (Грінч., IV, 532), в інших старих словниках і в сучасній українській літературній мові характеризується виключно флективним наголошенням: *юрба́* (Левч., 162; Желех., II, 1109; Ум., IV, 115; Тимч., II, 210). Флективне наголошення виникло і взяло гору, як і в *ганьба*, під впливом численних флективнонаголошених іменників з суфіксом -ба(а).

Іменники *халепа* і *черга*, яким в “Енеїді” властивий початковий наголос, у сучасній українській літературній мові характеризуються подвійним наголошенням – початковим і на наступному складі:

наз. одн. *ха́лепа* (Котл., V, 116, 7); суч. літ. *ха́лепа* (УРС, VI, 305; СУМ, XI, 13), *хале́па* і *ха́лепа* (Погр. СН, 605; УЛВН, 688; Погр. ОС, 594);

зн. одн. *че́ргу* (Котл., V, 119, 5); суч. літ. *черга* (УРС, VI, 420; СУМ, XI, 301), *че́рга* і *черга́*, мн. *че́рги*, *черг*, *че́ргам* (Погр. СН, 618; Погр. ОС, 608; ОСУМ, 834), *че́рга* (УЛВН, 702). Наголошення другого складу в *халепа* є, безперечно, новим явищем, пор. *ха́лепа* (Біл.-Нос., 373; Закр., 567; Левч., 83; Ум., II, 194; Тимч., I, 254; Грінч., IV, 384), але *хале́па* (Желех., II, 1032), рос. діал. *ха́лепа* “зимова непогода, мокрий сніг” (Даль, IV, 541). Виникнення такої акцентуації викликано очевидно прагненням наголосу зайняти серединний склад [Скляренко, 1969: 101-102]. Цілком можливо, що іменник *черга*, будучи тюркським запозиченням, увійшов в українську мову з двома наголосами, пор. *че́рга* (Біл.-Нос., 388; Желех., II, 1066; Тимч., I, 303), *че́рга́* (Грінч., IV, 454), *черга́* (Закр., 581; Левч., 98; Ум., II, 283), рос. діал. *че́рга* (Даль, IV, 590), блр. *ча́рга* і діал. *че́рга*.

Подвійне наголошення (на другому і третьому складах) у сучасній українській літературній мові властиве також іменнику *санжарівка* (назва пісні і танцю), вжитого в “Енеїді” з наголосом на другому складі: род. одн. *санжа́рівки* (Котл., I, 28, 8); суч. літ. *санжа́рівка* (УРС, V, 260; СУМ, IX, 52; ОСУМ, 679). Подвійну акцентуацію цього слова фіксує і “Словар української мови” за ред. Б. Грінченка: *санжа́рівка* (Грінч., IV, 102), але *санжаро́вка* (Закр., 512).

Іменник *обицянка*, який має в “Енеїді” кореневу акцентуацію, у сучасній літературній мові характеризується суфіксальним (або подвійним – кореневим і

суфіксальним) наголошенням, а іменник *середина* навпаки: в "Енеїді" вживається з суфіксальним наголосом, а в сучасній літературній мові – з кореневим:

род. одн. *обіцянки* (Котл., I, 8, 6); суч. літ. *обіцянка* (Погр. СН, 348; УЛВН, 380; Погр. ОС, 377; ОСУМ, 449), *обіцянка* (УРС, III, 24; СУМ, V, 508);

місц. одн. *в самій середині* (Котл., V, 44, I); суч. літ. *середина* (Погр. СН, 517; УЛВН, 597; Погр. ОС, 521).

Іменник *обіцянка*, утворений від дієприкметника *обіцяний*, зберігає в "Енеїді" первісний дієприкметниковий наголос. Такий наголос зафіксований у найдавніших словниках української мови: *обіцянка* (Біл.-Нос., 253), *обіцянка* (Желех., I, 541), *обіцянка* (Тимч., I, 272), але *обіцянка* (Ум., II, 225; Грінч., III, 11). Суфіксальна акцентуація іменника в українській мові виникла під впливом інфінітива *обіцяти*. Що ж стосується слова *середина*, то і в давніх українських пам'ятках воно вживається з суфіксальним і з кореневим наголосом: *середіна* (Бер., 232), *в середині* – місц. одн. (Бер., 34), *в середині* (Гал., 59). Різну акцентуацію фіксують також словники української мови: *середіна* (Желех., II, 861), *середина* (Левч., 155; Ум., IV, 22; Тимч., II, 189; Грінч., IV, 115). Свідчення інших слов'янських мов указують на первісність суфіксального наголошення у цьому слові, пор. рос. *середіна*, болг. *средіна*, серб. *средина* (КараІ., 708), але блр. *сярэдня*.

Іменник *конвалія*, запозичений з польської мови, вживається в "Енеїді" з давнім, польським наголосом (п. *konwalia*): зн. одн. *конвалію* (Котл., III, 136, 6), з яким це слово зафіксовано в деяких давніх словниках української мови: *конвалія* (Біл.-Нос., 191), *конвалія* (Грінч., II, 277), але *конвалія* (Желех., I, 362; Ум., II, 66; Тимч., I, 186), пор. також рос. діал. *конвалёя* "конвалія" (Даль, II, 149). У сучасній українській літературній мові іменник *конвалія* характеризується новим наголошенням – на другому складі: *конва́лія* (Погр. СН, 260; УЛВН, 286; Погр. ОС, 282).

Префіксальні іменники *догадка* і *насічка*, яким в "Енеїді" властива коренева акцентуація, у сучасній літературній мові вживаються з подвійним наголосом – префіксальним і кореневим:

зн. одн. *дога́дку* (Котл., IV, 33, I); суч. літ. *дога́дка* (УРС, I, 425; СУМ, II, 338; ОСУМ, 187), *дога́дка* і *дога́дка* (Погр. СН, 153; Погр. ОС, 172);

наз. одн. *насі́чка* "насічене місце" (Котл., V, 28, 8), ор. одн. *насі́чкой* (Котл., V, 44, 2); суч. літ. *насі́чка* "насічене місце" (УРС, II, 651; СУМ, V, 189; ОСУМ, 408), *насі́чка* (про дію) (УРС, II, 651; СУМ, V, 189); *насі́чка* і *насі́чка* (про предмет), *насі́чка* (про дію) (УЛВН, 358); *насі́чка* "насічене місце", *насі́чка* "насікання" (Погр. СН, 327; Погр. ОС, 360).

Іменник *закуска* вживається з подвійним наголосом і в "Енеїді", і в сучасній літературній мові: зн. одн. *заку́ску* (Котл., I, 27, 8) і *заку́ску* (Котл., IV, 129, 9); суч. літ. *заку́ска* (УРС, II, 65; СУМ, III, 176; ОСУМ, 236), *заку́ска* і *заку́ска* (Погр. СН, 194; УЛВН, 213; Погр. ОС, 210).

В усіх наведених префіксальних утвореннях первісною є префіксальна акцентуація, оскільки, як зазначає В.Г.Скляренко, "історія акцентуації префіксальних іменників а-основи української мови – це перш за все поступове збільшення кількості кореневонаголошених іменників за рахунок префіксальнонаголошених унаслідок дії тенденції до переміщення наголосу з префікса на корінь" [Скляренко, 1969: 101]. Виключно префіксальну акцентуацію іменників *догадка*, *закуска*, *насічка* засвідчує цілий ряд давніх українських словників: *дога́дка* (Желех., I, 191; Тимч., I, 97), але *дога́дка* (Левч., 32; Ум., I, 185; Грінч., I, 405); *заку́ска* (Аф.-Чужб., 133; Желех., I, 252, Ум., I, 246; Тимч., I, 130), *заку́ска* (Грінч., II, 56); *насі́чка* (Желех., I, 492).

Слово *злодійка*, яке в "Енеїді" вживається з наголосом на другому складі, у сучасній літературній мові має подвійну акцентуацію – на першому і на другому складах: род. одн. *злоді́йки* (Котл., IV, 117, 9), зн. одн. *злоді́йку* (Котл., VI, 93, 6); суч.

літ. злódийка (УРС, II, 234; ОСУМ, 273), злódийка і злódийка (Погр. СН, 222; УЛВН, 244), злódийка і злódийка (Погр. ОС, 238), але злódийка (СУМ, III, 600). Зважаючи на наголошення твірного слова злódий, слід визначити, що в цьому випадку первісним є наголошення на першому складі, пор. також свідчення давніх словників української мови: злódийка (Ум., I, 97; Тимч., I, 45; Грінч., II, 160), злódийка (Желех., I, 303). Іменник півквартівка, якому в "Енеїді" властивий суфіксальний наголос, у сучасній літературній мові має кореневу акцентуацію: півквартівка (УРС, III, 352; ОСУМ, 512).

РЕЗЮМЕ

Стаття присвячена аналізу наголошування іменників жіночого роду на -а, -я, вжитих в "Енеїді" І. Котляревського лише у формах однини. У ній детально аналізується група лексем з наосновним акцентуванням. Матеріал зіставляється з даними сучасної української літературної мови, залучаються свідчення давніх українських пам'яток, старих словників, відповідних матеріалів з інших мов. Це дало змогу простежити норми літературної акцентуації кінця 18 ст. порівняно з сучасними наголосовими характеристиками.

The article is devoted to the analysis of the feminine gender nouns accentuation with the endings -a, -ya, used in "Eneyida" by I. Kotlyarevsky only in singular. In this article a group of lexical units is analysed in detail with the accent falling on the stem.

The material is compared with the data of the contemporary Ukrainian literary language; the evidence of the ancient Ukrainian works and the old dictionaries are involved as well as the corresponding materials from other languages. It gave the opportunity to research the standards of literary accent at the end of the 18th century compared to the contemporary accent characteristics.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Аф.-Чужб. – Афанасьев-Чужбинский А. Словарь малорусского наречия // Материалы для сравнительного и объяснительного словаря к грамматике русского языка и других славянских наречий. – СПб., 1855.
- Бер. – Беринда П. Лексикон славеноросский. – К., 1627 /Підгот. до вид. В.В. Німчук (стародрук, перевид. фотомех. способом). – К., 1961.
- Біл.-Нос. – Білецький-Носенко П. Словник української мови /Підгот. до вид. В.В. Німчук. – К., 1966. – 422 с.
- Гал. – Галятовский І. Ключ розуміння (стародрук). – К., 1659.
- Грінч. – Словарь української мови /За ред. Б. Грінченка. – К., 1907-1909. – Т.Т. 1-4.
- Даль II, IV – Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка (отпечатано фотомех. способом с изд. 1955 г.). – М., 1978-1980. – Т. 1-4.
- Желех. – Желеховський Є., Недільський С. Малоруско-німецький словар. – Львів, 1886. – Т.Т.1-2.
- Закр. – Закревский Н. Словарь малороссийских идиомов // Старосветский бандуриста. – М., 1861. – Кн. 3.
- Зиз.Л. – Зизаній Л. Лексис, 1596 // Лексис Лаврентія Зизанія. Синоніма славеноросская /Підгот. текстів і вступ. статті В.В.Німчука (стародрук, перевид. фотомех. способом). – К., 1964.
- КараЦ – КараЦи҃х В.С. Српски рјечник истумачен њемачкијем и латинскијем рјјечима. – Беч, 1852.
- Левч. – Левченко М. Опыт русско-украинского словаря. – К., 1874. – 188 с.
- ОСУМ – Орфографічний словник української мови. – К., 1994. – 864 с.
- Погр. ОС – Погрібний М.І. Орфоепічний словник. – К., 1984. – 629 с.
- Погр. СН – Погрібний М.І. Словник наголосів української літературної мови. – К., 1964. – 639 с.
- С. Зиз. – Зизаній С. Казанье святого Кирилла. – Вильно, 1596 // Пам'ятки українсько-руської мови і літератури. – Львів, 1906. – Т.5. – С. 31-200.
- СУМ – Словник української мови. – К., 1970-1980. – Т.Т. 1-11.
- Тимч. – Тимченко Е. Русско-малороссийский словарь. – К., 1897-1899. – Т.Т. 1-2.
- УЛВН – Українська літературна вимова і наголос: Словник-довідник. – К., 1973. – 724 с.
- Ум. – Уманець М. і Спілка А. Словарь російсько-український. – Львів, 1893-1898. – Т.Т. 1-4.
- УРС – Українсько-російський словник. – К., 1953-1963. – Т.Т. 1-6.

ЛІТЕРАТУРА:

Скляренко В.Г. Історія акцентуації іменників а-основ української мови. – К., 1969. – 148 с.

Наталя Іваницька (Вінниця)

РЕАЛІЗАЦІЯ СЕМАНТИКО-СИНТАКСИЧНОГО ПОТЕНЦІАЛУ АБСОЛЮТИВНИХ ДІЄСЛІВ У СТРУКТУРІ ОДНОСКЛАДНОГО РЕЧЕННЯ

Абсолютивні дієслова української мови, які за сукупністю визначальних семантико-дистрибутивних ознак формують окремий лексико-граматичний клас слів [Іваницька, 2000], мають функціональну специфіку в структурі односкладного речення. Заповнюючи позицію головного члена односкладного речення, вони суттєво впливають на диференціацію формально-граматичних різновидів односкладних речень та їхню внутрікомпонентну будову.

Необхідно зауважити, що клас дієслівних односкладних речень у дослідженні обмежено двома типами – безособовими та інфінітивними. Означено-особові, неозначено-особові та узагальнено-особові речення, які традиційно виділяють у межах односкладних дієслівних структур, кваліфікуємо як “двоскладні з лексично не вираженим підметом” [Вихованець, 1993: 95]. У таких реченнях головні члени, представлені абсолютивними дієсловами, не виявляють специфічних ознак порівняно з традиційно двоскладними, що може слугувати додатковою формально-граматичною ознакою на користь віднесення їх до речень двоскладної будови з нульовим підметом.

Отже, структурно-семантичні та функціональні особливості абсолютивних дієслів у межах односкладних конструкцій виразно виявляються тоді, коли вони заповнюють позиції головного синтаксичного компонента у двох різновидах односкладних речень – безособових та інфінітивних. Абсолютивне дієслово самостійно заступає позицію головного члена в цих односкладних реченнях, утворюючи головний член синтетичної будови і відповідно – речення без обов’язкових поширювачів: *Смеркалося* (М. Вінграновський); *Роздощилося, щоденно квасить і квасить* (Ю. Збанацький); *Тепер би хоч і вмерти* (О. Донченко). Крім цього, головний член безособового речення з абсолютивними дієсловами може являти собою аналітично виражений синтаксичний компонент: *Не пора нам ще вмирати* (Г. Барвінок); *Не час плакати, дівчино!* (Ю. Яновський).

У безособових реченнях головний член синтетичної будови найчастіше репрезентують безособові абсолютивні дієслова на позначення стихійних атмосферно-метеорологічних явищ природи (*вітрили, гриміли, дощити, мрячити, сніжити, хмарити*), обмежених у часі природних процесів (*зоріти, росити, парити*) та циклічних природних станів (*весніти, вечоріти, дніти, ночіти, осеніти, сутеніти*). Такі абсолютивні дієслова (їх найчастіше називають “безособовими”, “моноособовими” або “дієсловами з неповною особовою парадигмою” [Болюх, 1992:2]) належать до ядра дієслів абсолютивної семантики. Автосемантична природа “найабсолютивніших” абсолютивних дієслів забезпечує формування ними односкладних з формально-граматичного погляду речень, головний член яких виражає стан чи дію безвідносно до суб’єкта. Безособові речення з головним членом, репрезентованим абсолютивним дієсловом, передають здебільшого процесуальний стан природи, що виявляється в стихійних, атмосферно-метеорологічних явищах, фізичні процеси, пов’язані з дією природних сил: *Сутеніє* (А. Кащенко); *Надворі заосеніло* (В. Канівець); *Вже зовсім світає* (Ю. Яновський); *Споночіло вже давно, а вона все чекає на нього* (О. Левада). Абсолютивні дієслова в ролі головного члена безособових речень, які виражають стан природи, можуть варіюватися в межах категорійних значень часу: *І світає, і смеркає* (Л. Первомайський); *Коли впорались, уже сутеніло*

(О. Донченко); *Завтра буде дощити, це напевне* (М. Стельмах).

Окремий структурний різновид становлять односкладні безособові речення з головним членом аналітичної будови, в якому спостерігається деякий перерозподіл функціонально-семантичної ролі його елементів. Пор., наприклад, речення *“Уже вечоріє”, – підганяє сама себе Христя* (Панас Мирний) і *Палажка збудилася, як тільки почало дніти* (М. Коцюбинський). Якщо в першому випадку головний член (*вечоріє*), виражаючи граматичну сутність безособової конструкції, водночас є носієм семантики предикатної синтаксеми, то в другому реченні (*почало дніти*) безособовість граматично виражається допоміжним дієсловом, що виконує роль семантичного модифікатора основного дієслова *дніти*. Семантичними модифікаторами головного члена безособових речень, вираженого абсолютивними дієсловами, виступають переважно інформативно недостатні фазові дієслова із значенням початку, продовження чи кінця стану як змінної ознаки: *На сході сонця тим часом почало світати* (А. Кашченко); *Надворі в цей час продовжувало віхолити* (У. Самчук); *Бралось вже червонясто сутеніти* (А. Головка). Модифікація головного компонента таких речень модальними дієсловами є обмеженою, що зумовлено їхньою денотативною природою – призначенням виражати стан довкілля.

У ролі головного члена безособового речення виступають також особові дієслова в безособовому вживанні (*крапати, віяти, дихати, шерхати тощо*). Функціональна своєрідність абсолютивних особових дієслів у безособовому вживанні полягає в тому, що їх супроводжують детермінантні компоненти з локативним значенням: *Ані шерхне ніде* (Панас Мирний); *На заході стало примеркати* (Гр. Тютюнник); *Десь вдарило, застугоніло, та як!* (А. М'ястківський); *В очеретах реве, стогне, завиває* (Т. Шевченко).

На окрему увагу заслуговують випадки, коли абсолютивне дієслово виконує предикативну функцію в безособових реченнях, головний член яких репрезентовано семантичною єдністю з ядерним елементом, вираженим безособовим дієсловом, предикативним модальним словом, предикативним прислівником або предикативним словом іменникового походження.

Необхідно зауважити, що у визначенні типу таких речень серед синтаксистів немає одностайності. Більшість мовознавців схилиються до думки, що зазначені конструкції слід кваліфікувати як безособові речення, де відповідно безособова частина головного члена є опорним, а інфінітив – залежним компонентом (П. С. Дудик, К. Г. Городенська, А. П. Грищенко, Н. Л. Іваницька, А. П. Загнітко, М. Я. Плющ, О. І. Леута та ін.). Щоправда, такий статус інфінітив отримує переважно тоді, коли мова йде про сполучення його з предикативами. Автори “Української граматики” з цього приводу зауважують, що “...семантико-синтаксичне сполучення предикатива та інфінітива слід розглядати як таке, що завжди виражає оцінку суб’єктивних умов для здійснення дії, що її передає інфінітив. При цьому інфінітив виступає поширювачем адвербіального чи іменникового предикатива” [УГ, 1986: 294].

Іншу думку щодо визначення статусу односкладних речень, головний член яких представлено аналітичною формою “предикатив + інфінітив”, висловлює І. Р. Вихованець. Він відносить такі речення до односкладних інфінітивних із складеним головним членом [Вихованець, 1993: 99]. Інфінітивними реченнями з ускладненою предикативною основою називає такі конструкції у своїй дисертаційній роботі О. В. Болюх [Болюх, 1992: 78].

По-різному витлумачують мовознавці й ті односкладні речення, головний член яких репрезентовано сполученням безособового дієслова та інфінітива. Зокрема М. Т. Чемерисов кваліфікує їх як безособові, зазначаючи, що у функції головного члена таких речень виступає інфінітив у сполученні з допоміжним безособовим дієсловом (або особовим у безособовому значенні) [СУЛМ, 1972: 221].

В інших синтаксичних розвідках досліджувані речення виділено в окремий структурний підтип односкладних речень – безособово-інфінітивні або інфінітивно-безособові. М.У. Каранська з цього приводу зазначає, що безособова частина безособово-інфінітивних речень є підпорядковуючою, вона бере на себе модальне, граматичне й семантичне навантаження, а залежним інфінітивом повідомляється головна дія [Каранська, 1992: 34].

Істотно, що внаслідок розвитку вчення про семантичну структуру речення мовознавці роблять спробу описати односкладні реченнєві конструкції, поєднавши їхні формально-граматичні, семантико-синтаксичні та власне-семантичні характеристики. Це спричинило до появи нових, нетрадиційних класифікацій односкладних речень. Так, на думку Г.О. Золотової, інфінітив у сполученні з безособовим дієсловом і предикативом виступає основним, а не залежним елементом. Це дає їй підстави кваліфікувати односкладні речення із аналітично вираженим головним елементом як інфінітивні [Золотова, 1973: 238]. Г.П. Арполенко також відносить такі речення до інфінітивних, оскільки “інфінітив несе на собі основне смислове навантаження, а неінфінітивний компонент втрачає основну семантику і спеціалізується у вираженні лише модального значення” [Арполенко, 1982: 8]. Автори посібника “Синтаксис сучасної української мови: проблемні питання” також витлумачують односкладні речення з ускладненою основою як інфінітивні. У таких реченнях, на їхню думку, основа містить незалежний інфінітив, ускладнений: 1) безособовими дієсловами; 2) предикативами; 3) дієприкметниковими предикативами на –но, -то; 4) заперечними займенниками (прислівниками) [ССЛМ, 1982: 218].

У запропонованій статті односкладні речення із складеним головним членом витлумачуємо як безособові. Такий підхід, на нашу думку, забезпечує адекватний аналіз синтаксичної структури у формально-граматичному плані, коли до уваги беруться граматичні (морфологічні) особливості опорної словоформи (допоміжного дієслова в складеному дієслівному присудку двоскладного речення та стрижневого слова в синтаксичному сполученні “безособове дієслово (предикатив) + інфінітив” у функції головного члена односкладного речення).

Як засвідчує аналіз, абсолютивні дієслова в безособових реченнях з аналітично вираженим головним компонентом заповнюють обов’язкову позицію, зумовлену інтенційними властивостями безособових дієслів із модальними значеннями бажаності, змушеності, непередбачуваності (*хочеться, бажається, кортить, манить, доводиться, щастить, фортунить* тощо), предикативних модальних слів (*варто, треба, можна*), предикативних прислівників (*необхідно, доцільно, гарно, прикро* та под.), предикативних слів іменникового походження (*гріх, жаль, лінь, сором, шкода, пора, час, сміх, охота* та ін.). Саме вони разом із залежними від них інфінітивами абсолютивних дієслів утворюють семантичні єдності з ядерним елементом – інформативно недостатнім словом, які в структурі речення граматикалізуються в головний член безособового речення аналітичної будови. Абсолютивність семантики залежного інфінітива спричиняє утворення граматично обмеженої структури – речення без обов’язково залежних компонентів: *Хочеться так щебетати* (Панас Мирний); *Спати хочеться, а лягати лінь* (С. Васильченко); *Згадала Юрка й забажалося жити* (О. Кониський); *Справді, пора б і перепочити* (О. Гончар); *Можна жити, а можна існувати...* (В. Симоненко).

Семантика інфінітивного елемента аналітичного головного члена безособового речення варіюється в межах усіх лексико-семантичних груп абсолютивних дієслів. Проте найчастіше позицію інфінітива заповнюють абсолютивні дієслова руху, психо-емоційного стану, фізіологічного стану, буття з диференційною семою “біологічне існування”: *Хотілося бігти й розказувати про це всім-всім* (О. Левада); *Але йшли хвилини, треба було рушати* (М. Хвильовий); *Сидіти трохи незручно, але зате як*

гарно, як затишно (В. Винниченко); Доводилося лише *страждати* і очікувати кращого життя (М. Стельмах); Сором так *жити!* (А. М'ястківський).

Необхідно зазначити, що в безособових реченнях з аналітично вираженим головним членом простежується певний перерозподіл функціонально-семантичного навантаження елементів головного члена: семантика предиката виражається інфінітивом, а безособова частина виконує функції семантичного модифікатора. Останній здебільшого передає: модальне значення оцінки (*Ні, краще страждати, краще жити надією* (В. Земляк); *Брехати було важко, та ще так зненацька й навпростець* (П. Загребельний) або імперативне значення (*Доволі мовчати!* (О. Олесь); *Тепер уже сміятися пора* (Л. Костенко); *Справді, пора б і перепочити* (О. Гончар).

Досить часто в структурі безособових речень із аналітичною формою головного члена послідовно вживається додаток у давальному відмінку з суб'єктним значенням: *Хлопцеві б помовчати, а він відгризнувся* (О. Гончар); *Кайдашисі дуже бажалось на старість полежати й одпочити* (І. Нечуй-Левицький); *Довелося хлопцям трохи показувати* (В. Малик); *Пощастило Камрі вчителювати тут* (С. Васильченко). Мовознавці по-різному трактують цей синтаксичний компонент речення. Одні розглядають його як еквівалент або аналог граматичного підмета, вважаючи всі конструкції із давальним суб'єкта двоскладними реченнями, інші характеризують граматичну позицію давального із значенням носія стану як об'єктну або обставинно-об'єктну. М.Я. Плющ, розглядаючи семантико-синтаксичну природу суб'єкта, вважає, що "давальний суб'єкта є елементом дистрибутивного структурного мінімуму безособових речень" [Плющ, 1986: 96]. Іншої думки дотримується Г. П. Арполенко. Давальний суб'єкта вона розглядає як елемент інфінітивних речень і називає його "давальним агентивним", відмежовуючи від безприйменикового давального відмінка іменника, залежного від інфінітива. На її думку, давальний агентивний виявляється єдиним членом інфінітивного речення, який, перебуваючи за межами предикативної групи, не поширює жодного її компонента [Арполенко, 1982:18]. Таке різнотлумачення компонента у давальному відмінку насамперед пояснюється багатрспектною природою його лінгвістичної сутності, яка охоплює як граматичні, так і семантико-синтаксичні та власне-семантичні ознаки.

Другим структурним різновидом односкладних речень, головний член яких може виражатися абсолютивними дієсловами, є інфінітивні. У таких реченнях інфінітив дієслова виступає як самостійний, граматично і семантично незалежний головний член: *Ім би тільки плакати* (Ю. Смолич); *А жити б такому та жити* (Марко Вовчок).

У функції головного члена інфінітивних речень виступають інфінітиви абсолютивних дієслів різної семантичної структури. До найуживаніших належать абсолютивні дієслова груп фізіологічного стану, психо-емоційного стану, буття з диференційною семою "біологічне існування", руху, процесуальної властивості, зрідка – поведінки та професійної діяльності: *Чадіти їй у теплушках, мерзнути їй в окопах* (О. Гончар); *"Чого їй журилося?" – розгубився Ступак* (М. Стельмах); *Та ані жити тобі, ані вмерти* (Ю. Збанацький); *Ложати всім і не ворухитися* (В. Кучер); *Поїхати б собі... Зникнути, щезнути* (В. Канівець); *А вам би зразу купувати – крамарювати* (М. Стельмах).

Головний член інфінітивного речення, виражений абсолютивним дієсловом, має здебільшого синтетичну форму. Це зумовлено тим, що властива модифікаторам семантика компенсується самою позицією інфінітива, що передбачає вираження семантики відповідних модифікаторів (необхідність стану, процесу або дії, їх неминучість, неможливість або відсутність): *Ані піти тобі, ані погуляти, ані чого забажати* (Марко Вовчок); *Тепер спокійно ложати, не думати, не говорити* (Я. Галан); *Стрибнути зараз і викупатись, пливати, пливати* (О. Копиленко). Синтетична форма головного члена, вираженого інфінітивом абсолютивного дієслова,

використовується також у реченнях, які передають вагання, сумнів у доцільності чи необхідності дії: *Хіба що відпочити, але як?* (Ю. Смолич); *Зрештою, колись та й умирать* (Б. Олійник).

Серед інфінітивних речень, головний член яких реалізує абсолютивне дієслово, трапляються й так звані імперативні інфінітивні речення. Вони функціонують як непоширені і виражають спонукання до дії, необхідність виконання волі мовця, маючи часто заперечний зміст. У ролі головного члена в таких реченнях уживаються різні за семантичною структурою абсолютивні дієслова, а також абсолютивовані дієслівні лексеми із значенням конкретної фізичної дії та розумової діяльності: *Слухати, чути, запам'ятовувати!* (П. Загребельний); *Учитися! Вдихати шум віків! Рости і розумнішати* (Л. Первомайський); *Не палити!*

Структурною ознакою імперативних інфінітивних речень із неозначеною формою абсолютивних дієслів є відсутність у їхньому складі датива. Нерідко на конкретного адресата дії вказують звертання: *Хлопці, танцювати!* (М. Кравців); *Діти, не запізнюватися* (З журн.). Головний член у таких реченнях ускладнює частка **б(би)**, яка виступає граматичним модальним модифікатором. Речення з модальною модифікацією, головний член яких представлений абсолютивними дієсловами, зокрема передають: 1) бажану або небажану для мовця дію: *Не сумувати б їй, тепер, а радіти* (М. Коцюбинський); 2) побоювання або застереження з приводу здійснення (нездійснення) дії: *Коли б не заснути ще* (С. Скіяренко); 3) постійну або часткову схильність до певної дії чи стану: *Вам тільки б сміятися* (М. Стельмах); *Плакати б, та соромно* (Панас Мирний); *Тепер би хоч і вмерти* (Г. Барвінок).

Більшість мовознавців схилиються до думки, що предикативна основа інфінітивних речень, виражена незалежним інфінітивом, зосереджує дію, співвідносно з діячем, реальним або уявленим. Справді, у багатьох інфінітивних реченнях, у тому числі і в реченнях з головним членом, вираженим абсолютивним дієсловом, суб'єкт дії є визначеним, що засвідчує двокомпонентність їхньої семантико-синтаксичної структури, в якій виділяються предикатна та суб'єктна синтаксеми: *І як тут жити Маркіяну?* (Д. Павличко). – Пор.: *Як тут може жити Маркіян?* Суб'єктна синтаксема в таких реченнях морфологічно оформлюється давальним відмінком, який спеціалізується саме на вираженні суб'єкта стану в реченнях односкладного різновиду.

Функціональний статус суб'єкта у формі датива на формально-граматичному рівні регламентується його семантико-граматичною спрямованістю. Коли дія, виражена інфінітивом абсолютивного дієслова, співвідноситься з конкретним діячем, яким є друга чи третя особа, то здебільшого суб'єкт має експліцитне представлення: *А дівчатам все б жартувати* (О. Десняк); *Хлопцю відпочити б з дороги* (О. Донченко). Уживання ж датива в реченнях, предикативна основа яких сфокусована на першій особі, є обмеженим: *Тільки зирнути, радо заплакати, раз пригорнути, побалакати* (П. Грабовський); *Ніколи більше не повертатися – хай навіть і згинуть* (О. Гончар).

Отже, абсолютивні дієслова, заповнюючи позицію головного члена в односкладних (безособових та інфінітивних) реченнях, утворюють граматично закриті структури – речення без обов'язково залежних компонентів. При цьому головний член може мати як синтетичну, так і аналітичну форми вираження; остання переважає в структурі безособових речень. Семантичне наповнення головного члена, вираженого абсолютивними дієсловами, детермінується формою його вираження та видом односкладних речень.

РЕЗЮМЕ

У статті визначено функціональний статус абсолютивних дієслів у структурі односкладного речення; встановлено семантичне наповнення головного члена, вираженого абсолютивними дієсловами, показано здатність автосемантичних дієслів впливати на формально-граматичну структуру безособових та інфінітивних речень.

The article focuses on the functional status of the absolute verbs in the one-member sentences. Semantic filling of the main part represented by the absolute verbs has been determined. The ability of the absolute verbs to influence on the formal-grammatical structure of the non-personal and infinitive sentences has been also clarified.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Арполенко Г.П. Забеліна В.П. Структурно-семантична будова речення в сучасній українській мові. – К.: Наук. думка, 1982. – 132 с.
2. Болюх О.В. Семантико-синтаксична структура безособового речення: Дис... канд. філол. наук. – К., 1992. – 160 с.
3. Вихованець І.Р. Граматика української мови. Синтаксис. – К.: Либідь, 1993. – 368 с.
4. Золотова Г.А. Очерк функционального синтаксиса русского языка. – М.: Наука, 1973. – 351 с.
5. Іваницька Н.Б. Функціонально-семантичні параметри абсолютних дієслів української мови: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – К., 2000. – 20 с.
6. Каранська М.У. Синтаксис сучасної української літературної мови: навчальний посібник. – К.: НМК ВО, 1992. – 400 с.
7. Плюш М.Я. Категорії суб'єкта і об'єкта в структурі простого речення. – К.: Вища шк., 1986. – 176 с.
8. Слинко І.І., Гуйванюк М.В., Кобилянська М.Ф. Синтаксис сучасної української мови: проблемні питання. – К.: Наук. думка, 1982. – 132 с.
9. Сучасна українська літературна мова: Синтаксис / За заг. ред. І.К. Білодіда. – К.: Наук. думка, 1972. – 515 с.
10. Украинская грамматика / В.М. Русановский, М.А. Жовтобрюх, Е.Г. Городенская, А.А. Грищенко. – К.: Наук. думка, 1986. – 360 с.

Микола Калько (Київ)

СПОСОБИ ДІЄСЛІВНОЇ ДІЇ: ПРИНЦИПИ, ПРОБЛЕМИ

Феномен слов'янського виду завжди привертав увагу дослідників перш за все своїм примхливим і суперечливим характером, суть якого була образно сформульована академіком В.В.Виноградовим, що назвав категорію виду (КВ) “ареною боротьби і взаємодії граматичних та лексичних значень” [Виноградов, 1986: 410]. Одним із виявів цієї “глибинної” семантичної “боротьби” (і, мабуть, найвизначальнішим) є акціональна диференціація дієслів: поділ їх на лексико-граматичні аспектуальні типи (граничні та неграничні дієслова), подальший поділ на аспектуальні розряди (релятивні, статальні, еволютивні, нормативні, кратні, ітеративні, термінативні, результативні), кожний з яких наповнюється аспектуальними лексичними групами – способами дієслівної дії (СДД). Вчення про СДД було розроблене З.Агреллем та розвинуте Е.Коппмідером. Термін походить від німецького Aktionsart, пор.: тезу А.Мазона у роботі “Вид у слов'янських мовах”: “Одне з дискусійних раніше питань уже вирішене: вид не повинен більше ототожнюватись з різновидами дієслівної дії (Aktionsarten)” [Мазон, 1937: 33]. Поряд із цим загальновизнаним терміном вживаються також кореляти “роди дії” (В.М.Русанівський), “здійснюваності” (рос. “совершенности”) (О.В.Ісаченко), “різновиди дієслівної дії” (М.В.Леонова).

У славістиці теорія СДД має витоки в роботах О.О.Потебні, І.Г.Ульянова, П.П.Фортунатова, О.О.Шахматова, в аспектологічних концепціях яких перехрещуються граматичний вид та лексичні способи дії (підвиди, ступені дії). Розвиток теорії СДД прослідковуємо в роботах В.В.Виноградова, О.А.Земської, Л.А.Бикової (йдеться лише про дериватологічні типи дієслів з проєкцією на їхню граматичну корелятивну здатність).

Значний внесок у проблему розмежування виду та СДД зробив Ю.С.Маслов, який розглядає СДД як “семантичні (саме семантичні, а не, скажімо, словотвірні) розряди, які виділяються на ґрунті схожості типів перебігу та розподілу в часі

дієслівної дії” [Маслов, 1965: 204]. Ю.С. Маслов створив матрицю способів дії [Маслов, 1965], зробивши висновок про те, що “досить чітко викристалізована в сучасній аспектології концепція СДД є широко розповсюдженою і не потребує докорінного перегляду”.

Саме ця проблема стала стрижневою у дослідженнях учня Ю.С. Маслова проф. Бондарка О.В. [пор. напр.: Бондарко, 1983], а по тому М.О. Шелякіна [Шелякін, 1983], який, розвиваючи концепцію функціонально-семантичної категорії виду О.В. Бондарка, трактує СДД як семантичні розряди, що виділяються на ґрунті схожості у типах часового перебігу та розподілу в часі дієслівних процесів, охоплюючи всю дієслівну лексику незалежно від характеру вираження: експліцитного чи імпліцитного.

Інша теорія СДД виокремлює лише формально виражені СДД, що модифікують процес, позначений основою простого дієслова (починальність, багатократність, фінитивність тощо). Її витoki – у вченні про морфемно характеризовані структурні типи дієслів (О.О.Потєбня, Г.Ульянов, П.П.Фортунов). Цю теорію розвиває Н.С. Авілова, вважаючи більш плідним та адекватним реальній мовній дійсності погляд на СДД як на обов’язково формально виражені ознаки, що модифікують значення простого дієслова [Авілова, 1976: 264].

Думається, все ж на більшу адекватність реальній картині світу, відбитій у семантиці дієслів, претендує інтегративний підхід, за яким у СДД об’єднується вся дієслівна лексика, попри її характеризованість чи нехарактеризованість (морфемну, формальну вираженість чи невираженість, експліцитність чи імпліцитність вираження ознаки “часоперебіг та часорозподіл дієслівної дії”), що є опозиційним до диференціального (диференціюючого) підходу.

До того ж, цілком слушним є погляд Ю.С. Маслова на СДД як дво площинний феномен: кількісно-аспектуальні та якісно-аспектуальні ознаки. Площину кількісної аспектуальності конституюють термінативні, нормативні, інтегративні, кратні СДД, площину ж якісної аспектуальності – еволютивні, статальні, релятивні тощо.

Дискусійністю проблеми вибору адекватного підходу до виділення СДД не вичерпується коло проблем, пов’язаних із моделюванням структури лексичної периферії ФСП аспектуальності. Друга проблема, яка є визначальною для концептуалізації лексичного простору зазначеного функціонально-семантичного поля, пов’язана з вищою абстракцією у царині способів дії – категорією граничності/неграничності, що належить до лексико-граматичної субпериферії ФСП, будучи своєрідною проміжною ланкою, “буферною” зоною між її граматичним ядром – категорією виду та близькою периферією – СДД. Лексико-граматична категорія граничності належить до абстракцій субкатегорійних, таких, що створюють передумови для категоріальних, граматичних, до абстракцій, які є предтечами граматичних, своєрідними “стартовими майданчиками” для “злетів” лексичної семантики до “космосу” граматики.

Категорія граничності ґрунтується на семантичній константі “границя дії”, яка є своєрідним орієнтиром, відносно якого здійснюється перебіг “внутрішнього” (суб’єктивного для здійснюваного процесу на протигагу “зовнішньому”, об’єктивному, дискурсивно маркованому засобами ФСП темпоральності) часу дієслівної дії. З погляду граничності вся дієслівна лексика поділяється на два аспектуальні типи – дієслова граничні та неграничні. До граничних відносяться дієслова, що означають дію, “спрямовану на досягнення якоїсь, самою природою цієї дії передбаченої межі” [Маслов, 1965: 73], “дієслова із значенням результативної чи цільової спрямованості, що передбачає її неминуче припинення внаслідок досягнення єдино ймовірного результату чи мети” [Шелякін, 1983: 160]. Неграничними визнаються дієслова, які означають “дію, не спрямовану на досягнення межі, таку, що не містить у собі жодних передумов для свого завершення” [Маслов, 1965: 73]. Наявність у лексичній семантиці

дієслова компонента “границя” передбачає альтернативність граматичної семантики, що формально виражається у видовій парності форм доконаного та недоконаного виду, пор.: *жовтіти* (ставати жовтим на колір) – потенційна границя / *пожовтіти* (стати жовтим на колір) – реальна границя. Відсутність такого значеннєвого компонента (неграничність лексичної семантики) зумовлює неальтернативність граматичного значення, формалізовану в абсолютній доконаності, пор.: *зажовтіти* (про появу чогось жовтого на колір), чи абсолютній недоконаності, пор.: *жовтіти* (виділятися жовтим кольором), *потребувати* – відсутність будь-якої спрямованості на межу “внутрішнього” часоплину (всечасовість, позачасовість, надчасовість), *постояти* – відсутність “внутрішньої межі мотивувального дієслова *стояти* (при наявності “зовнішньої” межі, формалізованої за допомогою маркера *по-*).

Дані аспектологічних досліджень свідчать про те, що протиставлення дієслів щодо граничності / неграничності є універсальним для багатьох мов світу як за своєю змістовою суттю, так і за імпліцитністю вираження. Погляди аспектологів на семантичну ознаку, що є релевантною для диференціації дієслів на граничні та неграничні, в цілому відзначаються однотайністю. Такою ознакою, як уже було відзначено, вважається “границя” – реальна чи потенційна, внутрішня, тобто передбачена самою природою, внутрішньою логікою дієслівного процесу межа, що не має безпосереднього експліцитного вираження і виявляє себе через категорію виду (йдеться передовсім про слов’янські мови).

До розподілу дієслівної лексики на граничну та неграничну аспектологи підходять дещо по-різному. Більшість дослідників виду зараховує до граничних парні дієслова обох видів та непарні дієслова абсолютного доконаного виду (*perfektiva tantum*), а до неграничних – непарні дієслова тільки недоконаного виду (*imperfektiva tantum*).

Хоча такий погляд є домінантним, все ж він, думається, дещо розмиває чітко викристалізоване поняття границі саме як “внутрішньої” межі часоплину процесу: граничними вважаються і дієслова, що означають процеси, які досягли своєї “внутрішньої” межі (пор.: *вийти, зайти, перейти, підійти, ввійти тощо*), і дієслова, що означають процеси, які досягли якихось “зовнішніх” (не детермінованих самою їхньою природою, внутрішньою логікою їхнього розвитку у часі), пор.: *походити, попоходити, проходити, находитися, доходитися, переходити тощо*.

Більш адекватним реальному стану речей видається розподіл, згідно з яким до граничних зараховуються парні дієслова обох видів, а до неграничних – одновидові *perfektiva tantum* та *imperfektiva tantum*. Такий підхід ґрунтується на визнанні прерогативи граничності чи неграничності “природи” віртуальних процесів, означених дієслівними основами. Це визнання, у свою чергу, мотивується тим, що поняття “границя” сягає філософської категорії міри, під якою розуміється певна критична точка, де кількісні зміни викликають виникнення нової якості. Виходячи з цього, граничними вважаються дієслова, що у найбільш широкому, узагальненому сенсі означають процес переходу від старого якісного стану до нового або ж спрогнозований внутрішньою логікою відповідного процесу результат такого переходу. Як неграничні кваліфікують дієслова, що означають процеси, суттю яких є перебіг у часі вже готового, встановленого якісного стану, що може бути кількісно окреслений лише з погляду досягнення процесом якихось зовнішніх, не прогнозованих внутрішньою логікою його часобігу меж.

Субпериферійні семантичні ознаки “граничність” та “неграничність” у зоні близької периферії конкретизуються ознаками аспектуальних розрядів лексики:

- а) граничність – результативність;
- б) неграничність – релятивність, статальність, еволютивність, нормативність, кратність, ітеративність, термінативність.

Кожен із аспектуальних розрядів субтипизується аспектуальними групами лексики – СДД (“родами дії” – В.М.Русанівський, “здійснюваностями” – О.В.Ісаченко, “різними видами дієслівної дії” – М.В.Леонідова тощо).

Якщо у зарубіжному мовознавстві номенклатура СДД розроблена досить деталізовано, то українська аспектологія ще потребує зусиль дослідників у цій царині. На шляху до цього бачаться такі завдання:

- вибір між інтегративним та диференціюючим підходом до виділення СДД;
- вибір між двома способами розподілу дієслівної лексики на граничні та неграничні СДД (див. вище);
- уточнення номенклатури аспектуальних розрядів (груп СДД), пор.: результативні СДД, термінативні СДД тощо;
- детальна типологізація аспектуальних груп лексики (СДД).

Матриця СДД має бути зорієнтована на найбільш адекватне відображення, з одного боку, розмаїття і строкатості віртуальної картини, з іншого – на виявлення внутрішньої логіки цієї картини, її системно-структурної організації: парадигматики, синтагматики, ієрархії.

Пропонований нами варіант має такий вигляд:

1. Неграничні СДД:

1.1. Неграничні СДД perfectiva tantum:

1.1.1. Термінативні СДД:

1.1.1.1. Починальний СДД

1.1.1.2.

1.1.2. Нормативні СДД:

1.1.2.1. Недостатньо-нормативний СДД

1.1.2.2.

1.1.3. Ітеративні СДД:

1.1.3.1. Редуплікаційно-ітеративний СДД

1.1.3.2.

1.1.4. Кратні СДД:

1.1.4.1. Однократний РДД

1.1.4.2.

1.2. Неграничні СДД imperfectiva tantum:

1.2.1. Еволютивні СДД:

1.2.1.1. Професійний СДД

1.2.1.2.

1.2.2. Статальні СДД:

1.2.2.1. Емотивний СДД

1.2.2.2.

1.2.3. Релятивні СДД:

1.2.3.1. Посесивний СДД

1.2.3.2.

2. Граничні СДД:

2.1. Граничні СДД док./недок. виду:

2.1.1. Результативні СДД:

2.1.1.1. Результативно-репродуктивний СДД

2.1.1.2.

Результативні СДД перебувають у якісній площині ФСП аспектуальності, їхня потенційна граничність (“спрямованість дії на результат” (НДВ) корелює з реальною граничністю (“досягнення процесом результату, на який він був спрямований” – ДВ). До результативних належать двовидові дієслова, аспектуальний клас яких (НДВ чи ДВ)

детермінується дискурсом.

Статальні та еволютивні СДД, з одного боку, і термінативні, інтеративні, нормативні та кратні СДД, з іншого, перебувають у кількісній площині поля аспектуальності. Дієслова, що належать до цих СДД, можуть утворювати акціональні пари, пор.: *жити – прожити, бути – бувати, їсти – поїсти, спати – переспати*. Релятивні дієслова взагалі не мають ні граматичних (видових), ні акціональних пар, пор.: *дорівнювати, коштувати, відноситися*.

СДД, як і граничність та вид, зорієнтовані не на всю дієслівну лексему в цілому, а на окремі її СВ, пор.: *Груша восени жовтіє* (стає жовтою) – результативний РДД / *У саду жовтіють груші, синіють сливи* (виділяються відповідним кольором) – статальний СДД.

Механізм взаємодії граматики та словника у царині СДД досить непростий, тому виявлення його “глибин” та “осердя” – завдання, що залишається досі не до кінця розв’язаним як в україністиці, так і у славістиці взагалі, що спонукає до подальших досліджень у цій царині.

РЕЗЮМЕ

Стаття містить аналітичний огляд проблем, пов’язаних із дослідженням аспектуальних груп лексики – способів дієслівної дії. Окреслено коло дискусійних питань у цій галузі, обґрунтовано основні підходи до їхнього розв’язання.

Автор узагальнює досвід попередників та пропонує власну гіпотетико-дедуктивну модель близької (лексичної) периферії функціонально-семантичного поля аспектуальності.

This article contains the analytical review of the problems connected with the investigation of aspect lexical group, means of verbal actions.

The number of discussing points in this aspect are outlined. The main ways of their groundation and argumentation, the main approaches to their solution are determined in this article. The author summons the experience of the predecessors and suggests his own hypothetical and deductive model, that is closely connected with the (lexical) sphere of the functional semantic field of aspect.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Авилова Н.С. Вид глагола и семантика глагольного слова. – М., 1976.
2. Бондарко А.В. Принципы функциональной грамматики и вопросы аспектологии. – Л., 1983.
3. Виноградов В.В. Русский язык. Грамат. учение о слове. – М., 1986.
4. Исаченко А.В. Грамматический строй русского языка. Морфология ч. II. – Братислава, 1960.
5. Леонова М.В. Сучасна українська мова. Морфологія. – К., 1983.
6. Мазон А. Вид в славянских языках (Принципы и проблемы). – М., 1958.
7. Маслов Ю.С. Значение данных болгарского языка для общей теории славянского глагольного вида // Славянское языкознание. V Международный съезд славистов. – София, 1963.
8. Маслов Ю.С. Система основных понятий и терминов славянской аспектологии // Вопросы общего языкознания. – Л., 1965.
9. Русанівський В.М. Структура українського дієслова. – К., 1971.

Олександр Леута (Київ)

МОДЕЛІ РЕЧЕНЬ ТА ОСОБЛИВОСТІ ЇХ СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ

Усю систему конкретних речень української мови, на думку багатьох учених, можна звести до чітко визначеного переліку структурно-семантичних типів – моделей

речень. Такий підхід ґрунтується на розумінні синтаксису як замкнутої системи взаємодіючих моделей речення. Головним завданням є створення визначеного переліку цих моделей та виявлення їх основних властивостей, модифікацій і умов реалізації. Вирішення цього завдання ускладнюється тим, що зараз немає єдності у поглядах учених на критерії виділення моделі речення. Превалює загальне розуміння моделі структурної схеми як абстрактного зразка, який поєднує у собі достатню кількість ознак, що дають можливість будувати за ним реальні структури. Кожний окремий структурно-семантичний тип (модель) речення являє собою єдність властивого тільки йому типового значення і предикативно поєднаних компонентів – предикатів та суб'єктів.

Варіантність у способах вираження предикатів та суб'єктів зумовлює варіантність моделей з одним типовим значенням. При створенні наукової типології моделей речень найважливішим на першому етапі є виділення серед варіантів моделей основної моделі.

Найголовнішою ознакою основної моделі є вираження у ній предиката прямим морфологічним способом, тобто відповідною частиною мови у її основному категоріальному значенні. У такому випадку категоріальне значення частини мови, що виражає предикат, відповідає ролі денотата в узагальненому моделлю фрагменті дійсності. Такий спосіб виявлення предикації називається ізосемічним, а модель з ізосемічним предикатом є ізосемічною, бо у ній виявляється відповідність між категоріальним значенням структурних компонентів речення і категоріальним значенням денотатів у реальній дійсності.

Моделі, у яких вираження предиката здійснюється непрямим невластним морфологічним способом, є неосновними. Так, наприклад, речення *Мати тривожиться* є основною моделлю структурно-семантичного типу речень із значенням "стан суб'єкта", бо предикат виражений прямим морфологічним способом – дієсловом – і його загальнокатегоріальне значення – стан – відповідає семантиці моделі.

У реченні *Мати у тривозі* предикат виражений прийменниково-відмінковою формою іменника. У цьому випадку спосіб вираження предиката і загальнокатегоріальне значення іменника, що його виражає, не відповідає семантиці речення, а модель є неосновною.

Дієслово – спеціалізована частина мови для вираження предиката. Воно може виражати предикат як самостійно, так і виступати частиною складеного предиката. За можливістю самостійного і несамостійного вираження дієсловом предиката-присудка розрізняють два основних семантичних класи слів: повнозначні і неповнозначні. Дієслова-зв'язки, модальні, фазові дієслова ніколи не виступають самостійними компонентами речення, вони лише входять до складу предиката. Ці дієслова не утворюють самостійні моделі, а лише, вносячи додатковий зміст, модифікують основні типи речень, створюючи регулярні структурно-семантичні модифікації моделей речень.

Для системного опису семантико-синтаксичної структури певної групи речень перш за все необхідно виділити базові схеми, які формують цю групу. Це питання тісно пов'язане з поняттям мінімального структурного типу речень (структурного мінімуму), який є вираженням базової схеми. Під мінімальним структурним типом розуміємо інформативно достатнє непоширене речення або речення з облігаторним поширювачем, який програмується семантикою предиката.

Розширений структурний тип – це поширене речення, до складу якого, крім обов'язкових, входять також факультативні поширювачі.

Питання про необхідний мінімум структурної моделі не має однозначного вирішення у науковій літературі. Непереконливими є як спроби ототожнення конститuentів моделі з головними членами речення, що зумовлює обмеження кількісного складу моделі двоскладного речення предикативним мінімумом (РГ-80,

Н.Шведова), так і протилежна тенденція неправомірного розширення переліку необхідних членів моделі, виходячи з критерію смислової завершеності чи їх важливості у комунікативному процесі. У першому випадку лише двокомпонентні моделі не тільки виявляються недостатніми для створення типології реальної синтаксичної системи, але й приводять до моделювання аграматичних структур (*Київ стоїть замість Київ стоїть на Дніпрі*). При другому підході склад конститuentів досить часто невиправдано розширюється за рахунок введення структурно необов'язкових, хоча і суттєвих у комунікативно-смисловому плані членів речення. Цікавою є концепція, яку розробляє В.Юрченко, заперечуючи принцип мінімальності предикативної структури, який "...не має ні граматичного обґрунтування, ні емпіричного, ні теоретичного" [Юрченко, 1979: 79]. Згідно такого підходу принцип мінімальності слід замінити принципом оптимальності предикативної структури, враховуючи конкретну комунікативну установку кожного акту мовлення. Так, наприклад, речення *Він спить* буде граматично і семантично повним лише тоді, коли воно відповідає на питання: *Що він робить?* При іншій комунікативній установці воно не буде інформаційно закінченим. Основним прийомом, який дає можливість відмежувати обов'язкові від факультативних одиниць у складі речення, є операція поступового опускання цих компонентів з проведенням тестів на комунікативність, граматичність, семантичну вичерпність під час проведення кожної операції. Такий прийом називають *відкресленням* (О.Москальська), *пробою на пропуск* (Х.Глінц), *трансформацією елімінації* (Г. Хельбіг).

Однією з найпоширеніших є концепція О.Москальської, яка обов'язковість/факультативність компонентів розглядає з погляду комунікативного акту. Аналізуючи цю концепцію стосовно членів речення, можна сказати, що головним компонентом структури речення є предикат, який ототожнюється з присудком, обов'язковим елементом (за винятком структур із безособовими дієсловами у ролі предиката) виступає суб'єкт, співвідносний з підметом.

Однак досить часто наявність лише предикативної пари не робить речення інформативно достатнім. Це найчастіше спостерігається у тих випадках, коли ядром речення виступає дво-тривалентний предикат, а тому "...більшість додатків є необхідними поширювачами дієслова-предиката, відіграючи конструктивну роль у формуванні структурно-інформативного мінімуму речення" [Андерш, 1987: 7]: *Я так боялась підлоти і бруду!* (Кост.). Обставинні ж компоненти розглядаються як одиниці вільного входження до структурної схеми, крім тих, які є обов'язковими для повної реалізації семантики окремих предикатів типу *протікати, пролягати: Дорога в далеч пролягла і промениста, і важка* (Риль.). Факультативність означень сумнівів не викликає, вони є одиницями вільного входження.

У пропонованій статті подається спроба представлення мінімальних структурних типів речень української мови, об'єднаних спільною семантикою предиката, — дієсловами лексико-семантичної групи стану.

Враховуючи кількість і якість компонентів речення з погляду валентнісного аналізу, можна виділити такі мінімальні структурні типи речень із дієслівними предикатами стану:

$V_f\text{Praed}_{st} - S$

Дієслівний предикат, виражений формою особового дієслова, програмує позицію суб'єкта: *Він пхикав, хлипав і вередував* (Смол.).

$V_f\text{Praed}_{st} - S - \text{Obj}$

Дієслівний предикат, виражений формою особового дієслова, програмує позиції суб'єкта і об'єкта: *Я заздрю їхній дружбі, зрозумій!* (Заб.).

$V_f\text{Praed}_{st} - S - \text{Adv}$

Дієслівний предикат, виражений формою особового дієслова, програмує позиції суб'єкта і обставини: *Хрест потрісканий дубовий бовваніє на узвишші* (Мовч.)

$V_{fimp}Praed_{st} - S$

Дієслівний предикат, виражений безособовим дієсловом, програмує позицію суб'єкта: *Наталку лихоманило* (Мушк.)

$V_{fimp}Praed_{st} - Adv$

Дієслівний предикат, виражений безособовим дієсловом, програмує позицію обставини. Напр. *А в лоліці жевріло* (Гол.).

$V_{fimp}Praed_{st} - S - Adv$

Дієслівний предикат, виражений безособовим дієсловом, програмує позиції суб'єкта і обставини: *Дай же, боже, щоб на війні нам завжди щастило* (Довж.).

$V_{fimp}Praed_{st} - S - Obj$

Дієслівний предикат, виражений безособовим дієсловом, програмує позиції суб'єкта і об'єкта: *Ніби і гарний хлопець і здоровий, а от у дівчат йому щось не щастить* (Соб.).

Виділивши основні типи мінімальних структур, синтаксичні компоненти яких програмуються валентністю дієслівних предикатів, слід зазначити, що факультативна реалізація валентності породжує ще цілий ряд складніших схем, які можна розглядати як варіанти базових схем.

Абстрактна структура речення функціонує як засіб комунікації, лише отримавши конкретне морфолого-синтаксичне втілення. Така реалізація базової структури визначається як структурна модель речення. Структурна модель – це поняття конкретніше, ніж базова структура. Вона безпосередньо пов'язана з особливостями морфологічного оформлення компонентів речення. У цьому оформленні бере участь значна кількість морфологічних категорій, хоча не всі з них виявляються релевантними для формування певних структурних моделей. Однією з найголовніших є категорія відмінка, яка виконує "...функції формально-синтаксичної організації речення, закріплення певної семантики за його структурною схемою та розрізнення елементарних структур" [Плющ, 1986: 9].

У виборі відмінкових форм конститuentів речення існують певні закономірності: форма називного відмінка закріплена за підметом, форми непрямих відмінків використовуються для вираження об'єктних і обставинних поширювачів. Залежно від використання різноманітних відмінково-прийменникових варіантів формуються модифікації структурних моделей.

Серед виділених 7 базових мінімальних структур перші три представляють двоскладні, решта – односкладні речення. Таке протиставлення базується на наявності розчленованого предикативного центра у вигляді єдності підмета-присудка чи недиференційованого головного члена. Таке найзагальніше протиставлення на базі внутрішньосинтаксичних відношень між компонентами речення було обґрунтоване ще О.Шахматовим і зараз лежить в основі сучасних структурних класифікацій простого речення (РГ-80, Украинская грамматика, 1986; Сучасна українська літературна мова. Синтаксис, 1972; Валгина, 1978; Лекант, 1986).

Проаналізувавши особливості конкретного морфологічного заповнення складників базових структур, було виділено такі їх морфолого-синтаксичні реалізації.

Структура $V_f Praed_{st} - S$

$N_1 - V_f$ - *Стебла багрянють* (Тют.).

$N_1 - V_f - (Adv Facult)$ - *Полотна біліють на жовтім лататті* (Ст.).

Структура $V_f Praed_{st} - S - Obj$

$N_1 - V_f - N_2$ - *Мого натхнення вільний дух не терпить затхлих келій* (Нех.).

$N_1 - V_f - N_3$ - *Уся душа моя життя радіє* (Ткач.).

$N_1 - V_f - N_4$ - *Вони ж раділи за свого орла* (Ол.).

- $N_1 - V_f - N_5$ - Вона нудилася за Батьківщиною, яку залишила (Цюпа).
 $N_1 - V_f - N_6$ - І серце його тужить по людській цілості, незрадливості (Мушк.).

Структура $V_f \text{Praed}_{st} - S - Adv$

- $N_1 - V_f - Adv(N_2)$ - Тремтить від жаху мати, реве в кошарі скот (Тич.).
 $N_1 - V_f - Adv(N_4)$ - Крізь дерева біліє мазанка (Гонч.).
 $N_1 - V_f - Adv(V_5)$ - Над нею висить шишечка кедрова (Кост.).
 $N_1 - V_f - Adv(N_6)$ - Білі пальчики тремтіли на вороних планках (Тют.).

Структура $V_{fimp} \text{Praed}_{st} - S$

Аналізуючи морфолого-синтаксичну реалізацію речень із предикатами, вираженими безособовими дієсловами, слід відзначити, що суб'єкт у таких конструкціях представлений іменами у формах непрямих відмінків (N_3 , N_4). У мовознавців немає єдності у питанні кваліфікації семантичної функції цього члена речення: одні називають його суб'єктом, інші – об'єктом. Треба зазначити, що поняття суб'єкта може асоціюватися з підметом лише у двоскладних реченнях. В односкладних реченнях відхід від традиційної форми вираження підмета (N_1) не порушує природи суб'єкта, оскільки це "...синтаксична категорія, словесне вираження якої є набагато вільнішим, ніж у конкретного граматичного підмета" [Истрин, 1946: 30]. У безособових реченнях об'єктний поширювач семантики речення можна кваліфікувати як "непрямий суб'єкт", виражений іменем у формі давального чи знахідного відмінка.

- $N_3 - V_{fimp}$ - Хай тобі таланить (Ст.).

- $N_4 - V_{fimp}$ - Захворів Кудрявий, його лихоманило (Авт.).

Структура $V_{fimp} \text{Praed}_{st} - Adv$

- $V_{fimp} - N_5$ - А над нами димно розжевіє (Сос.).

- $V_{fimp} - N_6$ - На сході жевріло (Збан.).

Структура $V_{fimp} \text{Praed}_{st} - S - Adv$

- $N_3 - V_{fimp} - N_5$ - Каховка поставала перед ним як біле, веселе місто-ярмарок у тишині зелені, у каруселях, у весняних барвистих радугах, під якими кожному везе (Гонч.).

- $N_3 - V_{fimp} - N_6$ - Хай щастить же йому у роботі важкій, у турботі (Заб.).

Структура $V_{fimp} \text{Praed}_{st} - S - Obj$

- $N_3 - V_{fimp} - N_4$ - Не щастило Михайлу на родичів (Ст.).

- $N_3 - V_{fimp} - N_5$ - Із тими собаками їй довго не щастило (Гуц.).

Однією з найскладніших проблем, які постають перед дослідником синтаксичної системи, є проблема співвідношення між семантичною і синтаксичною структурами речення (Вихованець, Городенська, Русанівський, 1983; Шмельова, 1978; Бархударов, 1976). Хоча ці структури функціонують у нерозривному зв'язку між собою, підтверджуючи положення про "постійну взаємодію форми і змісту в синтаксисі" [Плющ, 1986: 8], семантична структура часто буває асиметричною синтаксичній. Причинами, які зумовлюють таке розходження, можуть бути: 1) компресія двох чи більше пропозицій у синтаксично простому реченні; 2) наявність детермінантів; 3) особливості семантики складників речень.

Компресія двох чи більше пропозицій у синтаксично простому реченні

Стиснення двох чи більше семантичних одиниць у межах однієї синтаксичної структури відбувається за рахунок згортання однієї з них і функціонування у реченні як обставинного компонента чи означення. Причиною, що зумовлює таку трансформацію, є збіг двох чи більше відношень характеристики в одному референті, який виступає у реченні суб'єктом. Найпростішою формою смислової конденсації є означення. Наявність прикметників, що не входять до складу іменного присудка, є характерною

ознакою такого явища. Напр. *Хвилюється і грає лан широкий* (Риль.). Структурно просте речення поєднує три пропозиції: *Лан хвилюється + Лан грає + Лан широкий*. *Сріблиться стрілчаста отава газону* (Баж.). = *Отава газону сріблиться + Отава стрілчаста*.

Іншим різновидом об'єднання кількох пропозицій у синтаксично простій структурі є обставина, що передає додаткові характеристики суб'єкта. Напр. *Дніпропетровськ сумує вдалині* (Заб.). Основою семантики цього простого речення є конденсат двох пропозицій: *Дніпропетровськ сумує + Дніпропетровськ вдалині*. Аналогічно: *Внизу стиха хвилюється став* (Риль.) = *Став хвилюється + Став внизу*.

Формою вираження згорнутих предикацій можуть бути як одиничні лексеми, так і дієприкметникові звороти, відокремлені і невідокремлені. Напр. *Змучений і втомлений, стояв він біля веранди* (Довж.) = *Він стояв біля веранди + Він був змучений і втомлений*.

Наявність детермінантів

Структура речення може поширюватися не лише лексемами, які є залежними компонентами у словосполученнях, тобто обов'язково програмованими, але й словоформами, для яких характерною є відсутність прямої залежності від головних членів речення. Такі компоненти називаються "детермінантами" і являють собою одиниці, що не мають "синтаксичного управління" і семантичної предикації, спрямованої від предиката. Виділення детермінантів як специфічних одиниць при зовнішній їх подібності до обставин базується на тому, що частина обставин може програмуватися семантикою предиката, а детермінанти є одиницями вільного входження до складу речення. Характерною особливістю їх функціонування у реченні є синтаксична і семантична автономність, – не маючи синтаксичних зв'язків з будь-яким членом речення, вони стосуються усього речення у цілому. Така незалежність не виключає наявності семантичних відношень між детермінантом і реченням. Характер цих відношень може бути різним: це відношення включення, виключення, обмеження, уточнення, локальності, темпоральності та ін. Напр. *...після його (Нестора) історій всю ніч спилися Данькові голуби* (Гонч.). *Ще й досі бідують в тих краях мої земляки* (Мур.). *Міжгір'я білили внизу, затоплені молочними озерами туманів* (Гонч.).

На семантику речення можуть мати вплив лексичні компоненти його конститuentів. Хоча значення речення є його основою, а структурна схема – лише матеріальною реалізацією цього значення, функціонування деяких лексем може вносити зміни у загальні закономірності. Так, структура $N_1 - V_f - N_4$ є типовою суб'єктно-об'єктною структурою. Однак, якщо позицію N_4 заповнює лексема з темпоральним значенням (година, рік, день і под.), то ця структура втрачає суб'єктно-об'єктний характер і набуває часового значення. Наприклад, речення, маючи однакову структурно-морфологічну реалізацію $N_1 - V_f - N_4$: *Павло спатиме день і ніч* (Тют.) *Він жалив людей* (Мушк.), суттєво різняться своєю семантикою. Семантична формула першого речення $S - V_f \text{Praed}_{st} - AdvTemp$, а другого – $S - V_f \text{Praed}_{st} - Obj$. Семантику першого речення можна представити як "часова кваліфікація стану суб'єкта", а другого – "позитивне відношення суб'єкта до об'єкта".

Аналіз чинників, що ускладнюють взаємовідношення семантичного наповнення та синтаксичної організації речення, дає можливість зробити висновки про те, що не існує прямого взаємозв'язку між змістом та його строго закріпленим структурним втіленням. Різноманітність і складність семантичних значень та їхніх відтінків не дозволяє пов'язати їх у рамках чітко визначених структурних схем. Отже, вивчення синтаксичних структур передбачає розгляд змістовної і структурної сторін речення як єдиного комплексу.

РЕЗЮМЕ

Стаття присвячена аналізу проблеми розуміння моделі речення в сучасній лінгвістиці, структурного типу і методиці виділення мінімальних структурних моделей. У ній зроблена спроба виділення мінімальних структурних типів речень, які об'єднуються спільністю семантики дієслівного предиката. Аналізуються також фактори, що порушують симетрію синтаксичної і семантичної структур речення.

The article is dedicated to the analysis of the sentence model understanding in modern linguistics, the structural type and the methods of distinction of minimal structural models. It also presents the attempt of distinction of the minimal structural types of the sentences joined by the common semantic features of the verbal predicate. The article analyses the factors which ruin the symmetry of the syntactical and semantic structures of the sentence.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Юрченко В. Структура предложения и система синтаксиса // Вопросы языкознания. – 1979. – № 4.
2. Андерш Й. Типологія простих дієслівних речень у чеській мові в зіставленні з українською. – К., 1987.
3. Плющ М. Категорії суб'єкта і об'єкта в структурі простого речення. – К., 1986.
4. Истрин Е. Субъект и подлежащее как синтаксические термины // Ученые записки Казахстан. ун-та им.С.М.Кирова. – Алма-Ата, 1946.
5. Будагов Р. К теории синтаксических отношений // Вопросы языкознания. – 1973. – №1.

Тетяна Чубань (Переяслав-Хмельницький)

ВИДОВІ КОРЕЛЯЦІЇ ВІДІМЕННИХ ДІЄСЛІВ

Потенціал засобів творення відповідників доконаного виду до відіменних дієслів недоконаного виду менший, ніж у вербальних дієслів. Якщо до вербальних дієслів кореляти доконаного виду утворюються кількома способами, серед яких домінанта належить префіксальному, а в ролі другорядних використовується суфіксація, зміна наголосу, суплетивізм, то до відіменних – лише одним способом – префіксальним. Це означає, що за видовою ознакою відіменні дієслова недоконаного виду співвідносяться тільки з відповідними перфективними. До цього спричинилася насамперед їх семантика, а також морфемна структура, адже через похідний характер своїх словотворчих суфіксів, зокрема таких, як -ствува-, -ирува- / -ірува-, -ізува- / -изува-, -фікува-, -нича-, -ича- та інших, чимало відсубстантивних дієслів не може утворити відповідників доконаного виду суфіксальним способом, тому що нагромадження суфіксів ускладнило б і до того немілозвучну вимову таких суфіксальних дієслів. Тільки два безпрефіксних відіменних дієслова недоконаного виду з негроміздкою морфемною структурою мають кореляти доконаного виду, утворені за допомогою чергування суфіксів, напр.: *кінчати* – *кінчити*, *лишати* – *лишити*. В академічних граматиках російської мови коло суфіксальних корелятивів доконаного виду розширюється за рахунок дієслівних утворень з суфіксом -ну-, тому що вони кваліфікуються як відповідники доконаного виду до дієслів недоконаного виду з суфіксами -а-, -ува-, -і- на тій підставі, що дієслова з суфіксом -ну-, маючи додатковий значеннєвий відтінок однократності і входячи до кількісних способів дієслівної дії, дуже близькі з ними семантично. Проте в більшості праць з аспектології однократність трактується як словотвірне значення, на якому ґрунтується однократний спосіб дієслівної дії. Саме тому у видові пари не можуть об'єднуватися дієслова типу *дзюбати* – *дзюбнути*, *кричати* – *крикнути*, *кашляти* – *кашлянути*, *ризикувати* – *ризикнути*, *свистіти* – *свиснути* та ін.

Характерно, що й вторинна суфіксація обмеженіше використовується на її ступені видотворчого процесу префіксальних відіменних дієслів. Це зумовлено кількома причинами. По-перше, більшість відад'єктивних дієслів, зокрема з суфіксами *-і-, -а-, -ну-*, виражають значення становлення ознаки, або інхоативне значення, яке, як відомо, передбачає досягнення своєї внутрішньої межі, що сигналізує про завершення процесу становлення ознаки, про її граничний вияв. Виразниками цього значення виступають дієслова доконаного виду з префіксами *по-*, напр.: *почорніти, посивіти, подорожчати, поменишати, поруднути* та *з-/с-*, напр.: *злагідніти, збідніти, збліднути, згіркнути, схуднути*, які формують з безпрефіксними інхоативними дієсловами видові пари, через що ланцюг їхнього видотворення замикається. По-друге, відсубстантивні дієслова з суфіксами *-ува-* та *-и-*, які становлять кістяк усіх відсубстантивних дієслів, виражають тривалі, процесуальні дії або стани, які не мають спрямованості до своєї внутрішньої межі, напр.: *вчителювати, лікарювати, директорувати, слюсарювати, вівчарювати, вівчарити, кухарювати, франтити*. Саме тому вони не можуть утворити видових пар з префіксальними дієсловами доконаного виду. Виражені ними тривалі дії та стани можуть мати лише часові обмеження, зокрема короткий період тривання дії визначає префікс *по-*, напр.: *повчителювати, повівчарювати, повізникувати, пофрантити*, а точно визначений – префікс *про-*, напр.: *провчителювати, провівчарювати, провізникувати, профрантити*. Але відсубстантивні дієслова з префіксами *по-* та *про-*, подібно до вербальних дієслів з цими префіксами, у межах своїх словотвірних значень є одновидовими дієсловами доконаного виду. Отже, вони не можуть продовжити видового ланцюга за допомогою суфіксів вторинної імперфективації. Нарешті, у сучасній українській мові відіменні дієслова порівняно з вербальними загалом обмеженіше поєднуються з префіксами, що виражають граматико-словотвірні значення. Відповідно менша кількість префіксальних відіменних дієслів залучається у процесі вторинної імперфективації.

Таким чином, у системі безпрефіксних відіменних дієслів, тобто дієслів, утворених за допомогою суфіксів від іменникових, прикметникових, числівникових та займенникових основ, які становлять серцевину дієслів взагалі, префікси виступають єдиним засобом їх видової корелятивності.

Відіменні дієслова, які постали від цих типів твірних основ префіксально-суфіксальними та префіксально-постфіксальними способами, на відміну від суфіксальних відіменних дієслів, є дієсловами доконаного виду. Ця словотвірно-граматична особливість відіменних дієслів зумовлює використання іншого видотворчого засобу. Основним засобом утворення корелятивів недоконаного виду до дієслів доконаного виду є суфікси імперфективації. Подібно до перфективації імперфективація відіменних дієслів здійснюється вибірково. Співвідносні суфіксальні форми недоконаного виду утворюють тільки ті дієслова доконаного виду, цілісна дія яких може бути представлена в стадії розгортання, тобто як нецілісна, напр.: *окультурити – окультурювати, узагальнити – узагальнювати, присвоїти – присвоювати, потроїти – потроювати*.

Роль супровідного видотворчого засобу у процесах імперфективації префіксально-суфіксальних відіменних дієслів виконує чергування приголосних або голосних звуків, напр.: *знизити – знижувати, облагородити – облагороджувати, знебарвити – знебарвлювати, уособити – уособлювати, знеструмити – знеструмлювати*, та зміна наголосу, напр.: *видовіжити – видівжувати, опоясати – опоясувати, підпоясати – підпоясувати*. Значно частіше ці три видотвірчі засоби використовуються в комплексі, напр.: *збагатити – збагачувати, спростити – спрощувати, уямити – уявлювати, розрідити – розріджувати, вивільнити – вивільняти*.

Суплетивізм як спосіб творення видових корелятивів до відіменних дієслів

неможливий через їхній виразний структурно-семантичний зв'язок з твірними іменниковими, прикметниковими, займенниковими основами, напр.: *спонсорувати* – *спонсор* (“бути спонсором”), *смішити* – *сміх* (“*викликати сміх*”), *веселити* – *веселий* (“*робити веселим*”), *добрішати* – *добріший* (“*ставати добрішим*”), *гордувати* – *гордий* (“*бути гордим*”), *переінакшити* – *інакший* (“*зробити інакшим*”).

Отже, відіменні дієслова мають свою специфіку у використанні засобів видової корелятивності, яка зумовлена їх словотвірною структурою. Утворені суфіксальним способом відіменні дієслова недоконаного виду, подібно до безпрефіксних вербальних, формують видові кореляції за допомогою перфективних засобів з тією лише відмінністю, що для вербальних дієслів недоконаного виду перфективація є основним, а для відіменних – єдиним способом утворення доконаних корелятивів. Оскільки в системі відіменних дієслів суфіксальні деривати становлять доміную, то це дає підстави вважати й перфективацію основним засобом видової корелятивності відіменних дієслів.

Від префіксально-суфіксальних та префіксально-суфіксально-постфіксальних відіменних дієслів доконаного виду, за аналогією до префіксальних дієслів доконаного виду, співвідносні форми недоконаного виду утворюються за допомогою суфіксів імперфективації. Це означає, що відіменні дієслова формують імперфективні видові пари на першому ступені видотворення, тоді як вербальні, а точніше відвербальні префіксальні дієслова, – лише на II ступені.

Відіменні дієслова вживаються передусім як назви дій і процесів, значно рідше – станів. Значення дії виражає переважна більшість відсубстантивних дієслів і порівняно невелика частина відад'єктивних дієслів. Відсубстантивні дієслова із значенням дії передають насамперед різні види діяльності людини. Проте похідний характер таких дієслів спричинився до того, що їх зручніше диференціювати в межах лексико-семантичної групи або безвідносно до неї за словотвірними типами, тобто за словотвірними афіксами як виразниками певних словотвірних значень. Так, зокрема, серед відсубстантивних дієслів на позначення різних видів трудової діяльності людини виділяються дієслова кількох синонімічних словотвірних типів з суфіксами -ува-, -и-, -а-, -нича-, -ствува-, що виражають словотвірне значення “бути кимось за професією, видом занять тощо”, напр.: *лісникувати*, *мірошникувати*, *пекарювати*, *директорувати*, *вівчарити*, *кухарити*, *саботажничати*, *хабарничати*, *літераторствувати*, *акторствувати*, а також дієслова з суфіксом -ува-, що передають значення “займатися діяльністю, визначеною твірною іменниковою основою”, напр.: *мародерствувати*, *критиканствувати*, *вільнодумствувати*, *прожесктерствувати*.

Відсубстантивних дієслів конкретної фізичної дії, що вказують на спрямування дії на певний об'єкт, значно менше, ніж вербальних. До них належать дієслова з суфіксами -ува-, -и-, -ізува-/изува-, що виражають словотвірне значення “покривати зверху або обробляти чи забезпечувати тим, що визначено твірною іменниковою основою”, напр.: *бальзамувати*, *воскувати*, *воцити*, *перчити*, *солити*, *бактеризувати*, *вітамінізувати*, а також дієслова з суфіксами -ува-, -и-, -а-, -ірува-/ирува-, що передають словотвірне значення “діяти, обробляти за допомогою засобу, знаряддя, визначеного твірною іменниковою основою”, напр.: *боронувати*, *коткувати*, *дискувати*, *свердлити*, *пиляти*, *драгірувати*.

Відсубстантивних дієслів звучання, на відміну від вербальних, зовсім мало. Це дієслова з суфіксами -а-, -і-, -и-, що передають словотвірні значення “видавати, створювати те, що визначає твірна основа”, напр.: *кричати*, *звучати*, *верещати*, *пищати*, *свистіти*, *шуміти*, *сигналізувати* та “створювати, видавати звуки, сигнали тощо за допомогою інструмента, названого твірною іменниковою основою”, напр.: *сурмити*, *трубити*, *дудіти*, *трембітати*.

Відсубстантивні дієслова зі значенням мовлення, мислення та інтелектуальної

діяльності у складі відповідної групи, як уже зазначалося, посідають помітне місце. Їх розрізняють не за словотвірною, а за лексико-семантичною ознакою, виділяючи відсубстантивні дієслова мовлення, напр.: *мовити, бесідувати, гомоніти, дебатовати* та відсубстантивні дієслова мислення, сприймання розумом, напр.: *думати, мислити, мізкувати, розуміти, тямити*.

Із значенням дії вживаються лише ті відад'єктивні дієслова, які виражають словотвірне значення "робити що-небудь якимось за ознакою". До них належать дієслова з суфіксом *-и-*, дії яких спрямовані тільки на зміну кольору предмета, напр.: *білити, чорнити, синіти, зеленити, жовтити, червонити* та дієслова з суфіксом *-ізува-/-изува-*, дії яких можуть змінити будь-яку ознаку предмета, напр.: *стерилізувати, модернізувати, стабілізувати, нейтралізувати, активізувати, централізувати, індустріалізувати, систематизувати*. Значно частіше це словотвірне значення виражають префіксально-суфіксальні відад'єктивні дієслова, утворені за допомогою суфікса *-и-* і різних префіксів, напр.: *випорожнити, спростити, погіршити*.

На позначення процесів вживаються передусім відад'єктивні дієслова з суфіксами *-і-*, *-ну-*, що мають словотвірне значення "ставати, робитися якимсь за ознакою", напр.: *біліти, блакитніти, дрібніти, мізерніти, тужавіти, крижаніти, скляніти, мужніти* та відад'єктивні дієслова з суфіксом *-а-*, що передають словотвірне значення "ставати, робитися якимсь за ознакою в більшому ступені її вияву", напр.: *вважати, вишцати, глибшати, солодишати*. Значення процесу властиве тільки поодиноким відсубстантивним дієсловам з суфіксом *-і-*, який вказує на уподібнення за якоюсь ознакою до того, хто названий твірною іменниковою основою, напр.: *совіти, бараніти, збюрократіти*.

Статичну ознаку передають відад'єктивні дієслова з суфіксами *-ува-*, *-а-*, що виражають словотвірне значення "бути таким, як визначено твірною прикметниковою основою", напр.: *бравувати, гордувати, хитрувати, наївничати, скромничати, ліберальничати, сентиментальничати*.

РЕЗЮМЕ

Потенціал засобів творення відповідників доконаного виду у відіменних дієслів недоконаного виду менший, ніж у вербальних дієслів. Кореляти доконаного виду до відіменних дієслів утворюються лише одним способом – префіксальним. За видовою ознакою відіменні дієслова недоконаного виду, тобто дієслова, що утворені за допомогою суфіксів від іменникових, прикметникових, числівникових та займенникових основ, співвідносяться тільки з відповідними перфективними. Причини цього – їх семантика та морфемна структура. Відіменні дієслова мають свою специфіку у використанні засобів видової корелятивності, яка зумовлена їх словотвірною структурою.

The potential of perfective correspondence creative means of imperfective nominal verbs is less than the pure verbs have. The correlations of perfect aspect of nominal verbs are formed only by means of prefixes. By their aspects the imperfective nominal verbs, i.e., the verbs which are formed by means of suffixes of nouns, adjectives, numerals and pronouns are correlated only with the perfective verbs. The reason of this kind of correlation is their semantic and morpheme structure. The nominal verbs have their own specific character in the use of means of aspective correlation that is explained by their word building structure.

СЕМАНТИКА ПОЕТИЗМІВ ЗОРЯ, ЗІРКА ТА ЗОЛОТИЙ У ПОЕМІ В. СОСЮРИ “МАЗЕПА”

В українській мові є групи слів, що часто виступають джерелом поетизації мови. До них можна віднести лексику на позначення людських почуттів, назви небесної сфери, колористичні номінації, загальні і власні назви світил тощо. Назви *сонце, місяць, зоря, зірка* і под. належать до засобів вираження “народної символізації світу та естетичних уявлень соціуму” [Авксентьев, 1991: 149]. Використовувані у фольклорі, слова на позначення небесних світил активно вживаються і в літературних творах, де набувають нових стилістичних і значеннєвих відтінків. Активне художнє використання лексем *зоря* і *зірка* є однією з особливостей індивідуального стилю Володимира Сосюри. Зокрема у поемі “Мазепа” нами зафіксовано відповідно 43 і 11 вживань названих поетизмів.

Значеннєвий діапазон образів *зорі* та *зірки* у досліджуваному тексті широкий, семантичне ядро їх включає семи “світило”, “краса”, “незмінність”, “недосяжність”. Найчастіше названі поетизми зустрічаємо в пейзажах, де семантика цих слів відповідає словниковій (“самосвітнє небесне тіло, що являє собою скупчення розжарених газів” [СУМ, 1972: 1: 577]): “Горять *зірки*, мовчить *алея*...” [Сосюра, 1988: 93]; “На Білу Церкву світять *зорі*...” [Сосюра, 1988: 95]. Інколи до загальномовного значення додається сема “постійний”, що допомагає підкреслити минуність усього земного, у тому числі людського життя, у протиставленні його вічності, символом якої виступають небеса і зорі (“і небо, повне вічних *зір*, / ...Відбив його старечий *зір*...” [Сосюра, 1988: 77]; “Все, як завжди, усе, як треба: / Химери хмар, *зорі* діз...” [Сосюра, 1988: 81]. Оживлення образу *зорі* через звертання (“*Зірки, зірки, лиш вам одним / Шумлять задумані вершини*...” [Сосюра, 1988: 82], поєднання з дієсловами *бачити, глядіти* (“*Лиш зорі бачили із неба*...” [Сосюра, 1988: 89], “*Глядять зірки в вікно розкрите*...” [Сосюра, 1988: 88]) зображення світла *зорі* як “золотих долонь” [Сосюра, 1988: 80] допомагають створити персоніфікований пейзаж, що сприяє більш рельєфному зображенню внутрішнього стану ліричного героя. До речі, зображення променів як рук *зорі* зустрічаємо, наприклад, у вірші “Весна” (“*Зоря упала на коліна / і руки простягла в блакить*...” [Сосюра, 1989: 187]), що говорить про невідповідність цього образу в поемі.

Для передачі відчуття тривоги, страху автор контекстуально актуалізує в слові *зоря* семи кольору – “червоний”, “багряний”. Відбувається це при взаємодії асоціативних полів лексем *кривавий, багряний, огонь* та *зоря*: “ім світло ранньої *зорі* / В очах – кривавою рікою...” [Сосюра, 1988: 80]; “Й в огні *зорі* лежать так близько / Жупан, шаблюка й булава...” [Сосюра, 1988: 81]; “і даль двох вершників малює / На тлі багряної *зорі*” [Сосюра, 1988: 90]. У наведених прикладах художньо-виражальне значення лексеми *зоря* спирається на словникове тлумачення – “яскраве освітлення горизонту перед сходом і після заходу сонця” [СУМ, 1972: 1: 577]. Наголошення семи кольору дозволяє створити картину світанку, в якій “...наливаються хмарки / Передчуттям *зорі* вишневим” [Сосюра, 1988: 103].

Темпоральне значення слова *зоря* реалізується семами “рано”, “ранок”, що є традиційним у загальнонавживаній мові (“Прокинулись і знов заснули Іван і Зося на *зорі*” [Сосюра, 1988: 80], як і вислів “од *зорі* до *зорі*” зі значенням “цілодобово” (“і од *зорі* і до *зорі* / Він мусить бути при королі...” [Сосюра, 1988: 79]. Крім ознаки часу, лексема *зоря* в поемі “Мазепа” виступає і ознакою “міри” почуттів: “...любив над *зорі* Мотрю...” [Сосюра, 1988: 95]. У назві світила тут наголошується конотативний компонент “найвища цінність”.

Від народнопісенної творчості йде традиція використання образу зорі в ролі об'єкта порівняння, а суб'єктами в поемі Володимира Сосюри виступають: Україна ("...Край мій милий, / Що як зоря мені сія..." [Сосюра, 1988: 88]; "Я України не забуду, / Вона для мене, як зоря!" [Сосюра, 1988: 85]; очі ("Як дві зорі, його зіниці світять дико..." [Сосюра, 1988: 77]; "і наче зорі, у Мазепи / Мотрони очі у очах..." [Сосюра, 1988: 95]; кохана людина ("Ти сонцем був мені, зорею" [Сосюра, 1988: 84]; "Для мене ви – зоря світання / І в світі кращої нема!" [Сосюра, 1988: 88] і навіть слова (промова) ("Я бачу ти не тільки паж, / Але й поетом бути можеш. Твої слова, як зорі й рожі, / В них і любов, і туга, й гнів..." [Сосюра, 1988: 80]. Наведені приклади ілюструють виділення в значенні лексеми зоря сем "дорогий", "рідний", "блискучий", "прекрасний", "коханий", "єдиний" і навіть невластивих даному слову – "поетичний", "патетичний". Принагідно зауважимо, що використання лексеми зоря як об'єкта порівняння у поезії В.Сосюри є досить частим, крім очей, рідного краю, коханої, з зорею порівнюються любов [Сосюра, 1989: 204, 264], сльози [Сосюра, 1989: 128], пісня [Сосюра, 1989: 144, 228], усмішка [Сосюра, 1989: 29].

У контексті:

Прощай, відважний мій юначе!

Ще не зайшла твоя зоря,

Ще кінь за вершином не плаче... [Сосюра, 1988: 104] – спостерігаємо вживання образу зорі як символу удачі, щастя, життя.

Отже, слова зоря і зірка, вживані у поемі "Мазепа" Володимира Сосюри, мають значення, близькі до зафіксованих словником, до семантичного ядра цих лексем входять елементи "світло", "краса", "вічність". При введенні аналізованих поетизмів до складу тропів воно доповнюється семами "далеч", "недосяжність", "постійність", "поетичність", асоціативними компонентами "кров", "тривога". Таким чином, відбувається розширення традиційного значення через конотативні приращення смислу, пов'язані з авторським світобаченням.

Особливостями світосприйняття зумовлюється схильність митця до використання у творах тих чи інших колористичних одиниць. Дослідники відзначають, що лірика В.Сосюри "забарвлена золотими тонами" [КУМ, 1990: 229]. Загалом епітети кольору у поемі представлені лексичними одиницями: чорний, блакитний (голубий), синій, зелений, білий, білосніжний, рідко – червоний, багряний, вишневий, малиновий, жовтий, лазурний, сірий. Тобто у поемі переважає приглушена кольорова гама, домінують чорний і блакитний (голубий) кольори. На їхньому тлі помітним є часте використання означення золотий (зафіксовано 21 випадок вживання). Здебільшого цей епітет має позитивно-оцінне метафоричне значення, в основі якого – семи кольору, світла, краси. Рідше золотий означає матеріал, з якого зроблений той чи інший предмет, переважно зброя: "...шабля гостра / В оправі висить золотій" [Сосюра, 1988: 82]; "Пан напорівся животом / на золотий клинок Мазепи..." [Сосюра, 1988: 83]. Хоча можна припустити, що й у цих прикладах золотий – це і "цінний", і "вправний", і "блискучий".

Захоплення людською красою передається у словосполученнях "волосся золоте" [Сосюра, 1988: 78], "очі золоті" [Сосюра, 1988: 97]. У семантиці означення актуалізується не лише сема "схожий за кольором на золото", а й емоційно-експресивні компоненти "гарний", "красивий".

У метафоризованому зображенні картин природи, нічних пейзажів цей епітет прямо чи опосередковано пов'язується з назвами світил – зоря, місяць, сонце: "Вже місяць вирушив у путь / У золотій своїй обнові" [Сосюра, 1988: 105]. Тут контекстуально виділяється сема "блискучий", хоча й семантична ознака кольору, на нашу думку, не втрачена, як і в таких прикладах: "У хмарку місяць загорнувся, / В траву лив сльози золоті" [Сосюра, 1988: 96]; "...сонця золоте цебро..."

[Сосюра, 1988: 91]; *"і золоті зорі долоні / Тремтять над синьою рікою"* [Сосюра, 1988: 80].

Коли *"сонцем золотим"* Мотря називає Мазепу [Сосюра, 1988: 94], до сем кольору і блиску асоціативно додається елемент *"коханий"*, *"дорогий"*. Подібний розвиток значення спостерігаємо у такому прикладі: *"Мій геній добрий, золотий..."* [Сосюра, 1988: 85] (звертання головного героя до панни Юзі). І навіть руки коханої можуть бути золотими – *"дорогими"*, *"лагідними"*, *"прекрасними"*: *"В свої долоні золоті / Не брала б ти мого обличчя..."* [Сосюра, 1988: 85].

У ролі означення до іменника *Україна* слово *золотий* виступає як *"рідний"*, *"дорогий"*, *"сонячний"*:

З Петром Іван програв двобій.

Вони несли життя орлине:

Той для Росії, а другий –

Для золотої України. [Сосюра, 1988: 107]

Зберігається, на нашу думку, і частина колористичного значення, бо *Україна* – хліборобський край, край достиглих золотих пшениць. Коли ж поет говорить про *"нівець золотий"* [Сосюра, 1988: 83], на який летять хмари, то тут, безсумнівно, йдеться про *"сонячний"*.

Прикладом традиційного метафоричного використання лексеми *золотий* є конструкція *"золоті хлоп'яцтва дні"* [Сосюра, 1988: 85]. Незвичним є поєднання означення *золотий* з іменником *слава* [Сосюра, 1988: 86]. Можна припустити, що за загальною позитивною оцінністю стоять семи *"добрий"*, *"гучний"*.

Метафорична семантика слів не має чітких меж, метафорично образне значення слова важко пояснити. Ці тези знаходять яскраве підтвердження при спробі з'ясувати зміст лексичної одиниці *золотий* у контексті:

Як золота зорі бандура,

Душа акорди струн бере. [Сосюра, 1988: 94]

Йдеться про кохання, коли душа *"співає"*, а в нашому випадку – *"грає"*, а порівняння її з *"золотою бандурою зорі"* говорить про те, що душа не лише *"співуча"*, а й *"сяюча"*, *"щаслива"*. Означення передає семантику узагальненої позитивної оцінності.

Отже, основним призначенням епітета *золотий* в аналізованому тексті є вираження значень краси, світла, блиску, щастя, кольору, матеріалу. Розширення семантики лексеми відбувається за рахунок сем *"рідний"*, *"коханий"*, *"гучний"*, *"добрий"*, *"вправний"*.

Отже, слова *зоря*, *зірка*, *золотий*, традиційно вживані в поетичних творах, позначені високою частотою використання в ліриці В.Сосюри, передають широкий спектр значеннєвих відтінків. Спільним для цих лексичних одиниць є використання їх переважно для передачі позитивної емоційно-експресивної оцінки.

РЕЗІЮМЕ

Статтю присвячено аналізу семантики поетизмів *зоря*, *зірка* та *золотий* у поемі В.Сосюри *"Мазепа"*. Визначено характерні для індивідуального стилю поета вживання образів. Показано співвідносні з традиційними й оригінальні образні значення епітета і слів на позначення небесних світил. Встановлено типові для аналізованого матеріалу способи трансформації семантики аналізованих лексичних одиниць у художньому мовленні.

The analysis of the semantics of poetic words *zoria*, *zirka* and *zoloty* in the poem *"Mazepa"* by V. Sosyura has been performed in this work. The distinctive poetic individual style usage of above mentioned images has been defined. The meanings corresponding to the

traditional original figurative meanings of the epithet and names of celestial luminaries have been shown. Typical material ways for analyzing transformation of the examined words semantics in art speech have been defined.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Авксентьєв Л.Г., Філон М.І. Вербальні символи української мови: Спроба типологічного опису // А.А. Потебня – исследователь славянских взаимосвязей: Тезисы Всесоюз. науч. конф. – Х., 1991. – Ч. 1. – С. 148-150.
2. Сосюра В.М. Мазепа: Поема. – Київ, 1988. – №12. – С.77-107.
3. Словник української мови: В 11-ти т.т. – К.: Наук. думка, 1972. – Т.1.
4. Сосюра В.М. “Такий я ніжний, такий тривожний...”: Поезії. – К.: Веселка, 1989.
5. Словесно-художні образи В.Сосюри // Культура української мови: Довідник. – К.: Либідь, 1990. – С.227-232.

Ірина Вербовська (Львів)

ЛІНГВІСТИЧНИЙ СТАТУС СИНОНІМІЇ СПІЛЬНОКОРЕНЕВИХ ДЕРИВАТИВ (ДО ПРОБЛЕМИ СУТНОСТІ ТЕРМІНА “СЛОВОТВІРНІ СИНОНІМИ”)

Явище синонімії властиве одиницям різних мовних рівнів – лексичного, словотвірного, морфемного, синтаксичного. Найбільш опрацьовані в мовознавчій літературі синоніми лексичного рівня. Тому насамперед лексичні синоніми мають на увазі, коли вживають термін “синоніми”. Особливо дискусійним, однозначно не вирішеним у сучасній лінгвістиці є питання синонімів словотвірного рівня. У дослідників немає єдиного погляду на їх визначення, класифікацію. По-перше, в поняття “словотвірна (дериваційна) синонімія” вчені вкладають неоднаковий зміст, а по-друге – те саме мовне явище називають по-різному. Все це спричиняє або омонімію мовознавчих термінів “словотвірна синонімія 1” – “словотвірна синонімія 2”, або синонімію різних термінів, що позначають те саме явище. Наприклад, “словотвірна синонімія 1” – це синонімія спільнокореневих похідних із різними афіксами, наслідок однофункційності цих афіксів, а “словотвірна синонімія 2” – однофункційність афіксів; відповідно і “словотвірні синоніми 1” – це синонімії спільнокореневі лексеми, а “словотвірні синоніми 2” – синонімії афікси. На позначення того самого поняття різними дослідниками використовуються такі терміни-синоніми, як “словотвірні (дериваційні) синоніми”, “словотворчі синоніми”, “морфологічні синоніми”, “дериваційно-морфологічні варіанти”, “словотвірні (дериваційні) варіанти”, “дублети”, “паралельні похідні (утворення)”, “спільнокореневі синоніми” тощо.

Обґрунтовуючи вперше в українському мовознавстві теорію синонімів словотвірного рівня, І. Ковалик спочатку послуговувався термінами “словотворчі синоніми” та “словотворчі варіантні дублети” (1950-1960 рр.) [Ковалик, 1962; Ковалик, 1964]. Основою словотвірної синонімії вчений вважав однофункційність словотворчих афіксів, синонімію яких виявляється тільки в поєднанні з твірною основою чи твірним словом. “Суфікси, взяті самі по собі, без уваги на початкові основи, з якими вони з’єднуються, в багатьох випадках ще не є ані синонімічними, ані, тим більше, омонімічними. Ці суфікси набувають ознак синонімії щойно в сполученні з початковими основами чи коренями” [Ковалик, 1957: 57]. Результатом синонімії афіксів виступають “словотворчі синоніми – ряди іменникових однозначних утворень з однаковою словотворчою основою, але різнозвучними суфіксами” [Ковалик, 1962: 21-22].

Пізніше розмежування термінів “словотвірний” та “словотворчий” в І. Ковалика, закріплення цих слів за різними науковими поняттями призвело до послідовної заміни терміна “словотворчі синоніми” терміном “словотвірні синоніми”, оскільки йдеться про

одиниці словотвірного рівня, а не про засоби процесу словотворення. Наприклад, у вступній частині до книги “Словотвір ...” один з пунктів І. Ковалик вже називає так: “Словотвірна омонімість, синонімість та антонімість” [Ковалик, 1979: 47].

В основному послідовником І. Ковалика у питанні про омоосновні словотвірні синоніми є В. Грещук, за словами якого “співіснування спільнокореневих дериватів з однаковими словотвірними значеннями, але структурно різнотипними дериваційними формами спричинено асиметрією форми й змісту в словотворі” [Грещук, 1995: 150]. Як і різнокореневі, спільнокореневі похідні автор вважає одночасно й феноменом лексичної синонімії, “хоча значущість і функції спільноосновних синонімів дещо відмінні від різнокореневих. Разом з тим тотожні чи близькі за значенням спільнокореневі слова з однофункціональними, але різнозвучними формантами є словотвірними суфіксальними синонімами” [Грещук, 1995: 164].

Прямо протилежною в українському мовознавстві є думка, що словотвірні синоніми – це не деривати, а самі словотворчі засоби, тобто морфеми. Прихильники такої точки зору нерідко користуються поняттям “спільність словотвірного значення”, хоч термін “словотвірне значення” вживають у розумінні “функція афікса”, а не “узагальнене значення ряду однотипних похідних”. “Синонімічними... є ті словотворчі афікси, які, поєднуючись з твірними основами тієї самої частиномовної належності виражають спільне словотвірне значення” [Городенська, 1995: 11]. У своїй дисертації “Синонімія словотворчих засобів” Т. Івасишина, користуючись терміном “словотвірні синоніми”, чітко відмежувалася від синонімності слів. “Питання словотвірної синонімії, яке вперше обґрунтував І. І. Ковалик, порушувалося переважно з вивченням лексичної синонімії, насамперед, синонімічних відношень між спільнокореневими лексичними одиницями з різними словотворчими афіксами” [Івасишина, 1999: 16]. Авторка ж пропонує розглядати синонімію афіксів абстраговано від конкретних лексем, тільки зважаючи на частиномовну належність похідних, утворених цими суфіксами.

Дублетність і синонімість суфіксальних одиниць розрізняється в дослідженні Н. Клименко та Є. Карпіловської, хоча наслідок цієї дублетності чи синонімності не має спеціального терміна.

Отже, вчення про словотвірні синоніми в українському мовознавстві розвивається у двох основних опозиційних напрямках: 1) вживання терміна “словотвірні синоніми” на позначення спільнокореневих синонімічних похідних; 2) ...на позначення однофункційних афіксів. У дериватології існує й багато інших думок щодо цього питання, які, однак, не відзначаються чіткою позицією та послідовністю.

На наш погляд, дослідження потребують і синонімічні афікси, і синонімічні спільнокореневі похідні, але це різні речі, а тому повинні мати різні визначення. Провівши аналогію між словотвірним рівнем та іншими мовними рівнями, надаємо перевагу твердженню, що словотвірні синоніми – це все-таки деривати, а не афікси. Адже на рівні лексичному говоримо про синонімію лексем, синтаксичному – синтаксем, фразеологічному – фразем. Оскільки основною одиницею словотвірного рівня є дериватема (модель похідного слова), то словотвірними синонімами вважаємо спільнокореневі похідні, утворені тим самим способом за допомогою однофункційних синонімічних афіксів або синонімічними способами словотворення. Наприклад: *Було це сліпуче прозоре й тремке світло* (В. Шевчук); *Сонце стояло вже в тінистому небі сліпливе й гаряче* (В. Шевчук); *Десь у тіннявому кутку примощувався батько* (В. Шевчук); *...Заливав околицю тремтливим світлом.* (В. Шевчук); *Горбатий лив тремтячою рукою...* (В. Шевчук); *...Одну квітку із липучим стеблом мати називала “смолкою”. Отож і Смолянка стала для неї ніби ота рожева квітка із липким стеблом* (В. Шевчук). *Пари сліпучий – сліпливий, тінистий – тінявий, липкий – липучий* утворені від спільних дієслівних та іменникових твірних основ за допомогою

синонімних суфіксів *-учі-* – *-лив-*, *-ист-* – *-ав-*, *-к-* – *-уч-*. У словотвірний синонімний ряд *тремкий* – *тремтливий* – *тремтячий* входить відіменниковий дериват (*трема* + *-к-*) суфіксального способу творення та два віддієслівні деривати, один з яких суфіксальний (*тремтіти* + *-лив-*), а інший – морфолого-синтаксичного способу творення (*тремтячий*_{дієсл.} + *тремтячий*_{прикм.}).

Аналізуючи словотвірні синоніми, не обійтися й без поняття “синонімні словотворчі засоби” (афікси, морфеми). Але це одиниці морфемного рівня, а отже, морфемні, а не словотвірні синоніми. І не тільки те, які одиниці вступають у синонімні зв'язки, розрізняє словотвірну й морфемну синонімію. Якщо словотвірна синонімія ґрунтується на тотожності чи близькості лексичного і словотвірного значень, то синонімія одиниць морфемного рівня особлива, її сутність зовсім інша, бо полягає тільки в спільності функцій словотворчих засобів (ні лексичного, ні словотвірного значень морфеми не мають). Морфемна синонімія – це тільки теоретично можлива синонімія, яку можна прогнозувати і яка, залежно від сполучуваності, зреалізується або не зреалізується; а словотвірна синонімія – це практично зреалізована можливість морфем бути синонімними в процесі словотворення. Свідченням цього виступають пари афіксів (різних або варіантів того самого), які можуть бути синонімними чи несинонімними залежно не тільки від частиномовної належності мотивуючого слова, а й від того, до якої конкретної основи їх приєднати. Наприклад: *-н-* і *-ов-*: словотвірні синоніми: *антрацитний*– *антрацитовий*, *виноградний* – *виноградовий*; пароніми: *судний* – *судовий*, *вільний* – *вольовий*; *-н-* і *-ивн-* словотвірні синоніми: *індукційний* – *індуктивний*, *інтеграційний* – *інтегративний*; пароніми: *суб'єктний* – *суб'єктивний*; аналогічно *трансцендентний* – *трансцендентальний*, *екзистенційний* – *екзистенціальний*, *категорійний* – *категоріальний* (сл. син.), але *музичний* – *музикальний* (пар.); *безвинний* – *невинний* (сл. син.), але *безкорисний* – *некорисний* (пар.).

Отже, пропонуємо розрізняти терміни “словотвірна синонімія” і “морфемна синонімія”, які називають тісно пов'язані, але нетотожні поняття. Словотвірна синонімія – це синонімія спільнокореневих похідних, синонімія, пов'язана з однофункційністю афіксів, а значить і з морфемною синонімією.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Городенська К. Словотвірна синонімія // Актуальні проблеми українського словотвору: Матеріали III наукових читань, присвячених пам'яті професора Івана Ковалика. – Івано-Франківськ, 1995.
2. Грешук В. Український відприкметниковий словотвір. – Івано-Франківськ, 1995.
3. Івасипина Т.А. Синонімія словотворчих афіксів. – Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – К., 1999.
4. Клименко Н.Ф., Карпіловська С.А. Словотвірна морфеміка сучасної української мови. – К., 1998.
5. Ковалик І.І. Вступ ... // Словотвір сучасної української літературної мови. – К., 1979.
6. Ковалик І. І. Питання словотворчої синонімії і омонімії в сфері іменників слов'янських мов // Питання слов'янознавства: Матеріали I Славістичної конференції. – Львів, 1962.
7. Ковалик І.І. Синонімія і омонімія в межах словотворення // Доповіді та повідомлення ЛДУ, 1957. – Вип.7. – Ч.1.
8. Ковалик І. І. Словотвір іменників у сербо-лужицьких мовах. – Львів, 1964.
9. Ковалик І. І. Словотвірний чи словотворчий? // Культура слова. – К., 1981. – Вип.19.

ДЖЕРЕЛА ІЛЮСТРАТИВНОГО МАТЕРІАЛУ:

1. Шевчук В. Стежка в траві. Житомирська сага: В 2-х т.т. – Харків, 1994. – Т. 1.

МОВНІ КОНТАКТИ ЯК ПЕРЕДУМОВА ПРОЦЕСУ ЗАПОЗИЧЕННЯ (ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ПРОБЛЕМИ)

Розглядаючи систему певної мови, мовознавці часто “абстрагуються від її зв’язків з іншими мовами, припускаючи, що ця система є замкнутою і гомогенною” [Жлуктенко, 1964: 9]. Насправді ж “лінгвістична спільність ніколи не буває гомогенною і навряд чи буває коли замкнутою” [Martinet, 1953: 17]. Основний напрямок розвитку мови визначається її внутрішніми законами, але зовнішні впливи “можуть обмежити або посилити їх дію, порушити або внести в неї певні зміни” [Жлуктенко, 1964: 9]. Види і форми міжмовних відносин безмежно різноманітні, а їх характерна особливість полягає в тому, що вони пов’язані з соціально-історичними умовами життя мовних колективів.

Протягом останніх десятиліть з’явилася досить велика кількість наукових праць з проблем взаємодії мов та мовних контактів. Термін “мовні контакти”, який слідом за А.Мартіне та У.Вайнрайхом вживають багато лінгвістів, замінив термін “змішування мов”, уведений у мовознавство Г.Шухардтом, оскільки останній термін не вживався широко через свою невизначеність. Окрім того, вживається також термін “взаємний вплив мов”. Разом з терміном “запозичення” дані терміни вживаються стосовно явищ контакту мов у цілому, а не тільки по відношенню до словника. Вони “репрезентують” складний процес мовних контактів як стосунки, за яких та чи інша з двох або більше мов виступає як сторона, що дає, а інша – як сторона, що бере, або за яких обидві мови збагачують одна одну” [Розенцвейг, 1972: 6].

Історія вивчення мовних контактів почалася ще в XIX столітті. Однак увагу мовознавців у той час привертала не сама процес взаємодії мов, а питання про джерела того чи іншого запозичення. Тому для мовознавства XIX століття характерна певна обмеженість, яка проявляється в тому, що “явища взаємодії мов цікавили вчених тільки з однієї, генетичної, точки зору” [Рабинович, 1970: 4]. Надто прямолінійне і тому неприйнятне спрямування визначало вивчення мовних контактів в епоху панування в радянському мовознавстві так званого “нового вчення про мову”. Маррівська теорія “схрещування мов” не могла слугувати методологічною базою для дослідження міжмовних контактів.

Наукову розробку проблеми взаємодії мов почали І.О.Бодуен де Куртене та Л.В.Щерба. На початку 60-х років її було відроджено Ю.О.Жлуктенком та В.Ю.Розенцвейгом. Більшість мовознавців погоджуються з тим, що запозичення як наслідок мовних контактів завжди було нормальною функцією лінгвального життя, що запозичення властиве кожній мові. Заперечувати цей факт не можна, оскільки “це означало б заперечення тих тісних політичних і культурних взаємозв’язків, які реально існують між різними народами і внаслідок яких відбувається лексичне проникнення” [Лизанец, 1971: 9].

Проблеми впливу екстралінгвальних факторів на внутрішню систему мови завжди були в центрі уваги мовознавців. Майже ніхто з лінгвістів не заперечував той факт, що політична історія, пов’язана із завоюваннями, колонізацією, міграцією, мовною політикою, розвитком виробництва, матеріальної та духовної культури, суттєво впливає на мову. Ці фактори визначають особливості розвитку літературної мови, її взаємодію з іншими мовами, внаслідок чого з’являються запозичення.

Однак, на думку Ф. де Соссюра, позамовні фактори не впливають на внутрішню систему мови: “...було б помилкою стверджувати, що без них не можна пізнати внутрішній організм мови”. Більш того, мовознавець стверджує, що “немає ніякої необхідності знати умови, в яких розвивалася та чи інша мова” [Соссюр, 1977: 60-61]. З

цим твердженням аж ніяк не можна погодитись, оскільки мову та її розвиток слід вивчати у взаємозв'язку з суспільством, яке її створило і постійно на неї впливає. Не слід також нехтувати фактом взаємодії будь-якої мови з іншими мовами.

У свій час Г.Шухардт підкреслював відсутність принципової різниці між "природним" процесом розвитку мови і тим, що викликаний взаємодією мов: "...процеси, викликані змішуванням у прямому розумінні цього слова, по суті ідентичні з численними і дуже важливими процесами, що відбуваються в мові незалежно від змішування" [Шухардт, 1950: 177]. Цю ж точку зору стосовно прагнення максимально задовольнити комунікативні потреби висловлює Л.В.Щерба: "Коли ми хочемо передати свою думку точно, ми часто буваємо дуже задоволені, якщо можемо вжити іншомовне слово, яке точно відповідає тому, що ми хочемо сказати" [Щерба, 1974: 170].

Розглядаючи проблеми запозичення в слов'янських мовах, А.Мейє зауважив, що характерною рисою слов'янської мови давньої епохи є відносно невелике число запозичень з тих індоевропейських мов, які ближчі до слов'янських [Мейє, 1951: 395]. Інший мовознавець, у свою чергу, зауважує, що аналітичні мови більш схильні до запозичень, ніж синтетичні [Бодуэн де Куртене, 1963: 106].

Проблема інтеграції або диференціації мов, що має велике значення для їхнього розвитку, стає дуже важливою в період науково-технічного прогресу як "вияв тих внутрішніх законів мови, які дозволяють одним мовам вступати в контакт, зближувати свої системи, а іншим віддалятися одна від одної" [Перебийніс, 1977: 6]. Словниковий склад мови найяскравіше може відобразити суспільно-культурні зрушення, які, на думку мовознавців, супроводжуються привнесенням у колективне мислення низки нових понять, для яких потрібні нові слова [Поливанов, 1968: 189]. При цьому деякі дослідники підкреслюють, що володіння мовою, з якої запозичуються нові елементи, необов'язкове.

Аналізуючи реалії мовної взаємодії, І.О.Бодуен де Куртене доходить висновку, що немає і не може бути жодного чистого, незмішаного мовного цілого: "...змішування є початком усякого життя, як фізичного, так і психічного". При цьому дослідник зауважує, що під час зіткнення та взаємного впливу мов перемога найчастіше залипається за тією мовою, в якій більше простоти й визначеності [Бодуэн де Куртене, 1963: 363].

Взаємодію мов як родові поняття необхідно розглядати в трьох аспектах: 1) мовні контакти (соціологічний аспект); 2) двомовність (психологічний аспект); 3) інтерференція (лінгвістичний аспект). Розглянемо докладніше перший аспект проблеми взаємодії мов.

Мовні контакти постають однією з найважливіших сторін міжнародного спілкування. Вони є необхідною умовою і, одночасно, наслідком розвитку політичних, культурних, торгових зв'язків між народами. Перша спроба визначити термін "мовні контакти" належить У.Вайнрайху: "Дві або декілька мов перебувають у контакті, якщо ними поперемінно користується одна й та сама особа" [Вайнрайх, 1979: 22]. І хоча це визначення має суто психолінгвістичний характер (воно відштовхується від здатності індивіда спілкуватися двома мовами), сам дослідник розуміє мовний контакт значно ширше, охоплюючи ним як лінгвістичні, так і соціолінгвістичні аспекти. Подібне визначення мовного контакту подає й інший зарубіжний мовознавець, розуміючи під ним "використання двох або більше мов двомовними носіями" [Хауген, 1972: 61].

Розглянемо й інше, соціолінгвістичне, визначення мовних контактів: "Мовні контакти – різноманітні історичні типи мовної взаємодії соціумів (мовних груп), які приводять до зміни мовної ситуації в певному етнографічному регіоні" [Будняк, 1991: 13]. Позамовні фактори, що стимулюють мовні контакти, – це й економічний та політичний уклад, релігія, матеріальна та духовна культура, історія, етнографія, психологічний уклад.

П.М.Лизанець [1971: 6] пропонує таке визначення: “Мовний контакт як реальний та необхідний факт дійсності є суспільним процесом, який характеризує міжмовні відносини, що базуються на єдності індивідуальних мовних фактів та фактів екстралінгвістичного характеру”. Поняття “мовні контакти” мовознавець розглядає в широкому плані, вводячи сюди різні мовні зв'язки на різних мовних рівнях, які склалися як між генеалогічно спорідненими, типологічно близькими, так і неспорідненими, типологічно віддаленими мовами.

Мовний вплив під час взаємодії мов має здебільшого однобічний характер: з двох контактуючих мов тільки одна зазнає помітного впливу іншої. Але аналіз мовної діяльності двомовців дозволив Ю.О.Жлуктенкові [Жлуктенко, 1964: 12] зробити висновок, що в процесі користування більших або менших змін зазнають обидві контактуючі мови – як власна, так і засвоєна.

Ще недавно вчені вважали, що внаслідок мовної взаємодії відбувається змішування мов, що може привести до виникнення зовсім нової за своєю якістю “змішаної” мови. Але зараз більшість мовознавців дотримуються протилежного погляду: “...внаслідок взаємодії не створюється нова мова, а виникають певні зміни в тих мовах, що взаємодіють” [Жлуктенко, 1964: 15]. Тому сам термін Г.Шухардта “змішування мов” не дуже чіткий і не зовсім адекватний.

Будь-які мовні взаємозв'язки практично завжди зароджуються і здійснюються на індивідуальному мовному рівні в процесі мовленнєвої діяльності носіїв різних мов. Тому завдання лінгвістів, які досліджують міжмовні контакти, полягає “не тільки в тому, щоб констатувати та аналізувати сучасний рівень взаємодії та взаємовпливу двох мов, але й спробувати відшукати та описати їх первісні підвалини” [Бондаренко, 1999: 5].

Це потрібно тому, що на “індивідуальному мовному рівні повністю віддзеркалюються всі структурні механізми мови як універсальної комунікативної системи й основного засобу людського спілкування, реалізуються практично всі мовні функції, здійснюються будь-які мовні взаємозв'язки, які потім лише уніфікуються та узагальнюються мовою, що обслуговує той чи інший мовний колектив (народ чи соціальну групу), визначаються та сприймаються або ж нехтуються та відкидаються конкретним мовним колективом у процесі його мовної практики” [Бондаренко, 1999:6].

Мовні контакти розрізняються за своїм характером, стійкістю та інтенсивністю. Як правило, розрізняють такі яскраво виражені типи мовних контактів: 1) казуальні (тимчасові) мовні контакти, що базуються на нерегулярному, епізодичному спілкуванні мовних колективів; 2) перманентні (стійкі) мовні контакти, що простежуються під час довготривалого інтенсивного спілкування мовних колективів. Перманентні контакти, в свою чергу, поділяються на: а)зовнішні (коли мовні колективи, входячи в різні суспільно-політичні єдності, розміщені на суміжних територіях, підтримують між собою постійні жваві економічні, політичні, культурні та інші зв'язки); б)внутрішні (коли мовні колективи, складаючи одну суспільно-політичну єдність, живуть на одній території і ведуть спільне господарство, політичне та культурне життя [Лизанець, 1971: 7].

Як бачимо, взаємодія мов охоплює широкий спектр проблем, пов'язаних з її соціальним, політичним та лінгвістичним аспектами. Проблеми мовних контактів, незважаючи на значну кількість лінгвістичних праць, не отримали однозначного тлумачення та остаточного вирішення, що й обумовлює актуальність подальшого теоретичного та практичного дослідження даної проблеми.

РЕЗЮМЕ

Стаття присвячена розгляду основних теоретичних аспектів теорії мовних контактів як передумови процесу запозичення. Поданий ґрунтовний огляд наукової

літератури з даної проблематики, історію вивчення даного питання в лінгвістичній літературі. Наведені визначення терміна "мовні контакти", подана його еволюція в лінгвістичній літературі, класифікація типів мовних контактів. Проведений аналіз схилив до висновку про необхідність подальшого вивчення теоретичних і практичних аспектів даного спектру проблем у лінгвістичній літературі.

The article is devoted to the main theoretical aspects of the theory of language contacts as the reason of linguistic borrowing. Fundamental review of linguistic literature on this problem is given as well as the history of its scientific research. Several definitions of the term "language contacts" are presented in the article as well as its evolution in linguistic literature and the classification of main types of language contacts. The conclusion is drawn about the necessity of further studying of theoretical and practical aspects of this problems spectrum in linguistic literature.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бодуэн де Куртене И.А. Избранные труды по общему языкознанию. — М.: Изд-во АН СССР, 1963. — Т.1. — 384 с.
2. Бондаренко І.П. Російсько-японські мовні взаємозв'язки 18 століття (історико-лінгвістичне дослідження): Автореф. дис. ... докт. філол. наук. — К., 1999. — 37 с.
3. Будняк Д.В. Полонизмы в современном украинском литературном языке: Автореф. дисс. ... докт. филол. наук. — К., 1991. — 55 с.
4. Вайнрайх У. Языковые контакты: состояние и проблемы исследования. — К.: Вища шк., 1979. — 263 с.
5. Жлуктенко Ю.О. Українсько-англійські міжмовні відносини (Українська мова у США і Канаді). — К.: Вид-во Київськ. ун-ту, 1964. — 168 с.
6. Лизанец П.Н. Украинско-венгерские межъязыковые контакты (мадьяризмы в украинском языке). — Автореф. дисс. ... докт. филол. наук. — Львов, 1971. — 45 с.
7. Мейе А. Общеславянский язык. — М.: Изд-во иностр. лит-ры, 1951. — 491 с.
8. Перебийніс В.С. Науково-технічний прогрес і мова // Мовознавство. — К.: Наук. думка, 1977. — №3. — С. 3-13.
9. Поливанов Е.Д. Статьи по общему языкознанию. — М.: Наука, 1968. — 376 с.
10. Рабинович А.И. Принципы исследования фонетической интерференции при контактировании разнотипных языков: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. — Алма-Ата, 1970. — 19 с.
11. Розенцвейг В.Ю. Основные вопросы теории языковых контактов // Новое в лингвистике. — М.: Прогресс, 1972. — Вып.6. — С. 5-20.
12. Соссюр Ф. Труды по языкознанию / Под ред. А.А.Холодовича. — М.: Прогресс, 1977. — 695 с.
13. Хауген Э. Языковой контакт // Новое в лингвистике. — М.: Прогресс, 1972. — Вып.6. — С. 61-68
14. Шухардт Г. Избранные работы по языкознанию. — М.: Изд-во иностр. лит-ры, 1950. — 292 с.
15. Щерба Л.В. Языковая система и речевая деятельность. — Л.: Наука, 1974. — 423 с.
16. Martinet A. Introduction to: Weinreich U. Languages in Contact. — New York, 1953. — P. 7-24.

Тетяна Іванець, Людмила Горчинська (Вінниця)

ДО ПРОБЛЕМИ АКЦЕНТОЛОГІЧНИХ НОРМ УКРАЇНСЬКОГО СЛОВОВЖИВАННЯ

Словесний наголос в українській мові диференціює лексичні одиниці та їх граматичні форми, впливає на звуковий склад слів. Правильне наголошення слів регламентують акцентологічні норми. Визначення загальних тенденцій розвитку акцентної системи, вивчення причин і закономірностей існування варіантів наголошення слів допомагає прогнозувати процес усталення норми, обирати найбільш доцільні акцентні варіанти. У сучасній українській мові діє тенденція до уніфікації акцентних норм основного слова та похідних утворень. Зваживши на цю тенденцію, А.П. Білоштан тридцять років тому визначив норму на наголошення слова

бірманський: "... тут закономірно виявляється тенденція до збереження наголосу основного слова *Бірма*, яку, як нам здається, слід підтримувати, незважаючи на суфіксальний наголос, який фіксується в деяких нормативних словниках" [Українське усне мовлення, 1967: 151]. Сучасні словники подають слово *бірманський* із суфіксальним наголосом [2, 3, 5]. При словотворенні кореневу акцентуацію іменника замінила суфіксальна акцентуація прикметника. Таке ж відтягнення наголосу на суфікс відбулося при утворенні прикметників *венеціанський*, *мексиканський*, *домініканський* та ін.

Отже, для сучасної української акцентної системи характерною є суперечність між намаганням зберегти залежність похідного слова від основного і намаганням уподібнити новоутворення структурно однотипним словам. Частина похідних прикметників в українській мові втратила акцентну залежність від основного слова (*фланговий*, *альтовий*, *шрифтовий*, *біржовий*), частина ж зберегла цю залежність (*каталобжний*, *фірмовий*, *гербовий*, *шприцевий*, *штамповий*).

Важко прогнозувати, до якого акцентного типу належатиме запозичене з іншої мови слово. Процес запозичень останнім часом активізувався, зріс потік іншомовної термінологічної лексики, наголошення якої важко моделювати: *авізо*, *фармація*, *консумент*, *імпічмент* та ін.

Запозичений з англійської мови економічний термін *маркетинг* був зафіксований у "Словнику іншомовних слів" за редакцією О.С. Мельничука з наголосом на початковому складі слова [Словник іншомовних слів, 1974: 413]. Словники, видані пізніше, рекомендують вживати це слово з наголосом і на початковому складі [2, 5, 6], і на передостанньому [1, 3, 4]. Слово *маркетинг* стало вживатися з дублетним наголосом. Акцентні варіанти – характерне для сучасної мови явище. Вони є наслідком еволюції української літературної мови. Зміни у наголошуванні слів можуть відбуватися за формальною аналогією. В українській мові є низка слів, структурно схожих на слово *маркетинг*: *рейтинг*, *спортинг*, *мітинг*, *картинг* та ін. Можливо, під впливом цих двоскладових слів з наголосом на передостанньому складі виник більш зручний, ритмічно врівноважений акцентний варіант *маркетинг*, який конкурує з первинним варіантом. Тенденція до подолання акцентних дублетів, безумовно, призведе до усунення одного з варіантів наголошення. Можливо, це буде первинний варіант, оскільки вторинний підкріплюється наголошуванням на передостанньому складі у пізніших трискладових запозиченнях: *моніторинг*, *консалтинг*, *віндсерфінг*.

Визначити, до якого акцентного типу належатиме запозичене або утворене з іншомовних елементів слово, набагато легше, коли в українській мові вже є деяка кількість структурно схожих слів з усталеним наголосом.

Більшість трискладових слів з компонентом – *метр*, що є назвами вимірювальних приладів, має наголос на передостанньому складі: *спідометр*, *дозиметр*, *газометр*, *спірмометр* та ін. Ця група активно поповнюється словами з аналогічним акцентом.

Іменники з компонентом – *граф*, що характеризують особу за фахом, також мають наголос на передостанньому складі: *демограф*, *комедіограф*, *хореограф* та ін. Сучасні утворення, що поповнюють цю групу слів, наголошуються так само, як вищеназвані.

Відтворення українською мовою іншомовних власних назв відбувається за зразками наголошення, що історично склалися в українській мовленнєвій практиці. Але діє й інша тенденція: іншомовні власні назви наголошують так, як у мові-джерелі (*Флоріда* і *Флоріда*, *Канзас* і *Канзас*, *Голсуорсі* і *Голсуорсі*). У сучасній українській мові нормативним вважається таке наголошування слів: *Флоріда*, *Фінікія*, *Галапагос*, *Шрі-Ланка*, *Амстердам*, *Ельбрус*, *Нікарагуа*, *Балтимор*, *Карікас*.

Деякі акцентологічні норми української мови нерідко прогнозуються відповідними нормами слововживання тієї мови, з якої запозичені власні назви. Так, слова, запозичені з французької мови, мають, як правило, наголос на останньому складі

(Дюма́, Роден, Орлеа́н, Шербу́р), власні назви, запозичені з англійської мови, – на першому складі (Пікві́к, По́ртленд, Ке́мбридж, але Манче́стер, Ліверпу́ль). У німецьких власних назвах наголошується переважно корінь слова, зрідка – суфікс чи закінчення (Шу́ман, Га́мбург, Шту́тгарт). У польських власних назвах наголошується передостанній склад (Пото́цький, Кра́ків, Бро́цлав). У власних назвах, запозичених із фінської, чеської, естонської, латиської мов, наголошується перший склад (Ліспая́, Ко́шице, Та́лінн, Ча́пек). У власних назвах, запозичених з італійської, португальської, іспанської та румунської мов, найчастіше наголошується передостанній склад (Па́лермо, Барсе́лона, Феллі́ні, Еміне́ску), рідше – третій від кінця склад (Ма́нтуя, Ге́нуя), дуже рідко – останній склад (Лісабо́н, Бухаре́ст). У запозиченнях із китайської, корейської мов наголошується останній склад (Сайго́н, Сеу́л, Ханой, Тайва́нь, Шанха́й, але Гуанчжо́у, Фучжо́у). У власних назвах, запозичених з японської мови, здебільшого наголошується передостанній склад (Хокка́йдо, Куроса́ва, Нагаса́кі, Кіото́, Йокога́ма, але То́кіо).

Труднощі акцентуації, яких зазнають не тільки пересічні мовці, а й досвідчені мовознавці, нерідко зумовлені складністю окремих випадків наголошення. Порівняймо рекомендації українських мовознавців щодо наголошення деяких слів. “Орфографічний словник української мови” А.А. Бурячка пропонує такі акцентні норми: *генезис*, *камфо́ра*, *камфо́рний* [1]. “Русско-украинский орфоэпический словарь” В.А. Горпинича рекомендує таке наголошення слів: *гэнезис*, *хамса́*, *камфо́ра*, *ка́мфорний*, *феноме́н* [3]. “Орфографічний словник української мови”, укладений С.І. Головащуком та ін., подає як нормативні слова з таким наголосом: *гэнезис*, *камфо́ра*, *камфо́рний*, *хамса́*, *гре́йпфрут*, *фено́мен* [5]. “Словник-довідник з культури української мови”, укладений Д. Гринчишином та ін., пропонує такі норми наголосу: *ха́мса*, *камфо́ра*, *камфо́рний*, *грейпфру́т* [6].

Недостатнє врахування закономірностей акцентної системи призводить до суб’єктивної оцінки та регламентації наголошення слів. Об’єктивний характер норм, їх суперечливість і динамічність – це не перешкода для вдосконалення української акцентної системи. Знання закономірностей її розвитку допоможе забезпечити зв’язок з культурно-історичною традицією, полегшити наголошення слів, спростити акцентну парадигму.

РЕЗЮМЕ

У статті подано коментування деяких норм українського слововживання. Зроблено спробу моделювання закономірностей у наголошуванні запозичених слів.

The present article deals with certain norms of Ukrainian word usage. We attempted to create the regular models of stress in borrowings.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бурячок А.А. Орфографічний словник української мови. – К.: Наук. думка, 1996. – 400 с.
2. Головащук С.І. Складні випадки наголошення: Словник-довідник. – К.: Либідь, – 1995. – 192 с.
3. Горпинич В.А. Русско-украинский орфоэпический словарь. – К.: Освіта, 1992. – 254 с.
4. Новий російсько-український словник-довідник юридичної, банківської, фінансової, бухгалтерської та економічної сфери / Уклад. С.Я. Ермоленко та ін. – К.: Довіра, 1998. – 783 с.
5. Орфографічний словник української мови. – К.: Довіра, 1994. – 864 с.
6. Словник-довідник з культури української мови / Уклад Д.Гринчишин та ін. – Львів: Фенікс, 1996. – 368 с.
7. Словник іншомовних слів / За ред. О.С. Мельничука. – К.: Головна редакція УРЕ, 1974. – 775 с.
8. Українське усне мовлення. – К.: Наук. думка, 1967. – 308 с.

ІНШОМОВНІ ЕЛЕМЕНТИ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ПОЖЕЖНО-ТЕХНІЧНОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ

Певні історичні умови розвитку суспільства зумовлюють запозичення з різних мов.

Лексичні запозичення з грецької та латинської мов української загальнонаукової термінології: *техніка, автоматика, система, динаміка, стадія, мінімум, агітація, комісія, конвертація* та ін. знайшли своє відображення у фаховій пожежно-технічній термінології. Українська пожежно-технічна терміносистема здебільшого має лексичні греко-латинські запозичення у складених, а не однослівних термінах: *пожежна техніка, пожежна автоматика, система пожежогасіння, динаміка пожежі, стадія пожежі* тощо.

На користь надзвичайної поширеності пожежно-технічних термінів, де реєстровим словом виступає греко-латинське запозичення, слід навести твердження Д. С. Лотте "Легко переконатися, що нових іншомовних запозичень у чистому вигляді в будь-якій дисципліні в декілька разів менше, ніж загальне число термінів, взагалі складених з іншомовних елементів" [Лотте, 1982: 97].

Представлено греко-латинські запозичення і на рівні афіксів: *авто-* (*пожежний автомобіль*), *гідро-* (*пожежний гідроелеватор*), *дис-* (*дислокація пожежних підрозділів*), *мото-* (*пожежна мотопомпа*) та ін.

Серед запозичень з французької *команда (пожежна команда), бак (бак піноутворювача), депо (пожежне депо), бандаж (бандаж для напірного рукава), ізоляція (ізоляція підземної пожежі)* тощо.

Деякі загальнотехнічні багатозначні терміни, що запозичені з французької, увійшли до досліджуваної терміносистеми у складі терміносполучень тільки в одному значенні: *протипожежний режим* — режим франц. *regime*, від лат. *regimen* — управління 3) *система правил, заходів, запроваджуваних для досягнення певної мети* [СІС, 1985: 715]; *вогнестійка ізоляція* (*ізоляція* франц. *isolation* 1) *роз'єднання, відособлення кого, чого-небудь* [СІС, 1985: 336]). У тлумаченні значення запозичення може бути посилення стосовно пожежної справи (пор.: *депо* франц. *dépôt* 2) *транспортне підприємство, що забезпечує експлуатацію і ремонт рухомого складу залізниць і міського електротранспорту, а також пожежних машин* [СІС, 1985: 243].

Терміносполучення *бандаж для напірного рукава*, яке вміщує французьке запозичення *бандаж* (пор.: *бандаж* фр. *bandage* — пов'язка, стрічка 2) техн. *металеве кільце (пояс, обід), яке надівають на частини машини для закріплення їх або подовження строку служби* [СІС, 1985: 103], в ДСТУ 2273-00 "Пожежна техніка" терміносполучення схарактеризовано: *Пристрій, призначений для тимчасового припинення витікання затворів та свіців ушкодженого напірного рукава без зупинки подавання вогнегасної речовини рукавом*. Очевидно, що *бандаж для напірного рукава* означено не просто як металеве кільце (пояс, обід) для зміцнення частини машини, а *пристрій* (підкреслення наше О.К.) для ушкодженого напірного рукава. Зазначений пожежно-технічний пристрій рекомендовано використовувати замість *рукавний затискач* (в російській пожежно-технічній терміносистемі йому відповідає *рукавний зажим*). Поки що *бандаж для напірного рукава* та *рукавний затискач* (не зафіксовано *рукавний бандаж*) функціонують паралельно у складі пожежно-технічної терміносистеми. Обсяг поняття зазначених терміносполучень однаковий. Проте в одному з них реєстровим словом використано запозичення, в іншому — український відповідник *затискач*, що створений за типовою українською

словотвірною моделлю (суфікс *-ач-* на позначення пристрою за значенням дієслова: *розприскувач, сповіщувач, розпилювач* тощо).

Значення запозиченого терміна, що складає пожежно-технічне терміносполучення, може суттєво змінюватися. Наприклад, *фланг* франц. *flanc*. букв. *бік* – *правий або лівий край розташування військового строю, бойового або похідного порядку й оперативного шиккування військ* [СІС, 1985: 882] має значення краю військового строю, тобто виступає як елемент військової терміносистеми. Для пожежно-технічного терміносполучення *фланг пожежі* характерне значення *правого або лівого краю пожежі* і відповідні йому поняттєві характеристики.

Серед запозичень з німецької мови також багато таких, які можна віднести і до військової термінології, і до пожежно-технічної (наприклад, *фронт, штурм, лазарет, штаб* та ін.). Джерелом поповнення пожежно-технічної термінології виступає військова.

Запозичення з німецької *шлейф* має у “Словнику іншомовних слів” за ред. О. С. Мельничука два значення: *шлейф* нім. *Schleppe* – 1) *сільськогосподарське знаряддя, призначене для шлейфування ґрунту* 2) *В жіночих парадних сукнях задній край, що тягнеться по землі* [СІС, 1985: 931]. Зафіксовано тільки пряме значення слова. Чотири значення слова *шлейф* репрезентовано у “Словнику української мови”: *шлейф* 1. *довгий задній край жіночого плаття, який волочиться по землі // чого, перен. слід, смуга (перев.: на воді, в повітрі) від руху чого-небудь, шлейф диму* 2. *сільськогосподарське знаряддя для вирівнювання та легкого розпушування ґрунту* 3. *геол. смуга відкладів, що обмежує підніжжя якого-небудь підвищення. Шлейф Карпат* 4. *ел. провідник у вигляді петлі, що використовується в магнітоелектричних осцилографах та гальванометрах для відзначення місця пошкодження зв'язку* [СУМ, т. 11: 489]. Переносне значення *довгий задній край жіночого плаття* зберігає сему *довжина (довжина сліду в повітрі від руху)* у терміносполученні *шлейф диму*. Додаткових семантичних відтінків переносного значення набуто у пожежно-технічному терміносполученні *шлейф пожежної сигналізації*. Тут *шлейф* має значення *сліду не на воді або в повітрі від руху чого-небудь, а проводу пожежної сигналізації, який закріплено на стінах, стелях і ін. будівель*.

Наявний розвиток переносного значення терміна *штурм*: *оволодіння чим-небудь, освоєння чого-небудь шляхом переборювання якихось труднощів* (пор. *штурм вершини, штурм демонстрацій, штурм пожежі*).

Необхідність чітких, організованих дій при ліквідації пожежі обумовлює відповідні запозичення, наприклад, з німецької мови, які також застосовуємо і у військовій терміносистемі (*штаб* нім. *Stab* – *орган управління військами в частинах (на кораблях), з'єднаннях і об'єднаннях усіх видів збройних сил, підпорядкований відповідальному командуванню й очолюваний начальником штабу* [СІС, 1985: 939]).

Голландське запозичення *штурм* (голл. *Storm* – *тривалий дуже сильний вітер, що спричиняє значні руйнування на суходолі й сильні хвилювання на морі* [СІС, 1985: 937]), яке належить до морської, метеорологічної терміносистем, в пожежно-технічному терміносполученні *вогневий штурм* означає *тривалість дії сильного вогню, який призводить до значних руйнувань*.

Активне застосування у пожежно-технічній термінології знаходять загальнотехнічні запозичення, наприклад: німецькомовної генези *клапан* (*Klappe*) – *протипожежний клапан* тощо; голландські запозичення: *кран* (*kraan*) – *пожежний кран* тощо; французькі іноніми: *бак* (*bas*) – *бак піноутворювача* тощо; італійське позичення *помпа* (*pompa*).

Відбувається і зворотній процес поповнення загальнотехнічної термінології запозиченнями, які первісно були властиві терміносистемі пожежної справи (пор. з

англ. мови *дренчер* (пор.: англ. *drencher*, від *dreneh* – змочувати, зрошувати) *насадка-розбризкувач на трубах протипожежної водопровідної мережі* [CIC, 1985: 276] та *спринклер* (пор.: англ. *sprinkler* від *sprinkle* – бризкати) *насадка-водорозбризкувач автоматичної дії на трубах спеціальної водопровідної мережі* [CIC, 1985: 784], які у визначеннях “Словника іншомовних слів” мають коментар стосовно спеціальної протипожежної водопровідної мережі. Іменники *дренчер* і *спринклер* утворюють однокореневі прикметники *дренчерний*, *спринклерний*.

Розвиток науки і техніки впливає на кількісний і якісний склад запозичень в терміносистемах конкретних галузей (пор. *брандмауер* (нім. *Brandmauer* від *Brand* – пожежа і *Mauer* – стіна) – *вогнестійка капітальна стіна, що запобігає поширенню пожежі з одного приміщення (будинку) в суміжне приміщення (будинки)* [CIC, 1985: 130].

Голландські терміни зазначеного історичного періоду представлено в аналізованій терміносистемі, наприклад, таким як *брандспойт* (голл. *brandspuit* – пожежний насос) 1) *металевий наконечник гнучкого пожежного шланга* [CIC, 1985: 130]. *Бранспойт* замінює терміносполучення *пожежний ствол*.

Підсумовуючи, слід зазначити:

1) пожежно-технічна терміносистема містить у своєму складі загальнонаукові, загальнотехнічні, військові іншомовні терміни та терміни, що належать до інших терміносистем;

2) зміни у значеннях запозичень відбуваються відповідно до особливостей пожежно-технічної терміносистеми.

РЕЗЮМЕ

У статті розглянуто проблему використання запозичених елементів у сучасній українській пожежно-технічній термінології. Процес взаємодії термінологічних систем української мови триває безперервно. Пожежно-технічна терміносистема містить загальнонаукові, загальнотехнічні термінологічні запозичення. Досліджувана термінологія має у своєму складі запозичені елементи, які збагачують інші спеціальні термінологічні системи. У пожежно-технічній терміносистемі запозичення функціонують, набуваючи певних лексичних, морфологічних та синтаксичних особливостей.

The article is devoted to the adopted elements questions consideration in the modern Ukrainian fire-technical terminology. The integration process of the terminological systems is uninterrupted in the Ukrainian language. The fire-technical terminological system consists of general scientific terminological adoptions. The adoption elements being studied in this terminological system replenish other special terminological systems. The adoption elements functioning in fire-technical terminology are characterized by lexical, morphological and syntactical peculiarities.

ЛІТЕРАТУРА:

1. ДСТУ 2273-00. Пожежна техніка.
2. Лотте Д. С. Вопросы заимствования и упорядочения иноязычных терминов и терминологических элементов. – М.: Наука, 1982. – 152 с.
3. Російсько-український словник наукової термінології. Математика, фізика, техніка / В.В.Гейченко, М.Завірюха та ін. – К.: Наук. думка, 1998. – 888 с.
4. Словник іншомовних слів / За ред. акад. О.С. Мельничука. – К.: Головна редакція УРЕ, 1985. – 966 с.
5. Словник української мови: В 11-ти т.т. / ред. кол. І.К.Білодіда та ін. – К.: Наук. думка, 1970-1980. – Т.Т. 1-11.

ЛЕКСИЧНА СЕМАНТИКА СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ЯК СКЛАДОВА ЧАСТИНА МОВНОЇ КАРТИНИ СВІТУ

Лексика української мови являє собою сукупність слів, які складають організовану і цілісну систему. Завданням сучасної вітчизняної лексикології є визначення властивостей слів, їх вживання і взаємозалежності в системі сучасної української мови.

Українські мовознавці зробили значний внесок у розвиток лексикології української мови, а тим самим і в поступ загальної теорії мови. Проблемою знака і смислу ще у 30-х роках XVIII ст. цікавилися професор Києво-Могилянської академії М. Довгалецький та філософ, поет і педагог Г. С. Сковорода. Питанням семасіології займався видатний український мовознавець О. О. Потебня, якому належить думка про те, що у мові існує не лише позначення, але й позначуване та два види значень – реальне і формальне. Семантична концепція О.О.Потебні являє собою “багатопротилежне поліаспектне лінгвістичне вчення, що поєднує різнопланові мовні та позамовні характеристики” [Карпенко, 1995:21]. Невипадково, що в основі цієї концепції лежить слово в його синхронічному та діахронічному вимірах. О. О. Потебня розглядає проблеми слова як мовної одиниці, позначеної лексичною та граматичною семантикою, виникнення і розвиток семантичної структури слова тощо.

У центрі уваги сучасних українських лексикологів знаходяться проблеми термінології (Чумак О.Г., Руденко Н.П., Рогач Л.В.), діалектної лексики (Лизанець П.М., Гвоздяк О.М., Пашкова Н.І.), фразеології (Ажнюк Б.М., Манакін В.М.), зіставної семантики (Жлуктенко Ю.А., Кочерган М.П., Фабіан М.П.), які до цього часу залишаються недостатньо розробленими. Це пояснюється складністю самого об’єкта дослідження – лексичного складу мови, що виступає інструментом пізнання, знання, спілкування і який постійно зазнає кількісних та якісних змін. С.Ульман вважає, що “лексичний склад мови охоплює розмаїту масу нескінченної кількості елементів з важко визначуваними межами, це – система взаємозалежних частин, яка постійно поповнюється новими словами і значеннями” [Мостовий, 1993:222].

Особливого значення і актуальності набуває розвиток української мови сьогодні, у період, коли вона одержала статус державної і коли встановлюються контакти України з іншими державами та зростає інтерес до української історії і культури. “Дух народу”, – як зазначав В. Гумбольдт, його національне, духовне та культурне багатство зберігається у мові [Гумбольдт, 1960:7]. Тому вона є найсуттєвішим елементом мовної картини світу того чи іншого народу. Мовна картина світу, невід’ємною частиною якої виступає лексика, становить ядро національно-культурної спадщини, її фіксатор, скарбниця і транслятор [Швед, 1999:14]. І саме в лексико-семантичній системі мови, як у дзеркалі, відбиваються всі аспекти та особливості життя того чи іншого народу, зокрема його історія, менталітет, звичаї, традиції, етикет, культурні цінності тощо. Саме в слові зберігається культурна та генетична пам’ять, особливості сприйняття і позначення навколишнього світу [Богаткіна, 2000:17].

Отже, вивченню лексичної семантики, яка сприяє виділенню національного мовного типу та специфіки мовної картини світу (далі МКС), належить пріоритет у розумінні “духу” того чи іншого народу і його мови.

Під МКС розуміють два різних аспекти дослідження лексичної семантики: загальну інтегральну картину світу і специфічні риси певної мови, які відрізняють її від усіх інших мов [Караулов, 1976:242].

Мовні картини світу існують у різних ієрархічно залежних сферах людської

свідомості – від індивідуальної до колективної – і являють собою ймовірні моделі, “різні бачення” загальної картини світу, результати трансформації єдиної свідомості-реальності. Особливості цієї трансформації знаходять своє відображення в лінгвістичній компетенції мовців та семантичній організації, елементах і категоріях національних людських мов, передусім у словах та їх значеннях, які виконують функцію основних джерел. Завдяки їм відбувається проникнення до індивідуальних та національних когнітивно-семантичних континуумів, а через них до єдиного когнітивно-семантичного континуума. У цьому полягає головна і, можливо, “єдина причина подібностей та відмінностей мов та їх лексико-семантичних систем зокрема” [Манакін, 1995:23]. Дослідження МКС українського народу допоможе глибше зрозуміти загальнолюдські способи пізнання, процес взаємодії мови та мислення, але перш за все виявить характеристики й особливості української мови взагалі, а її лексичного складу зокрема.

Усі зміни в різних сферах суспільного життя так чи інакше знаходять своє відображення у лексичному складі мови, оскільки основною номінативною одиницею мови є слово. Тому вивчення лексичних значень слів, особливостей та способів їх номінації в українській мові, утворення внутрішньої форми слова, яка є вербальним вираженням суттєвих ознак складників навколишньої дійсності, сприятиме розумінню специфіки світосприйняття та світобачення українського народу. Особлива увага повинна приділятися тим словам, що позначають українські реалії: антропонімам (*Ярослав, Мирослав, Богдан*), топонімам (*Київ, Дніпро*), назвам предметів матеріальної та духовної культури (*рушник, Великдень*), побутовій, фольклорній та етнографічній лексиці (*черевик, вареник, шаровари; коломийка, гопак; козак, гуцул*), адже саме в них найповніше виражена специфіка мовної картини світу українців. Ядро “національного компоненту” зосереджено і в семантичній структурі фразеологічних одиниць (*язик до Києва доведе, піднести печеного гарбуза, скочити в гречку, допався як кіт до сала*), що відбивають багатовіковий досвід українського народу та виступають носіями національного колориту, образності й експресії.

МКС дуже часто розглядають лише як картину лексичних значень, але водночас вона виступає і “картиною зв’язків та відношень, що існують, по-перше, між предметами (явищами, ситуаціями); по-друге, між предметами і тими, хто їх сприймає та оцінює; по-третє, між самими такими кваліфікаціями й оцінками. МКС уявляється, таким чином, не просто, як все, що “називає”, а і все, що співвідноситься, пов’язане одне з одним, і все, що залежить одне від одного” [Шведова, 1988:162]. У своїй сукупності лексичні значення й указані три види відношень та зв’язків утворюють лексичну семантику мови, яка на сучасному етапі є найменш опрацьованою, оскільки її об’єкт дослідження характеризується надзвичайно складною структурою, “різноманітні елементи якої знаходяться в різноманітних переплетених зв’язках і відношеннях” [Кочерган, 1992:6].

Недооцінка ролі цих зв’язків та взаємовідношень, ігнорування індивідуальних варіантів лексичних значень призводить до того, що словник, який вважається надійним джерелом фіксації лексичних значень слів, їх особливостей і характеристик і покликаний розгортати перед читачем МКС того чи іншого народу, подає лише те, що відоме всім носіям мови, адекватно не розкриваючи семантичну структуру мови. Роль, яку відіграє семантична структура мови у створенні МКС, очевидна. Тому без подальшої розробки семантичного аспекту сучасної української мови “неможливе цілісне й повне розуміння її природи, закономірностей функціонування та розвитку” [Фабіан, 1998:7], тісного зв’язку з мисленням та культурою мовних носіїв.

Осмислення і всебічне дослідження семантичної структури, що становить одне з важливих завдань сучасної української лексикології, веде до глибшого усвідомлення і

розкриття національної специфіки української мови. Це дасть можливість повніше вивчити лексико-семантичну систему мови, а тим самим і національну картину світу.

РЕЗЮМЕ

У статті розглядається одна з найважливіших проблем сучасної вітчизняної лінгвістики – проблема лексичної семантики. Особливого значення та актуальності вона набула сьогодні, коли посилюється інтерес до вивчення національно-мовної картини світу українців. Саме лексична семантика, яка є основою МКС, концентрує в собі національно-культурні особливості українського народу, розкриває специфіку зв'язку мови та мислення. У цьому аспекті важливими є дослідження семантичних особливостей функціонування української мови, їх проявів у вербальному та невербальному спілкуванні і вивчення усієї різноманітності зв'язків і відношень української мови з іншими спорідненими й неспорідненими мовними системами.

The article deals with one of the most important problems of modern Ukrainian linguistics – the problem of lexical semantics. Especially it is important and actual nowadays because of the growing interest to the study of the national language world of the Ukrainian people. Lexical semantics, being the main part of language mapping of the world, concentrates on the national-cultural features of the Ukrainian people and reveals the peculiarity of interrelation between thinking and language. In this respect, there are important investigations of semantic peculiarities of the Ukrainian language functioning, their manifestations in both verbal and non-verbal communication and the study of all the varieties of the Ukrainian language and other related and non-related language systems.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Ажнюк Б.М. Англійська фразеологія у культурно-етнічному висвітленні. – К.:Наук. думка, 1989. – 134 с.
2. Богаткіна Н.С. Внутрішня форма як предмет зіставлення лексичних одиниць близькоспоріднених та віддаленоспоріднених мов // Проблеми романо-германської філології. – Ужгород: Закарпаття, 2000. – С. 16-19.
3. Гумбольдт В. фон. О различии строения человеческих языков и его влияния на духовное развитие человеческого рода // Звегинцев В.А. История языкознания XIX и XX веков в очерках и извлечениях. – М., 1960. – Ч. 1.
4. Караулов Ю.Н. Общая и русская идеография. – М., 1976. – 242 с.
5. Карпенко М.О. Лінгвістична концепція О.О.Потебні: зіставно-історичні засади // Проблеми зіставної семантики. – К., 1995. – С. 21-23.
6. Кочерган М.П. Контрастивна лексична семантика: ідеї, проблеми, методи // Проблеми зіставної семантики. – К., 1992. – С. 6-8.
7. Лизанец П.Н. Венгерские заимствования в украинских говорах Закарпатья: Венгерско-украинские языковые связи. – Будапешт, 1976.
8. Манакін В.М. Контрастивна лексикологія і національно-мовна ідея світу // Проблеми зіставної семантики. – К., 1995. – 289 с.
9. Мостовий М.І. Лексикологія англійської мови. – Харків: Основа, 1993. – 256 с.
10. Фабіан М.П. Етикетна лексика в українській, англійській та угорській мовах. – Ужгород, 1998. – 256 с.
11. Швед І.А. До питання про мовну картину світу // Проблеми зіставної семантики. – К., 1999. – С. 13-16.
12. Шведова Н.Ю. Лексическая система и ее отражение в толковом словаре // Русистика. Язык: система и ее функционирование. – М., 1988. – С. 142-164.

ОСОБЕННОСТИ ВОСПРИЯТИЯ ПОДТЕКСТОВОЙ ИНФОРМАЦИИ

В последние годы в объект лингвистики включаются все новые и новые аспекты человеческого общения. Особую актуальность приобрели исследования речевой деятельности, речевого воздействия и смыслового восприятия. Эти вопросы интересуют не только лингвистов, но и специалистов из других областей: психологов, философов, социологов, специалистов по теории информации. Естественно, для получения объективных данных и адекватного представления о сложности и многогранности проблематики различных видов речевой коммуникации необходим междисциплинарный подход. К объяснению языковых явлений все больше привлекаются данные других наук.

Психологии хорошо известен тот путь, который проходит мысль, чтобы воплотиться в развернутую речь. Этот путь был представлен Л.С.Выготским в следующем виде: он начинается с мотива, который заставляет субъекта высказать то или иное желание или сообщение; этот мотив толкает на создание общей мысли или замысла высказывания, который еще не носит речевой формы и ограничивается лишь самой общей схемой; этот замысел проходит через этап внутренней речи, свернутой по своему строению и предикативной по своей функции; во внутренней речи создается потенциальная речевая система высказывания, которая затем превращается в фразу и, наконец, в развернутое речевое высказывание [Кнебель, 1971:77].

Современные психолингвисты, кроме мотива, побуждающего человека прибегнуть к речевым действиям, цели-образа будущего результата речевых действий, отбора и вербализации внеязыкового содержания и выбора языковых средств, в психологическую структуру коммуникативной задачи включают также представление об адресате с его социально-психологическими личностными свойствами и отношение к нему [Маслова, 1991:180].

Кратко описанный выше путь от замысла к развернутому высказыванию предполагает нечто большее, чем воплощение мысли в системе готовых кодов языка. Известно, что возможность речи выражать психический мир человека практически безгранична. Психологи определяют речь как "вынесенную вовне психику субъекта и, соответственно, как одну из важнейших психологических функций, которая дает человеку возможность быть понятым окружающими" [Психология, 2001:237].

Язык как знаковая система, как объективное и социальное явление реально существует в речевой коммуникации в форме текстов. В процессе коммуникации всякий текст выступает как "единство содержательно-смыслового (семантического) и прагматического начал, это как бы пучок мотивов, целей, задач, реализуемых с помощью различных языковых средств" [Маслова, 1991:182]. Говорящий должен не только сформулировать известную систему значений, которая нашла свое достаточно полное отражение в лексических и лексико-грамматических кодах языка, но и выразить внутренний смысл передаваемого сообщения. Для адекватного восприятия исходящей информации говорящему необходимо подчеркнуть то, что ему представляется существенным, основным, а также дать возможность реципиенту понять всю ту систему мотивов, которая скрывается за внешним содержанием передаваемого сообщения, то есть его внутренний смысл. Очень часто этот скрытый, внутренний смысл передаваемого сообщения оказывается более важным, чем явно выраженный, он может быть гораздо богаче, чем его внешнее грамматическое содержание. Однако наборы "инструментов", помогающих распознать этот внутренний смысл, в письменной и устной разновидностях языка очень различаются. Скрытый смысл, целенаправленность сообщения в устной речи представлены более прямолинейно и

непосредственно, чему способствуют паралингвистические средства (мимика, жесты, реакция на действия собеседника) и сама ситуация общения (диалог, спор, дискуссия). В письменной же речи намерения автора и, следовательно, внутреннее содержание сообщения еще нужно распознать, прилагая некоторые усилия. По мнению И.Р.Гальперина, именно письменная разновидность языка абстрактна, неоднозначна, предполагает интонационно многоплановую реализацию сообщения и различную интерпретацию [Гальперин, 1981:17].

Процесс чтения уже давно сравнивается с диалогом между писателем и читателем, что и позволяет рассматривать текст, а точнее информацию, в нем содержащуюся, с двух сторон. С одной стороны, автор в своем стремлении познать и объяснить окружающий мир пропускает его через призму собственного мироощущения, результатом чего является сплав объективной реальности и ее личностного восприятия автором. Идея произведения реализуется прежде всего через множественные авторские оценки, которые выражаются в оценке мыслей и действий персонажей, что можно считать запрограммированностью сообщения. С другой стороны, читатель постоянно и неизбежно включает свой опыт в восприятие текста, что дает возможность множественности толкований информации, заложенной в данном сообщении. В психолингвистике утверждается, что без "реципиента нет функционирующего текста, он мертв и оживает, лишь столкнувшись с воспринимающим его реципиентом" [Маслова, 1991:182]. В основе такого подхода лежит мысль, высказанная в свое время В.Гумбольдтом и А.А.Потебней, о том, что текст не является прямым и непосредственным механическим передатчиком содержания, заложенного автором, а только возбуждает соответствующие психические явления в виде образов, понятий, эмоциональных переживаний. В процесс восприятия произведения включаются все общественно обусловленные и личностные факторы, характеризующие каждого отдельного реципиента, но само произведение при этом остается неизменным. Не изменяются и объективно наличествующие в нем сигналы, которые вызывают столь различные эмоции. Следовательно, "между реальной действительностью и текстом, ее отражающим, находится сознание языковой личности, как формирующей, так и воспринимающей текст" [Маслова, 1991:182].

Проблема восприятия уже несколько десятилетий находится в центре внимания психолингвистов. Многочисленные исследования доказали, что восприятие текста является сложным, неоднородным, многоаспектным процессом. Сущность этого процесса заключается в создании у реципиента образа содержания текста. А.А.Леонтьев представляет модель восприятия текста следующим образом: происходит поэтапный синтез смыслового содержания текста на базе перцептивного анализа и параллельно происходящего содержательного анализа (включая смысловое прогнозирование) речевой цепи. В результате перцептивного анализа, который носит избирательный характер, происходит опознание и удержание в кратковременной памяти образов отдельных языковых единиц (прежде всего, слов). Далее происходит одновременный процесс выделения в семантическом содержании образа – слова отдельных, значимых в данном контексте и ситуации, семантических компонентов и синтеза этих компонентов в осмысленное целое... Наконец, на базе предшествующих этапов восприятия формируется глобальный образ содержания текста [Леонтьев, 1979:25]. Таким образом, действительным предметом восприятия текста, по мнению А.А.Леонтьева, является не текст как лингвистическая данность, а полифоничное, многоплановое содержание текста в широком смысле, то есть весь стоящий за ним мир.

В связи с этим встает вопрос об информативном содержании текста. Все, без исключения, исследователи в области лингвистики текста определяют информативность как одну из основных категорий текста. Необходимо отметить, что существует различие между общепринятым (бытовым) пониманием информации и

терминологическим. В первом случае имеется в виду “всякое сообщение, оформленное как словосочетание номинативного характера” [Гальперин, 1981:26]. Второе значение термина “информация” подразумевается “лишь при получении новых сведений о предметах, явлениях, отношениях, событиях объективной действительности” [Гальперин, 1981:26]. Таким образом, в научно – теоретическом плане не всякое сообщение несет в себе информацию. Также не вызывает сомнения, что информация, заложенная в тексте, различается по своему прагматическому назначению. И.Р.Гальперин выделил три вида информации: содержательно – фактуальную (СФИ), содержательно – концептуальную (СКИ), содержательно – подтекстовую (СПИ) [Гальперин, 1981:27].

СФИ можно назвать объективной информацией, так как она “содержит сообщения о фактах, событиях, процессах, происходящих, происходивших, которые будут происходить в окружающем нас мире, действительном или воображаемом” [Гальперин, 1981:27], то есть СФИ – это “передний план” произведения.

В отличие от СФИ, СКИ извлекается из всего произведения и сообщает читателю индивидуально – авторское понимание отношений между явлениями, описанными средствами СФИ. По мнению И.Р.Гальперина, само толкование текста есть не что иное, как процесс раскрытия СКИ, желание преодолеть поверхностную структуру текста, его доступное содержание и проникнуть в его глубинный смысл, то есть в его концептуальную информацию [Гальперин, 1981:37]. Концептуальность как важнейшая категория текста соотносится с идеей произведения. В свою очередь, идея, образ автора, точка зрения – взаимосвязанные, но не идентичные понятия. В.А.Кухаренко отмечает иерархические отношения, установившиеся между данными понятиями: формирование концепта – идеи определенного произведения – обусловлено точкой зрения, представляющей образ автора. Одна точка зрения одного автора может сформировать и формирует ряд концептов, каждый из которых локализуется в отдельном, своем тексте [Кухаренко, 1988:187].

И, наконец, СПИ, представляющая собой скрытую информацию, извлекаемую из СФИ. Первыми на явление подтекста обратили внимание литературоведы. М. Метерлинк, широко использовавший подтекст в своем творчестве, подчеркивал наличие двух параллельно текущих смысловых потоков в художественном произведении, что и есть главной характеристикой подтекста: “Рядом с необходимым диалогом идет почти всегда другой диалог, кажущийся лишним. Проследите внимательно, и вы увидите, что только его и слушает напряженно душа, потому что только он и обращен к ней. Вы увидите также, что достоинство и продолжительность этого бесполезного диалога определяет качество и неподдающуюся выражению значительность произведения” [Метерлинк, 1915:72].

В настоящее время понятие подтекста рассматривается не только в литературоведении, но и в лингвистике, психологии, практике обучения сценической речи и т.д. Подтекст, в обычном понимании, - это “невыраженное словами, подспудное, но осязаемое для читателя или слушателя значение какого – либо события или высказывания (иначе говоря – какого-либо отрезка текста) в составе художественного произведения” [Сильман, 1969:84]. В отечественной филологии существуют два термина для обозначения скрытого смысла сообщения: подтекст и импликация. В ряде работ между ними проводится граница количественная (подтекст, как считают, объемнее, включает больше, чем импликация) или качественная (импликация уравнивается с пресуппозицией – общим фоном предположительных знаний коммуникантов). В работе В.А.Звегинцева понятия “подтекст” и “пресуппозиция” фактически отождествляются: “...один из слоев смысла принадлежит предложению и составляет его смысловое содержание, а другой выносится за пределы предложения (или высказывания) и образует условия его правильного понимания, или...его

подтекст” [Звегинцев, 1976:250]. И.Р.Гальперин усматривает следующее различие между импликацией и подтекстом: “импликация...предполагает, что подразумеваемое известно и поэтому может быть опущено. В этом отношении импликация сближается с пресуппозицией. Подтекст – это такая организация сверхфразового единства (и в отдельных случаях – предложения), которая возбуждает мысль, органически не связанную с пресуппозицией или импликацией. СПИ – это второй план сообщения” [Гальперин, 1981:46]. Большинство исследователей согласны, что в основе феномена подтекста лежит предание высказыванию дополнительного, особого смысла, не вытекающего непосредственно из линейно – реализуемых значений единиц текста. Действительно, на внешне линейный речевой ряд наслаивается множество различных значений. По мнению Т.И.Сильман, подтекст в своей основе строится именно на дополнительных, контекстуальных смыслах слов, причем не только отдельных слов и выражений, а значительных по объему высказываний, сюжетных мотивов и ситуаций [Сильман, 1969:85]. В своем исследовании по интерпретации текста В.А.Кухаренко отмечает, что текст организуется таким образом, что контекстуальные значения разворачивающегося сообщения реализуются дважды: эксплицитно, через линейные связи цепочки микроконтекстов, и имплицитно, через отдаленные, дистантные связи единиц всего текста. В имплицитной смысловой линии чрезвычайно ярко проявляется системность и взаимозависимость всех компонентов текста, ибо именно сравнение и сопоставление весьма разнородных, разноуровневых явлений приводит к осознанию наличия второго, скрытого, подтекстного смысла сообщения [Кухаренко, 1988:181]. Имплицитное придает речи глубину, многослойность, внутреннее богатство, делает ее более сжатой, экономной, содержательной. В.Х.Багдасарян подчеркивает, что имплицитное существует так же реально, как и эксплицитное. Более того, фактически, с точки зрения статуса существования, имплицитное зависит от эксплицитного, а логически, с точки зрения выделения как категории, эксплицитное зависит от имплицитного [Багдасарян, 1983:6-7].

Какова же природа подтекста? Суть подтекста состоит в нарушении эталона, что выражается в смене и взаимодействии языковых уровней, возможности перехода от одного уровня к другому. Однако подтекст для того, чтобы “быть объективным фактором развития действия так или иначе обязательно должен быть заранее подготовлен..., иначе говоря, должен иметь свое основание в прошлом, уже бывшем, либо в каком-то общепонятном литературном символе (или общеизвестном историческом событии, или традиционной бытовой ситуации и т.п.), либо в сюжетном развитии самого произведения” [Сильман, 1969:88]. Развивая данное положение, И.Р.Гальперин выделяет два вида содержательно – подтекстовой информации: ситуативную и ассоциативную. Исследователь указывает, что ситуативная СПИ возникает в связи с фактами, событиями, ранее описанными в больших повестях, романах, в то время как ассоциативная СПИ не связана с фактами, описанными ранее, а возникает в силу свойственной нашему сознанию привычки связывать изложенное вербально с накопленным личным или общественным опытом [Гальперин, 1981:45].

Возвращаясь к проблеме восприятия, необходимо отметить, что в психологии общепризнанным является факт обусловленности этого процесса прошлым опытом реципиента. С.Г.Геллерштейн в связи с этим высказал очень убедительное предположение, что “ни один акт восприятия не свободен от влияния следов прошлого опыта и не совершается вне связи с перспективой в самой задаче, в замысле и конечной цели” [Зимняя, 1976:16]. Без сомнения, воспринимая текст, получатель делает выводы, которые зависят не только от знания языка, но и от имеющихся у него знаний о мире, то есть он с самого начала оперирует тем, что стоит за текстом. Следовательно, существует зависимость интерпретации текста от знаний о реальном мире с его связями и отношениями, которыми располагает реципиент. Такая зависимость может

выражаться в наличии нескольких разных интерпретаций одного и того же текста, так как в каждом литературно – художественном тексте имеется “сложное переплетение направляющих”, которые и порождают значительное число вариантов понимания. Однако подтекст – явление лингвистическое, заключенное в тексте, а не принадлежащее индивиду. Глубинное значение сообщения чаще бывает заранее подготовлено автором, поэтому понимание текста является одновременно и пониманием того, что в тексте непосредственно не дано. Процесс понимания текста происходит, как можно предположить, одновременно на нескольких уровнях. А.А.Брудный выделил три уровня понимания письменного текста. Первый – это уровень монтажа – читаемый текст как бы монтируется в сознании из последовательно сменяющих друг друга отрезков, относительно законченных в смысловом отношении. Одновременно на втором уровне происходит сопоставление элементов текста и в результате перестройка их первоначального соотношения в процессе отражения в сознании структуры содержания текста как целого. На третьем уровне параллельно происходит появление некоторого общего смысла (концепта) текста [Брудный, 1976:153]. Здесь также необходимо упомянуть о тезаурусе читателя. Исследователи утверждают, чем богаче и разнообразнее тезаурус, чем больше развита способность читателя аналитически воспринимать текст, тем конкретнее выступают для него очертания несказанного, подразумеваемого. Подтекст есть не что иное, как истинный смысл высказывания, а восприятие подтекста есть правильная декодировка сообщения.

РЕЗЮМЕ

У статті розглянуто питання, пов'язані із особливостями мовної діяльності, сприймання та інтерпретації текстової інформації, визначено різні типи інформації, які виділяють у художньому творі. Особливу увагу приділено визначенню підтекстової інформації, її специфічних рис, особливостей функціонування та сприймання.

The article examines questions connected with peculiarities of speech activity, acquisition and interpretation of textual information. The main interest is centered around second – order informativity, so called implicit information, it's specific characteristics and peculiarities of functioning and acquisition. The problem of linguistic world image and subjective knowledge is also mentioned in the given article.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Багдасарян В.Х. Проблема имплицитного (логико – методологический анализ) / Отв. ред. Г.А.Геворкян. – Ер.: Изд-во АН Арм. ССР, 1983. – 138 с.
2. Брудный А.А. Подтекст и элементы внетекстовых знаковых структур // Смысловое восприятие речевого сообщения. – М.: Наука, 1976. – С. 152-158.
3. Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования. – М.: Наука, 1981. – 140 с.
4. Звегинцев В.А. Предложение и его отношение к языку и речи. – М.: Изд-во Москов. ун-та, 1976. – 306 с.
5. Зимняя И.А. Смысловое восприятие речевого сообщения // Смысловое восприятие речевого сообщения. – М.: Наука, 1976. – С. 5-33.
6. Кнебель М.И., Лурия А.Р. Пути и средства кодирования смысла // Вопросы психологии. – 1974. – №4. – С. 77-83.
7. Кухаренко В.А. Интерпретация текста. – М.: Просвещение, 1988. – 192 с.
8. Леонтьев А.А. Восприятие текста как психологический процесс // Психолингвистическая и лингвистическая природа текста и особенности его восприятия. – К.: Вища шк., 1979. – С. 7-29.
9. Маслова В.А. Параметры экспрессивности текста // Человеческий фактор в языке: Языковые механизмы экспрессивности. – М.: Наука, 1991. – С. 179-204.
10. Метерлинк М. Сокровище смиренных / Полн. собр. соч. – Петроград, 1915. – Т. 3. – С. 72.
11. Психология: учебник для гуманитарных вузов / Под ред. В.Н.Дружинина. – СПб.: Питер, 2001. – 650 с.
12. Сильман Т.И. Подтекст как лингвистическое явление // НДВШ “Филологические науки”. – 1969. – №1. – С. 84-90.

ОСОБЛИВОСТІ ПРЕДСТАВЛЕННЯ ЛЕКСИКИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ В ЗАСОБАХ МАСОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ

Словниковий склад мови є найменш консервативним елементом мовної системи. З'являючись у вжитку, будь-яка лексична одиниця піддається змінам, а інколи й узагалі зникає. Тому мова постійно перебуває в розвитку, що визначається динамікою життя суспільства. Саме прикладом лексики окремих соціальних груп можна ідентифікувати рівень розвитку окремої держави. Отже, завдання сучасної лексикології української мови полягає не лише у вивченні мовних процесів, а й у спробі оцінити ті умови та чинники, під впливом яких певна мова зазнає змін.

Чи не найкраще можна проаналізувати ситуацію у певному регіоні, певній соціальній групі за допомогою лексичного складу засобів масової інформації (далі ЗМІ). Адже, виконуючи роль інформаційного носія, преса, телебачення, радіо завжди формували світогляд людини, визначали економічний, політичний, соціокультурний рівень країни.

Подаючи інформацію, письменники і журналісти послуговуються багатою палітрою мовних засобів з метою впливу на сприйняття читача і слухача. Століття тому і нині одне й те ж слово трактується по-різному. Водночас і під впливом суспільства формуються лексико-семантичні аспекти слова. Особливо це відчутно на зламі епох, у періоди зміни певних історичних етапів. Сучасний етап розвитку українського суспільства потребує правдивого, оперативного та впливового висвітлення пресою всіх процесів, які відбуваються у державі.

Сучасна українська літературна мова застосовується в багатьох сферах, що зумовлює її функціонально-стильове розмежування на офіційно-діловий, науковий, публіцистичний, художній та розмовний стилі. Нині мова ЗМІ не обмежується використанням якогось певного стилю, зокрема публіцистичного. Надзвичайно велика кількість друкованих видань (лише у Закарпатській області зареєстровано 170 періодичних видань), різножанрових теле- та радіопередач передбачають активне вживання різностильової лексики. При цьому незмінними залишаються традиційні вимоги та норми написання власне газетних текстів. За винятком співробітників окремих видань (наприклад, "Автомобіліст", "Нова політика", "Універсум", "Дзеркало тижня" тощо), журналісти не повинні розраховувати на вузьке коло читачів, навіть коли йдеться про "профільний" журнал, оскільки не всі його читачі мають однаковий рівень обізнаності. Це ще більшою мірою стосується щоденних загальнополітичних видань, журналів для широкого загалу, радіо та телебачення. Так, фахівець Паризького Центру підготовки й удосконалення журналістів Мішель Вуароль у своїй книжці "Гід журналіста" зазначає, що "чітко виділити основне повідомлення, правильно збудувати речення, використовуючи тільки зрозумілу всім лексику, – такі є основні вимоги до інформаційної статті. Найголовніше, про що має дбати журналіст, – повідомити про зрозумілі речі зрозумілими словами. Намагатися пояснити популярно кожне слово, використовувати розмовний термін замість наукового, розшифровувати аббревіатури" [Вуароль, 2000: 4]. Використання спрощеної лексики, на противагу існуючій точці зору, не призводить до збіднення тексту і сприяє точності викладу. Найпоширеніші дієслова "казати", "повідомляти", "розповідати" можна сміливо замінювати близькими за значенням, але точнішими дієсловами з того самого семантичного ряду. Незважаючи на пильну увагу сучасних ЗМІ до форми матеріалу, основним акцентом позначений його зміст.

Різностильова лексика сприяє кращому розумінню читачем чи глядачем інформації, спонукає до вияву емоцій. Сучасна преса – це й елементи офіційно-

ділового стилю, якими оформляються різні акти державного, суспільно-політичного, економічного життя, що сприяє логізації викладу, вживанню усталених конструкцій, відсутності емоційного забарвлення, двозначності слів та висловів: *“Державна податкова адміністрація у Закарпатській області повідомляє громадянам, платникам земельного податку, про необхідність своєчасного виконання ними свого конституційного обов’язку”*; *“Президент України Леонід Кучма зустрівся з головою профспілок Олександром Стояном. Під час розмови була обговорена ситуація...”*.

Використовується у ЗМІ й лексика наукового стилю, якому властиве широке використання термінів та абстрактних слів, складних речень, зокрема складнопідрядних: *“Робота завідувача юридичним відділом – це ресстрація суб’єктів підприємницької діяльності, юридичний аналіз відповідності документів райдержадміністрації до чинного законодавства”*.

Проте основною в ЗМІ залишається публіцистична лексика – слова, специфічні для публіцистичного стилю, стилю засобів масової інформації та пропаганди. Це, як правило, експресивно забарвлена лексика, що позначає реалії політичного, суспільного життя й абстрактні поняття. Характерним є вживання наукових, спортивних, військових термінів, сталих словосполучень, перифразів. Публіцистичний стиль поєднує в собі дві протилежні ознаки: логічність викладу, що вимагає стандартизації, та експресивність викладу, що, навпаки, потребує образності й нестандартності. Самобутність розгляданого стилю визначається узгодженістю логічності викладу, доказовості й переконливості з образністю та емоційністю. Завдання публіцистики полягає не лише в тому, щоб репрезентувати певні факти, явища дійсності, а й давати їм оцінку, формувати громадську думку. З цієї метою широко використовується суспільно-політична лексика, залучаються емоційно-оціночні засоби інших стилів. Велика кількість експресивно забарвлених слів та словосполучень унаслідок постійного вживання перетворюється на штампи. Окрім того, у ЗМІ використовується розмовна лексика, слова, що функціонують в усному, невимушеному спілкуванні і створюють колорит розмовного мовлення. Багато сучасної періодики в Україні *“зловживає”* лексикою щоденного вжитку, послуговуючись також сленгом, діалектизмами, характерними для регіону видання: *“Окрім звичної “циферії” прагнули почути й думку першої особи”*; *“Дай Боже вам ай вашим дітьом”*; *“Коли ви щось не допетраєте”*; *“Підійшов ще один цимбор”*.

Удале використання таких мовних одиниць впливає і на популярність видання серед читачів.

Лексика сучасної української мови ділиться на тематичні групи. З цієї точки зору всі функціональні стилі мають одну загальну характерну рису: у творах будь-якого жанру і стилю кількісно переважає загальнозвичайна лексика нейтрального стилістичного забарвлення. Проте жанрова специфіка така, що обійтися однією лише лексикою загального вжитку журналіст не може. Адже ЗМІ – це й інформаційний, аналітичний, і художньо-публіцистичний жанри, які характеризуються істотними відмінностями, а саме в:

- 1) прийомах передачі баченого й усвідомленого;
- 2) засобах відображення;
- 3) формах й способах подачі матеріалу;
- 4) мові й стилі викладу.

У своїй праці *“Стилистика газетных жанров”* науковець Д. П. Вовчок розглядає особливості творів інформаційного жанру, зокрема замітки та репортажу: *“Зміст хронікальної інформації надзвичайно широкий. Необхідність вживання соціальної лексики, і насамперед термінів та професіоналізмів. Основною особливістю лексики є її тематична різнобарвність, що пояснюється надзвичайним різноманіттям ситуацій, що описуються у замітці. Але помітно виділяються й інші групи. Серед них особливе місце*

займає специфічна лексика – термінологічна і спеціальна. Терміни повинні вводитися з великою обережністю, перевага надається загальновідомим термінам. Якщо термін зрозумілий лише вузькому колу, він обов'язково розшифровується. Так само формується лексика для репортажу. Але функції термінів тут багатші, ніж у замітці. Для репортажу необхідно передати специфіку ситуації, що описується, створити колорит” [Вовчок, 1979: 17]. Репортаж та інформаційну замітку різко розмежовують за вживанням розмовної лексики. На відміну від замітки, де розмовна лексика чужа, у репортажі вона вживається досить активно, і не лише у прямій мові, а й в авторському тексті.

Окремі лінгвісти вважають, що не існує загального конструктивного принципу, якому підпорядковувалися б усі види та жанри публіцистики. Такий принцип виділений та обґрунтований для одного з підстилів публіцистики – мови газети. Ще у 20-ті роки, коли почалося вивчення мови преси, один з тогочасних дослідників Г. О. Винокур у своїй роботі “Культура мови” зазначив: “Мова газети вирізняється насамперед тим, що у ній відсутня художня, поетична функції і виконує роль лише комунікативна. Розрахована на максимальне використання і, відповідно, на винятково швидкий темп самого твору, який дозволяє проводити аналогії з промисловим виробництвом, неминуче механізує, автоматизує газетну мову і розрахований на різномірну читачку аудиторію. Найбільш звичні типи газетних висловлювань будуються за готовим шаблоном, зумовленим виробленими уже в процесі газетного виробництва мовленнєвими штампами, словесними формулами, кліше [Вовчок, 1979:10]. Звідси головними рисами мови газети Г. О. Винокур вважає високу стандартизованість, механічність, штампованість, причому штамп не тільки не засуджується, а й оцінюється як конструктивно виправдана приналежність газетного тексту. Така позиція нам здається досить однобічною, оскільки на весь газетний підстиль поширюються властивості лише одного жанру – хронікального.

Аналіз літератури свідчить, що в 30-50-ті роки мову преси вивчали лише з нормативно-стилістичних позицій. У роботах К. І. Билінського, Д. Е. Розенталя, Г. Я. Солганика зазначається, що розвиток мови газети, як і мови взагалі, детермінується двома взаємно протилежними тенденціями: 1) вироблення фонду сталих висловів (кліше) для певної стандартизації мови; 2) подолання кліше, які перетворюються у штампи, пов'язане з пошуками засобів оновлення мови, створення нових кліше.

Як тільки не називають газетну мову її критики: і сухою, і тріскучою, і обезособленою. Як ідеал газетяра рекомендують зазвичай мову художньої літератури. Але сучасне перенасичення інформацією вимагає стислого, зрозумілого, простого та доступного подання тексту. Цьому сприяє й багатство словникового складу мови, всіма нюансами якого повинні бути професійно озброєні журналісти, особливо зараз, коли українська мова стала державною і боротьба за її розвиток, чистоту й культуру продовжується на новому, вищому рівні.

РЕЗЮМЕ

У статті йдеться про особливості вживання лексики у сучасних засобах масової інформації. Увага акцентується на специфіці словникового складу різних стилів, оскільки сучасні ЗМІ не обмежуються можливостями лише публіцистичного стилю. На прикладі творів інформаційного жанру (замітки та репортажу) розглядаються типові варіанти використання окремих лексичних одиниць.

The article deals with the use of the Ukrainian lexics. Attention is paid to the specific features of different styles' word stock, as modern mass media is not limited by the means of

publicistic style. The most typical variants of separate lexical units' use are discussed on the example of information genre works (paragraph and reportage).

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бевзенко С.П., Грипас Н.Я. Сучасна українська літературна мова. — Київ: Вища шк., 1997. — 414 с.
2. Білецький А.О. Про мову і мовознавство. — Київ: АртЕк, 1996. — 223 с.
3. Вовчок Д.П. Стилистика газетних жанров. — М., 1979.
4. Вуароль Мішель. Гід газетяра. — Київ, 2000. — 62 с.
5. Здоровега В.Й. Теорія і методика журналістської творчості. — Львів, 2000. — 180 с.
6. Шевченко Л.Ю. Сучасна українська мова. — Київ: Либідь, 1996. — 320 с.

Олена Галаган (Кіровоград)

ДО ПРОБЛЕМИ АНАЛІЗУ БАГАТОВАЛЕНТНИХ ДІЕСЛІВ У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

У сучасному українознавстві питання, пов'язані із загальнотеоретичними проблемами граматики, із системно-структурним і семантичним описом мовних явищ, посідають центральне місце. Вони сприяють глибокому проникненню в сутність лінгвістичних реальностей і забезпечують їх металінгвістичну об'єктивацію. Дослідження граматичних категорій і дотепер залишається актуальним у теоретичній граматиці.

Частини мови в процесі взаємодії утворюють специфічну систему співвідношень між граматичними категоріями, які властиві різним класам слів.

За семантичною окресленістю, центральними формально-синтаксичними позиціями в реченні, а також розвиненою сукупністю морфологічних категорій і парадигм дієслову належить центральне місце в граматичному ладі сучасної української мови.

В. В. Виноградов, визначаючи широту семантики дієслова, підкреслював: "Семантична структура дієслова більша за обсягом і гнучкіша, ніж усі інші граматичні категорії. Ця властивість дієслова залежить від особливостей граматичної будови дієслова. У дієслові засоби об'єднання і диференціації значень є більш різноманітними, ніж в іменах" [Виноградов, 1986: 425-426]. Оскільки дієслово виступає як реченнево-утворювальна одиниця, то функціонування більшості граматичних категорій цієї частини мови пов'язане більшою чи меншою мірою з будовою синтаксичної структури речення.

У семантичному плані тільки у дієслові зосереджуються основні значеннєві різновиди ознаки — дія, процес і стан (з напашуванням динамічності) [Вихованець, 1988:42]. Займаючи в реченні визначальну позицію і виражаючи дію, процес або стан, дієслово вказує тим самим на первинну функцію ознакових слів. Граматичні категорії дієслова — спосіб, час, вид, валентність, особа, рід, число — по-різному характеризують перебіг дії, процесу і стану. Категорії способу, часу і виду передають специфіку дієслова як частини мови, категорії особи, числа і роду не становлять суто дієслівних категорій, хоча їх морфологічні показники наявні у структурі дієслова. До суто дієслівних категорій відносимо категорію валентності, з якою пов'язані не тільки морфологічні, а й передусім синтаксичні характеристики слова, зокрема валентність пов'язана із синтаксичним потенціалом дієслова.

На сучасному етапі розвитку українського мовознавства під поняттям "валентність" розуміють основні закономірності сполучуваності одиниць певної мови. Мовну валентність розглядають стосовно різних рівнів мови, у різних площинах. Досліджуючи поняття мовної валентності, А.Ф.Лосев зазначав, що "це є здатність

мовного елемента отримувати певне значення (функцію) у зв'язку зі своїм контекстом, чи це окремий звук, чи об'єднання звуків у єдину морфему; чи то об'єднання морфем у цілісну лексему, чи в окреме слово; чи то об'єднання слів у ціле словосполучення, у граматичне речення, чи одиниці ще складніших зв'язків. ... Не вводити в сучасне мовознавство моменту валентності – це все одно, що у природознавстві ігнорувати ядерну фізику і розуміти атом у світі тих статичних уявлень, які існували в науці півтори сотні років тому” [Лосєв, 1981: 410].

Дослідження категорії валентності в сучасній лінгвістиці продиктовано бажанням учених розуміти мову як органічне ціле, ієрархічно організоване, що складається з інших, підпорядкованих цьому цілому підсистем. Принцип валентності мовного знака стосується самої специфіки мови і визначається строго динамічно. Особливу увагу лінгвісти приділяють питанням валентності саме дієслова – як такої частини мови, яка має найскладніші і найрізноманітніші сполучувальні можливості, оскільки слова функціонують не ізольовано, а завжди поєднуються з певними контекстними партнерами “відповідно до тих норм, які існують у даній мові” [Котелова, 1975: 47].

Проблема вивчення семантико-синтаксичної валентності пов'язана з малодослідженими питаннями сучасного мовознавства. На розвиток теорії валентності вплинув системний підхід до всіх явищ мови, зокрема до особливостей сполучуваності одиниць: їх сполучувальні потенції не можуть бути випадковими, несистемними. Увага до синтагматики, до лінійного розташування знаків сприяла вивченню закономірностей тих же потенцій. Кожне сполучення знаків у процесі комунікації передбачає взаємодію різних лінгвістичних рівнів, що відповідає сучасним поглядам на членування мови. Отже, теорія валентності орієнтована на загальну теоретичну проблематику і стосується актуальних проблем сучасної науки про мову.

Теорія валентності за продуктивністю посіла одне з основних місць у методиці сучасних лінгвістичних досліджень. Визнання системності мови у всьому обсязі її функціонування передбачає і системність зв'язків між її елементами, що стало одним із підходів до вивчення валентності як закономірності цих системних зв'язків.

Уперше термін “валентність” виокремив і обґрунтував французький грамати́ст Л.Теньєр. Його вчення розвивали і продовжували Ж.Фурке, Г.Брінкман, Й.Ербен, Г.Гельбіг, Л.Вейсгерберґ, В.Шмідт, П.Грабе та інші. Однак Л.Теньєр, правильно визначивши проблему валентності і накресливши типологічний аналіз явища, не запропонував викінченої теорії цього питання. Водночас засновник учення про валентність майже не розрізняв семантичних і формальних позицій речення.

По-іншому розвивалася теорія валентності у роботах східнослов'янських мовознавців. Сфера валентного аналізу поширилася на інші частини мови, звертається увага на ті ознаки слів, які зумовлюють їх можливість граматично сполучатися з іншими словами, розмежовуються формально-синтаксичні і семантико-синтаксичні позиції речення (В.Г. Адмоні, С.Д. Кацнельсон, О.І. Москальська, М.Д. Степанова, Б.А. Абрамов, Й.Ф. Андерш, І.Р. Вихованець, А.П. Загнітко). Так, наприклад, С.Д. Кацнельсон розуміє під валентністю здатність слова певним чином реалізовуватися у реченні і вступати у певні комбінації з іншими словами [Кацнельсон, 1987: 22].

У дослідженнях В.Г. Адмоні поняття валентності з'являється у більш розширеному розумінні – під терміном “сполучувальна потенція” або “сполучуваність”. Він вказує на сполучувальні потенції або валентності, які притаманні кожній частині мови і актуалізуються частково під впливом контексту та ситуації. В.Г. Адмоні виділяє також облігаторні та факультативні потенції, що співвідносяться з поняттями “залежних” та “домінуючих” членів [Admoni, 1972: 231].

Б.А. Абрамов, вивчаючи сполучувальну потенцію як властивість усіх частин мови, звертає увагу на необхідність розрізняти при цьому потенцію доцентрову

(здатність приєднуватися до домінуючого слова) та відцентрову потенцію (здатність доповнюватися іншими словами). Дієслово, на думку вченого, має лише відцентрову потенцію, інші частини мови характеризуються як відцентровою, так і доцентровою потенцією [Абрамов, 1959: 35-40].

Іноді поняття валентності розповсюджується не тільки на частини мови, а й на мовні одиниці взагалі і визначається як потенційна сполучуваність однорідних елементів мови. Поняття валентності переноситься на словотвір; поряд із “зовнішньою” валентністю відносно слів виділяється “внутрішня валентність” – відносно складників слова (основ, префіксів, суфіксів та ін.) [Степанова, 1978: 144].

У контексті зазначених аспектів розвитку теорії валентності виявляється доцільним визначити семантико-синтаксичну валентність як категорійну одиницю, яка відбиває той факт, що ознакові слова як єдині носії валентності (маємо на увазі насамперед дієслова) вимагають певних контекстних партнерів (іменників) із відповідними семантичними ознаками і виключають інших контекстних партнерів з іншими семантичними ознаками. Валентна спроможність лінгвальних одиниць реалізується на основі сумісності або несумісності семантичних ознак обох поєднуваних контекстом партнерів, тобто їхнє сполучення не є довільним. Дієслово здатне регулювати кількість семантично залежних позицій, які відповідно заповнюються залежними контекстними партнерами.

Семантико-синтаксичну валентність можна розглядати стосовно різних частин мови [Admoni, 1972: 82]. Однак оскільки головним носієм валентності в реченнєвій структурі виступає дієслово, то інші носії валентності (наприклад, прикметники, віддієслівні і відприкметникові іменники) набувають валентних властивостей у зв'язку з дієсловом (прикметники – в результаті переміщення в предикативну позицію, іменники – як похідні від дієслів і предикативних прикметників) [Масицька, 1998:10].

У всіх частин мови насамперед слід розрізнити активну і пасивну валентність. Під активною валентністю розуміється здатність підпорядковуючого ознакового слова мати при собі певні відкриті позиції, які заповнюються залежними від нього словами. Пасивна валентність – це здатність залежного слова приєднуватися до підпорядковуючого слова, заповнювати при ньому відкриту позицію.

Підпорядковуючі слова, які мають відкриті позиції і яким притаманна активна валентність, називають носіями валентності, а залежні слова, що заповнюють відкриті позиції, називаються валентнісними партнерами. Носії валентності мають відкриті позиції, партнери заповнюють ці відкриті позиції [Степанова, Хельбиг, 1978: 170-171]. Сполучуваність слів у реченні реалізується завдяки взаємодії активної валентності підпорядковуючих слів і пасивної валентності залежних слів. Дієслова і іменники (маються на увазі іменники – назви “істинних” предметів) мають у структурі мови протилежні семантико-синтаксичні ознаки: дієслово має тільки активну валентність, конкретні іменники – пасивну валентність.

Семантико-синтаксична валентність як системна семантично передбачувана сполучуваність слів перебуває на межі перетину синтаксису і лексичної семантики. Лексичним значенням слова прогноуються найбільш суттєві умови сполучуваності його з іншими словами в синтаксичних одиницях-конструкціях – реченні і словосполученні. Валентна сполучуваність слів у реченні здійснюється завдяки взаємодії активної валентності підпорядковуючих ознакових слів (переважно дієслів) і пасивної валентності залежних слів (у типових випадках – іменників-назв конкретних предметів).

Від валентно-зв'язаних членів відрізняються валентно-незв'язані члени (детермінанти), що залежать не від окремого слова, а від підметово-присудкової основи речення в цілому. До детермінантів належать компоненти з темпоральним, причиновим, цільовим і под. значеннями, які формуються в результаті згортання однієї

частини складного речення і зберігають у структурі простого ускладненого речення семантичну і формально-синтаксичну автономність [Вихованець, 1988: 110].

У структурі речення головну роль відіграють дві частини мови – дієслово та іменник. Ці частини мови слід вважати основними, тому що вони формують більшість речень, проте роль дієслова у побудові висловлювань визначальна. Дієслово наповнює речення часовим значенням, дієслівні форми позначають умовний і наказовий спосіб, вони вказують також на граматичний вид, розрізняючи завершеність і незавершеність дії. У дієслово транспонується і морфологічно закріплюється в ньому властиве іменникові граматичне значення особи, числа і роду. Навіть за цими значеннєвими показниками стає очевидним велика роль дієслова в реченні.

Дієслівна семантико-синтаксична валентність “прогнозує” семантико-синтаксичну структуру речення. Вона визначає семантичні ролі іменника як однієї з центральних частин мови. Дієслово керує своїми граматичними партнерами. Порівняймо іменник і дієслово щодо спроможності прогнозувати будову і тип речення. Візьмімо форму орудного відмінка іменника *квітами*. Ця ізольована форма, тобто форма поза реченням, не дає уявлення про її конкретне синтаксичне значення і не вказує, з яким саме дієсловом або класом дієслів вона має поєднуватися. А таких можливостей є кілька, напр.: *Пустир засаджено квітами; Дівчинка милувалася квітами; Ці паростки незабаром стануть квітами*. Орудний відмінок може займати різні синтаксичні позиції в реченні, а отже, виражати різні значення. Ця форма іменника допускає багато можливостей у побудові речень. Інша річ – дієслово. Воно вказує на тип речення і кількість членів речення. Найтісніше пов’язане дієслово з іменником, тому насамперед воно визначає в реченні кількість іменникових компонентів. Розглянемо для прикладу дієслово *дарує*. Воно означає активну дію і вказує, що в повному елементарному реченні має бути три іменники: 1) на позначення людини-діяча; 2) на позначення предмета, на який спрямовується дія; 3) на позначення людини, якій адресується дія. Третя особа дієслова сигналізує про те, що діяч виражений іменником –назвою людини або займенниковим іменником третьої особи. Речення матиме такий вигляд: *Хлопець дарує матері квіти*. З усіх складових жодне слово не наділене такою силою передбачення будови речення, як дієслово. Адже ті самі за лексичним значенням і морфологічною формою іменники можуть входити в різні речення (*Хлопець – високий; Хлопець – студент; Який він наполегливий і працьовитий хлопець! Матері не спиться; Бути матері щасливою; Ніжні руки притаманні матері; Квіти вирости в саду; Ці паростки – справжні квіти*). Дієслово ж вказує на функції іменникових членів речення та їх морфологічні форми.

Дієслівна семантико-синтаксична валентність репрезентує тип проміжної міжрівневої граматичної категорії, за своїми властивостями вона співвідноситься з морфологічними, словотвірними, семантичними і синтаксичними особливостями мовної системи. Досліджуючи значення валентності в системі мови, С.Д. Кацнельсон розмежовує формальну і змістову валентність, яка у дієслові диференціюється за кількома ознаками, зокрема за: 1) кількістю субстанціальних синтаксем, які входять у валентну рамку дієслівної лексики; 2) напрямком (лівобічна і правобічна валентність); 3) формою відображення синтаксичних позицій; 4) предикативністю / непередикативністю дієслівного значення [Кацнельсон, 1987: 32].

Семантико-синтаксичну валентність необхідно розглядати у формально-граматичному (власне-синтаксичному), семантико-синтаксичному і комунікативному вимірах, які аргументуються, з одного боку, традицією (формально-граматичний аспект), з другого боку, – прагненням простежити закономірності формального вираження певної семантики, з’ясувати напрями її формального варіювання, визначити специфіку національно-мовних репрезентацій (семантико-синтаксичний аспект), встановити спектри корелятивності / некорелятивності формально-граматичної

структури реалізації ситуативно-прагматичних завдань (комунікативний аспект). Таке розмежування є необхідним для встановлення особливостей формування реченневих структур.

Семантико-синтаксична валентність предиката передбачає заповнення семантичних позицій субстанціальними синтаксемами, які виражені іменниками конкретного значення. Залежно від лексичного значення дієслівного предиката, його здатності відкривати певну кількість функціонально-семантичних позицій для заповнення їх відповідними учасниками – субстанціальними синтаксемами, можна встановити певні типи мінімальних реченневих структур. Дієслівні предикати, наділені здатністю керування, залежно від валентного потенціалу вимагають різної кількості керованих іменникових компонентів. Відповідно, семантико-синтаксична структура елементарного речення зумовлюється валентним класом предиката.

У сучасній українській мові семантично елементарне речення містить одновалентні – шестивалентні предикати. Це означає, що максимальна кількість іменників в елементарному реченні не може бути більшою шести, а мінімальна кількість – не може бути нульовою [Вихованець, 1992: 41].

Лівобічна валентність дієслова репрезентована суб'єктом субстанціальним компонентом, який необхідний як для одновалентних дієслів, так і для дієслів, що характеризуються багатовалентністю. У системі мови закріпилося відповідне місце суб'єктного субстанціального компонента. Здебільшого, він розташовується перед дієсловом, і тому можемо визначати лівобічну валентність дієслова, напр.: *Зорі яскравішають* (О. Гончар); *Косарі вмиваються до сонця Чистою, студеною водою* (М. Рильський). Лівобічну позицію суб'єктної синтаксеми звичайно оформлює називний відмінок.

Правобічні іменникові компоненти диференціюють на такі синтаксеми: об'єктну, адресатну, інструментальну (знаряддя або засіб дії), локативну (початковий пункт руху і кінцевий пункт руху). Наявність певної правобічної іменникової синтаксеми залежить від валентності дієслова. Кількість правобічних субстанціальних синтаксем може бути різною, тоді як лівобічна позиція репрезентована однією суб'єктною позицією субстанціальної синтаксеми. У конкретному значенні лівобічна і правобічна валентність є постійною величиною для дієслова, хоча це не означає, що всі валентності, потенційно закладені в його семантиці, виражаються спеціальними синтаксемами в поверхневій структурі речення. У кожному конкретному випадку реалізуються лише певні необхідні субстанціальні синтаксеми. У мовленні цей закріплений мовною системою порядок розташування лівобічних і правобічних компонентів зазнає різних модифікацій. Лівобічна і правобічна валентність дієслова відбиває структуру мови, а не мовлення, і звичайно лівобічні і правобічні компоненти у реченнєвій мовленнєвій конструкції можуть перемішатися [Масицька, 1998: 62-63].

Розглянемо семантико-синтаксичну структуру елементарних речень, зумовлену валентністю предиката. Розпочнемо з речень, у яких функціонують предикати з максимальною валентністю, тобто шестивалентні. В українській мові дієслово може керувати шістьма власне-іменниками. Це синтаксична межа предикатної сполучуваності з іменниками в елементарних реченнях. Такими предикатами виступають дієслова із значенням дії. Дієслова з шістьма залежними іменниками – непоширене явище. Повний можливий набір іменників-поширювачів у мовленні трапляється рідко. До дієслів із шістьма залежними іменниками належать *везти, відвезти, завезти, навести, надвезти, перевезти, підвезти, повезти, возити, завозити, навозити, надвозити, перевозити, підвозити, відправити, відправляти, доставити, доставляти, експортувати, імпортувати, переправляти* і под. Дієслівний предикат зазначеного типу передбачає сполучення з іменниковими синтаксемами у функціях

суб'єкта дії, об'єкта дії, адресата дії, вихідного пункту руху і кінцевого пункту руху, напр.: *Хлопець привіз вантаж батькові автомобілем з міста у село.*

Кількісно обмеженою є також група дієслівних предикатів із значенням дії, що керують п'ятьма іменниками. Типові представники цієї групи дієслова: *нести, винести, занести, знести, нанести, перенести, піднести, понести, виносити, заносити, зносити, наносити, переносити, підносити, рознести, розносити* тощо. Речення з п'ятивалентними дієсловами містять п'ять іменникових синтаксем із значенням діяча, предмета, на який спрямовано дію, адресата дії, вихідного пункту руху і кінцевого пункту руху, напр.: *Дівчинка принесла із саду квіти мамі у кімнату.* П'ятивалентні дієслівні предикати дії вступають у змістовий зв'язок із трьома лексичними класами іменників. Семантико-синтаксична функція діяча і адресата дії виражається назвами істот (переважно людей); функція об'єкта, на який спрямовано дію, - назвами неістот або істот; функція вихідного і кінцевого пунктів руху - назвами просторових понять [Вихованець, 1992: 42].

Шестивалентні і п'ятивалентні дієслова типу *везти, возити, нести, носити*, що називають відповідно переміщення за допомогою транспорту або без нього, значною мірою споріднені з дієсловами руху *їхати, приїхати, переїхати, поїхати, прибувати, летіти, прилетіти, перелетіти, полетіти, літати, прилітати, перелітати* та ін. Одна з відмінностей дієслів руху виявляється в тому, що вони валентно поєднуються з чотирма іменниками: *З Києва до Москви тато їздив автомобілем.* У реченнях з дієслівними предикатами руху позначається передусім особа, яка виконує дію; вказується на засіб, за допомогою якого здійснюється дія; передаються два виміри напрямку - вихідний і кінцевий пункти руху. Також чотиривалентними вважаються дієслова, які позначають процес "писання", напр.: *виписати, виписувати, відписати, відписувати, вписати, вписувати, дописати, дописувати, надписати, надписувати, написати, описати, описувати, переписати, переписувати, писати, підписати, підписувати, понадписувати, попідписувати, пописати, прописати, розписати, розписувати, списувати* та ін.

Середню сполучувальну спроможність предиката репрезентують дієслова, які керують трьома іменниками. Неважко помітити, що з переходом від вищої сходинки сполучуваності до нижчої зростає кількість керуючих дієслів. Можливо, цим пояснюється неповнота досліджень проблеми функціонування тривалентних предикатів.

До тривалентних дієслів належать предикати, які більшість граматистів визначають як лексеми з подвійним керуванням, напр.: *Мати накрила скатертиною стіл.* Тривалентні предикати вимагають таких субстанціальних компонентів, як суб'єктна синтаксема, об'єктна синтаксема та адресатна або інструментальна синтаксема. Тривалентними предикатами виступають дієслова *асфальтувати, боронити, бити, брати, в'язати, накривати, колотити, називати, відточувати, вибивати, вимощувати, зав'язувати, зализувати, майструвати, малювати, пиляти, різати, рубати, свердити, різьбити, охоплювати, креслити, копати, кропити, скріплювати, терти, фарширувати, хлистати, барвити, клепати, колоти, мазати, лизати, м'яти, мішати, виміряти, дарувати, вручати, подавати, давати, пропонувати, звати, величати, викладати, висловлювати, пояснювати, казати, доповідати, платити, посилати, пояснювати* та ін. Напр.: *Мати накрила стіл скатертиною; Учитель пояснив дітям правило; Дівчинка намалювала олівцем квітку.* Характерно, що дієслова зазначеного семантичного типу (групи) звичайно входять до складу предикатів дії і здебільшого поєднуються з іменниками на позначення діяча, знарядь і предметів, на які спрямовується дія.

Аналізуючи тривалентні дієслова, Л.Теньєр зазначав, що вони, "керуючи трьома актантами, становлять складнішу структуру, ніж двовалентні дієслова. З історико-

генетичного погляду тривалентний тип дієслів, очевидно, з'явився пізніше двовалентного типу. Складність актантної системи дієслова залежить від прогресу людського розуму, який породжує все складніші і складніші актантні структури. Тому постає питання про існування нарівні з тривалентними чотиривалентних дієслів, "...є ймовірним те, що прості дієслівні форми не можуть мати понад три валентності" [Масицька, 1998:110-111]. Вчений відокремлює дві лексико-граматичні групи, перша з яких представлена дієсловами мовлення, напр.: *висловлювати, доповідати, викладати, казати, заявляти, пояснювати, уточнювати, розповідати* і под., а друга група охоплює дієслова типу *віддавати, дарувати, платити, посилати, присвоювати* та ін.

Деякі дієслова, віднесені французьким лінгвістом до тривалентних, І.Р. Вихованець кваліфікує як чотири-, п'яти- або шестивалентні [Вихованець, 1988: 112-114], що повністю відповідає сучасному тлумаченню семантико-синтаксичної природи валентності дієслова.

Поширеною є валентна сполучуваність предикатів з двома іменниками. Вони називають різні стани, процеси чи дії і відображають відповідні ситуації. Вирізнямо з-поміж них найуживаніші предикати *бути, бувати, лежати, сидіти, стояти, любити, шанувати, боятися, будувати, зневажати, сподобатися, аплодувати, будити, відвідувати, дурити, мешкати, перебувати, кліпати, моргати, опинятися, розташуватися, захоплюватися, ворушити, блимати, блискати, моргати, гупати, грюкати*, напр.: *Чоловік стояв на вулиці; дитина боїться вовка; вони опинилися в лісі*. Більшості цих дієслів притаманна широка сполучуваність з іменниками у функції суб'єкта та локатива.

Мінімальна валентна сполучуваність предикатів – одна іменникова синтаксема. В українській мові одновалентні предикати складають чималу групу. Вони здебільшого позначають стан людини або предмета, їх якісні характеристики тощо: *батьоритися, білити, веселіти, зеленіти, спати, дрімати, прокидатися, лютувати, пахнути, сердитися, сіріти, таланити, цвісти, лихоманити, морозити, товстіти, худнути, в'янути, сохнути, весело, сумно, журно, боляче, веселий, радісний, сумний, високий, гарний, чепурний* тощо. Напр.: *Хлопчик веселіє; Батько спить; Дівчинці весело; Жінка сумна; Зеленіє ліс*.

В українській мові наявна специфічна група предикатів типу *смеркає, вечоріє, світає, розвидняється*, при яких не маємо лексично вираженої суб'єктної синтаксеми. Такі предикати можна розглядати як синтаксичний варіант одновалентних дієслів. Вони становлять обмежену групу і звичайно позначають стани природи: *Світає; Вечоріло*. Відсутність лексично вираженого суб'єкта стану при вказаних предикатах можна пояснити, очевидно, тим, що вони передають особливі стани всеохоплюючого характеру. Ці стани поширюються на все середовище, а не на який-небудь конкретний предмет в ньому. Отже, дані предикати поєднуються з суб'єктними синтаксемами, що мають нульове вираження [Вихованець, 1992: 42-43].

Таким чином, семантико-синтаксична валентність посідає особливе місце в системі граматичних категорій дієслова. Вивчення цього питання входить до загальної проблеми співвідношення формально-граматичної і семантико-граматичної структури морфологічних одиниць і категорій, а також структурування речення як основної синтаксичної одиниці. Оскільки у сучасному мовознавстві питання теорії функціональної граматики посідають пріоритетне місце, проблема валентності знаходить теоретичне висвітлення з позицій функціонального аналізу синтаксичних явищ. Подібний спосіб розгляду валентності ґрунтується на вивченні мовних одиниць, які функціонують не ізольовано одна від одної, а перебувають у тісному взаємозв'язку і передбачають дослідження тільки в системі мови.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Абрамов Б.А. Синтаксические потенции глагола (в сопоставлении с потенциями других частей речи) // Научные доклады Высшей школы: Филологические науки. – 1966. – №3. – С. 35-42.
2. Виноградов В.В. Русский язык: Граммат. учение о слове. – М.: Высшая шк., 1986. – 640 с.
3. Вихованець І.Р. Система відмінків української мови. – К.: Наук. думка, 1987. – 231 с.
4. Вихованець І.Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. – К.: Наук. думка, 1988. – 255 с.
5. Вихованець І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови / АН України. ін-ту української мови. – К.: Наук. думка, 1992. – 224 с.
6. Кацнельсон С.Д. К понятию типов валентности // Вопросы языкознания. – 1987. – №3. – С. 20-32.
7. Котелова Н. З. Значение слова и его сочетаемость. – Л.: Наука, 1975. – 164 с.
8. Лосев А.Ф. О понятии языковой валентности // Изв. АН СССР. Сер. лит. и яз. – 1981. – Т. 40. – №5. – С. 403-411.
9. Масицька Т.Є. Граматична структура дієслівної валентності. – Луцьк: Вид-во Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 1998. – 208 с.
10. Словник української мови: В 11-ти т.т. – К.: Наук. думка, 1970-1980.
11. Степанова М.Д., Хельбиг Г. Части речи и проблема валентности в современном немецком языке. – М.: Высшая шк., 1978. – 258 с.
12. Сучасна українська літературна мова: Синтаксис / За заг. ред. І.К. Білодіда. – К.: Наук. думка, 1972. – 515 с.
13. Admoni W. Der Deutsche Sprachbau. – Л.: Просвещение, 1972. – 312 с.

Олена Куц (Київ)

СПІВВІДНОШЕННЯ ОБЛІГАТОРНИХ ТА ФАКУЛЬТАТИВНИХ СУБСТАНЦІАЛЬНИХ КОМПОНЕНТІВ ЧОТИРИВАЛЕНТНИХ ПРЕДИКАТІВ РУХУ, ПЕРЕМІЩЕННЯ

Предикат як центральна синтаксема семантично елементарного двоскладного речення своєю валентністю визначає кількісний і якісний склад непередикатних синтаксем – іменникових компонентів із конкретним предметним значенням. У семантико-синтаксичній структурі речення чотиривалентний предикат, виражений дієсловом на означення руху, переміщення, своєю лівобічною валентністю зумовлює суб'єктну синтаксему, а правобічною – об'єктну та локативні синтаксеми із значеннями вихідного й кінцевого пунктів переміщення або локативні синтаксеми на позначення вихідного, кінцевого пунктів руху та шляху руху, або локативні синтаксеми із семантикою вихідного й кінцевого пунктів руху та інструментальною синтаксемою, що означає засіб руху. Відповідно до набору правобічних субстанціальних синтаксем виділяють три типи семантико-синтаксичної структури речень із чотиривалентними дієсловами руху, переміщення. Формальне заповнення всіх потенційно можливих правобічних позицій у мовленні трапляється нечасто. Тому їх поділяють на обліigatorні й факультативні. Реалізація максимальної кількості місць, відкритих правобічною валентністю предиката, є показником його обліigatorної валентності, а неповне, часткове, або нульове вираження субстанціальних синтаксем на формально-граматичному рівні речення характерне для факультативної валентності. Обліigatorна і факультативна валентності предиката є складниками семантико-синтаксичної категорії валентності.

У мовознавстві відомі різні думки з приводу диференціації валентного потенціалу предикатів. Ч. Філлмор факультативну валентність пояснює властивістю дієслова виступати “більш ніж в одному певному відмінковому оточенні”, а також різноманітністю “глибинних відмінків, можливих всередині пропозиції” [Філлмор, 1999: 168].

Облігаторна валентність визначає наявність у структурі речення іменникових компонентів із конкретним предметним значенням, відсутність яких порушує граматичність і комунікативність речення. Із факультативною валентністю маємо справу тоді, коли предикат-дієслово вимагає заповнення не всіх можливих, а хоч би однієї з двох чи більше відкритих валентністю позицій [Гонтар, 1995: 20].

І. А. Пасічник розмежувала облігаторну і факультативну валентність за ступенем необхідності. Вона, зокрема, зазначила: "Облігаторні компоненти мають високий ступінь необхідності, їхнє вилучення призводить до ущербності речення (змістової або граматичної); факультативні компоненти хоч і належать до зумовлених валентністю предиката елементів, проте їм властивий менший ступінь необхідності, їх можна вилучити без істотних змін у змісті речення" [Пасічник, 1998: 6-7].

І. І. Овчиннікова обов'язкову, облігаторну, валентність визначає як наявність у складі синтаксичної конструкції таких конститутивних елементів, які належать до структурного мінімуму речення і без реалізації яких воно стає аграматичним. Факультативні ж валентності залишаються за межами структурного мінімуму речення, що не впливає на граматичність конструкції. Вона пропонує розмежовувати ці два типи валентності дієслова за такими критеріями:

- 1) згоргання синтаксичної конструкції до меж структурного мінімуму;
- 2) опущення (вилучення) члена структурного мінімуму, що являє собою результат реалізації валентності, яка перевіряється [Овчиннікова, 1993: 112].

В. А. Тимкова, крім згаданих видів валентності, розрізняє ще два варіанти репрезентації факультативної валентності предикатів якості. Перший можемо спостерігати у заповненні мінімальної, комунікативно необхідної, кількості відкритих валентними властивостями предиката позицій, другий – при відкритті додаткових позицій у валентності предиката для уточнення, конкретизації його значення. Подальша семантична деталізація предиката досягається здебільшого відкриттям однієї, зрідка двох факультативних позицій [Тимкова, 1997: 76].

Семантико-синтаксичну структуру речень першого типу формує предикат руху, який зумовлює в лівобічній позиції суб'єктну синтаксему на позначення активного виконавця руху і локативні синтаксеми, що вказують на вихідний і кінцевий пункти руху, та інструментальну синтаксему із семантикою засобу руху в правобічній позиції. Із трьох правобічних валентних позицій дієслів у мовленні залежно від комунікативної потреби актуалізується й набуває облігаторності одна або дві валентності, інші стають факультативними. Унаслідок цього утворюються шість комбінацій облігаторних і факультативних правобічних синтаксем у межах семантико-синтаксичної структури речень цього типу.

У першому різновиді облігаторною виступає інструментальна синтаксема на позначення засобу руху, а факультативними – локативні синтаксеми, що встановлюють вихідний і кінцевий пункти руху: *Родина відчалила пароплавом; Хлопець поїхав велосипедом; Друзі попливуть на паромі.*

Другий різновид представлений облігаторною інструментальною та локативною синтаксемою, що вказує на вихідний пункт руху, і факультативною локативною синтаксемою на означення кінцевого пункту руху: *Брати виїжджають з міста машиною; Дівчина летить з Полтави літаком.*

Дві облігаторні синтаксеми – локативна із значенням кінцевого пункту руху та інструментальна - й факультативна локативна синтаксема, що визначає вихідний пункт руху, характерні для третього різновиду: *Діти під'їхали до річки велосипедами; Делегація прибуває до Одеси поїздом.*

Четвертий різновид утворюють облігаторні локативні синтаксеми із значеннями вихідного й кінцевого пунктів руху та факультативна інструментальна синтаксема: *Хлопці приїхали з табору до села; Команда відлітає з Києва до Парижа.*

П'ятий різновид містить облігаторну локативну синтаксему, що визначає вихідний пункт руху, та факультативні локативну синтаксему із семантикою кінцевого пункту руху й інструментальну синтаксему: *Бабуся приїде зі Львова; Гості припливли до Севастополя.*

Для шостого різновиду характерна облігаторна локативна синтаксема, що вказує на кінцевий пункт руху, й факультативні локативна синтаксема на позначення вихідного пункту руху й інструментальна синтаксема: *Вони заїхали до цеху; Туристи припливають до Києва.*

Факультативні синтаксеми передбачені дієслівною семантикою, але вони не мають лексичного вираження в структурі речення, оскільки не є комунікативно значущими. Облігаторні компоненти набувають лексичного представлення тому, що вони є семантично акцентованими, детерміновані особливостями відображення позамовної дійсності. На функціонування облігаторних і факультативних компонентів у структурі речення впливають також словотвірні характеристики дієслова, зокрема локативне значення префікса. Якщо дієслівний префікс має значення вихідного пункту руху, то локативна синтаксема з відповідним значенням, щоб не дублювати цей префікс, здебільшого набуває статусу факультативного функціонування. У семантико-синтаксичній структурі речення, зумовленій валентністю дієслова з префіксом, що передає значення кінцевого пункту руху, подібних особливостей функціонування локативної синтаксеми із таким значенням не спостерігаємо, ймовірніше навпаки: префікс підсилює позиції відповідної локативної синтаксеми. Отже, локативне значення дієслівного префікса посилює або послаблює позиції відповідних локативних синтаксем, спричинюючи їхній рух до факультативних (значення вихідного пункту руху) або до облігаторних (значення кінцевого пункту руху) компонентів реченнєвої структури. Облігаторний або факультативний характер інструментальної синтаксеми із значенням засобу руху залежить тільки від комунікативної доцільності, необхідності цієї синтаксеми в структурі речення.

Якщо ж усі правобічні валентні позиції дієслова лексично не виражені, тобто набувають факультативного характеру функціонування, то в таких реченнях акцентують на русі як такому, на його процесуальності, наголошують на результативності дії: *Вони доїхали; Ми відправилися; Мати приїхала.*

У семантико-синтаксичній структурі речень другого типу, що складається з лівобічної суб'єктної синтаксеми і правобічних локативних синтаксем, що визначають вихідний, кінцевий пункти руху та шлях руху, лексичне вираження цих трьох правобічних валентних позицій дієслова є комунікативно зумовленим, тобто в мовленні зреалізованими бувають дві або одна локативні синтаксеми, відповідно одна або дві стають необов'язковими. У межах цього типу семантико-синтаксичної структури речення так само можливі шість різновидів комбінацій облігаторних і факультативних синтаксем.

Для першого різновиду характерними є облігаторні локативні синтаксеми із значеннями вихідного й кінцевого пунктів руху, факультативною виступає локативна синтаксема на позначення шляху руху: *Діти побігли з двору до річки; Жінка зійшла із сьомого поверху на третій.*

Облігаторні локативні синтаксеми, що встановлюють кінцевий пункт руху й шлях руху, та факультативна локативна синтаксема із значенням вихідного пункту руху становлять другий різновид: *Бабуся ходила до міста через поле; Хлопчики збігли на пагорб стежкою.*

Третій різновид представлений облігаторними локативними синтаксемами зі значеннями вихідного пункту руху й шляху руху та факультативною локативною синтаксемою на означення кінцевого пункту руху: *Брати гайнули з кімнати через вікно; Дівчина вибігла з будинку сходами.*

Четвертий різновид містить облігаторну локативну синтаксему із значенням вихідного пункту руху й факультативні локативні синтаксеми, що вказують на кінцевий пункт руху та шлях руху: *Альпіністи спустилися з гори; Мати відійшла від дерева; Батько вийде з кімнати.*

Облігаторність локативної синтаксеми із значенням кінцевого пункту руху та факультативність локативних синтаксем, що встановлюють вихідний пункт руху й шлях руху, вирізняє п'ятий різновид: *Директор увійшов до кабінету; Вони вибігають у поле.*

Для шостого різновиду облігаторною є локативна синтаксема зі значенням шляху руху і факультативними локативні синтаксеми, що вказують на вихідний і кінцевий пункти руху: *Чоловік ішов полем; Студенти тинялися парком; Вони вискочили сходами.*

Облігаторність і факультативність правобічних субстанціальних синтаксем з локативним значенням залежить переважно від комунікативних настанов і лише частково від словотвірних характеристик предиката-дієслова, зокрема від специфіки локативного значення префікса. Тут спостерігаємо такі ж закономірності лексичного вираження відповідних локативних синтаксем, як і в структурі речень першого типу.

Незаповнення трьох правобічних позицій дієслова відповідними локативними синтаксемами сприяє актуалізації значення процесуальності предиката руху, робить семантично акцентованим і комунікативно важливим рух суб'єкта: *Вона добрела; Бабуся шкандибає; Чоловік відходить.*

Семантико-синтаксичну структуру речень третього типу формує дієслово зі значенням переміщення, яке вимагає лівобічної суб'єктної синтаксеми, трьох правобічних – об'єктної та двох локативних синтаксем із значеннями вихідного й кінцевого пунктів переміщення. Об'єктна синтаксема є облігаторною в семантико-синтаксичній структурі речення, оскільки дієслово позначає дії суб'єкта, спрямовані на переміщення об'єкта в просторі, зміну його локативних характеристик. Факультативними виступають локативні синтаксеми зі значеннями вихідного й кінцевого пунктів переміщення, лексичне вираження яких залежить від мети комунікації і лише частково від локативного значення дієслівного префікса. Для цього типу семантико-синтаксичної структури характерні два різновиди комбінацій облігаторних і факультативних компонентів.

Перший різновид представлений облігаторними об'єктною та локативною синтаксемою на позначення вихідного пункту переміщення й факультативною локативною синтаксемою, що вказує на кінцевий пункт переміщення: *Робітники поштовхали машину з подвір'я; Батько відсунув крісло від вікна.*

Облігаторні об'єктна й локативна синтаксеми з семантикою кінцевого пункту переміщення та факультативна локативна синтаксема на позначення вихідного пункту переміщення становлять другий різновид: *Мати перевісила одяг до шафи; Пастух погнав овець до кошари.*

Якщо лексично не вираженими в мовленні є обидві локативні синтаксеми, то комунікативно акцентованими є дії суб'єкта щодо переміщення об'єкта в просторі: *Чоловік відсунув шафу; Вона переклала папери.*

Отже, залежно від повного якісного складу субстанціальних компонентів, породженого чотиривалентним дієслівним предикатом руху, переміщення, потенційно може бути сформовано три типи семантико-синтаксичної структури речення:

1) синтаксема із функцією суб'єкта дії + предикатна синтаксема із значенням руху + локативна синтаксема, що вказує на вихідний пункт руху + локативна синтаксема на позначення кінцевого пункту руху + інструментальна синтаксема, що встановлює засіб дії;

2) синтаксема із функцією суб'єкта дії + предикатна синтаксема із значенням руху + три локативних синтаксеми, що визначають вихідний і кінцевий пункти руху та шлях руху;

3) синтаксема із функцією суб'єкта переміщення + предикатна синтаксема із семантикою переміщення + об'єктна синтаксема + дві локативних синтаксеми, що вказують на вихідний і кінцевий пункти переміщення.

Характерною особливістю правобічних валентностей предикатів руху, переміщення є вибірковість їхньої реалізації, що залежить від комунікативної потреби та наявності словотворчого префікса в структурі дієслова. Із трьох потенційних валентностей лексичного вираження можуть потребувати здебільшого одна-дві, які набувають статусу облігаторних, інші стають факультативними. Комбінації облігаторних і факультативних субстанціальних синтаксем у комунікативних ситуаціях бувають досить різноманітними, що спричинило виділення в межах першого та другого типів семантико-синтаксичної структури ще по шість різновидів, а третього - двох.

РЕЗЮМЕ

У статті описується три типи семантико-синтаксичної структури речення залежно від повного якісного складу субстанціональних компонентів, породженого чотиривалентним дієслівним предикатом руху, переміщення. Перший тип представляє синтаксема із функцією суб'єкта дії + предикатна синтаксема із значенням руху + локативна синтаксема, що вказує на вихідний пункт руху + локативна синтаксема на позначення кінцевого пункту руху + інструментальна синтаксема, що встановлює засіб дії. Для другого типу характерною є синтаксема із функцією суб'єкта дії + предикатна синтаксема із значенням руху + три локативних синтаксеми, що визначають вихідний і кінцевий пункти руху та шлях руху. Синтаксема із функцією суб'єкта переміщення + предикатна синтаксема із значенням руху + три локативних синтаксеми, що визначають вихідний і кінцевий пункти руху та шлях представляє третій тип.

The article describes three types of semantic-syntactical structures of a sentence according to the quality contents of substantial components, which are engendered by the four valency verbs of motion and transposition. The first type is presented by a syntactical unit of subject function + predicative syntactical unit with the meaning of motion + locative syntactical unit that signifies the ending position of motion. The second type is characterized by a syntactical unit with the subject function and a predicative syntactical unit with the meaning of motion + three locative syntactical units that define the ending position of motion. Syntactical unit with the subject function and transposition + the predicative syntactical unit with the meaning of motion + three locative syntactical units that define the ending position of motion and its way present the third type.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Гонтар Т.Ф. До проблеми валентності мовних одиниць // Мовознавство. – 1995. – № 2-3. – С. 17-21.
2. Овчиннікова І.І. Лексико-семантична класифікація дієслів конкретної фізичної дії з семантикою створення об'єкта в українській мові: Дис. ...канд. філол. наук. – К., 1993. – 212 с.
3. Пасічник І.А. Семантико-синтаксична валентність предикативних прикметників: Автореф. дис. ...канд. філол. наук. – К., 1998. – 16 с.
4. Тимкова В.А. Двоскладні речення з предикатами якості в українській мові: Дис. ...канд. філол. наук. – Вінниця, 1997. – 174 с.
5. Филлмор Ч. Дело о падеже // Зарубежная лингвистика: Новое в зарубежной лингвистике. – М.: Прогресс, 1999. – С. 127-258.

ОСОБЛИВОСТІ ВИРАЖЕННЯ КАТЕГОРІЙНОГО ПОНЯТТЯ ДЕЙКСИСА МОВНИМИ ОДИНИЦЯМИ НІМЕЦЬКОЇ ТА УКРАЇНСЬКОЇ МОВ

Для вираження категорійного поняття дейксиса служать мовні одиниці, які зумовлені основною функцією мови – комунікативною, сутністю якої є передача інформації про певні предмети реальної дійсності від одного суб'єкта іншому. Предметами комунікації виступають об'єкти в конкретному акті комунікації, номіновані тими чи тими лексичними засобами (словами).

Аналіз категорії дейксиса зумовлений відомим у лінгвістичній науці протиставленням двох способів номінації: називанням і вказівкою. Виокремлюючи дейктичні слова та вивчаючи їх семантичну специфіку, учені вважають доцільним відмежовувати дейксис від схожих явищ, це насамперед протиставлення дейктичних слів називним [див.: Стернин, 1973; Рахимов, 1979; Уфимцева, 1977 та ін.].

У мові існують слова, які називають об'єкти, вони дають кваліфікативну характеристику предмета. Їх значення носить абсолютний характер, детерміноване реальною дійсністю, тобто предметною (або понятійною) віднесеністю, яка суворо закріплена за знаком у системі конкретної мови. Такі слова характеризують предмет за його особистими, інваріантними ознаками, які не залежать від мовленнєвої ситуації. Їх називають номінативними знаками.

З іншого боку, є слова, які можуть лише вказувати на об'єкти, тобто характеризувати його через відношення до ситуації (точніше – до будь-якого моменту, фрагменту ситуації). Слова другого типу називають знаками-вказівниками.

Дейктичні слова містять сему “відносний характер виокремлення предмета”. Вони не називають осіб і предметів, а виділяють і диференціюють факти, явища, предмети, особи відносно координат мовленнєвого акту – учасників комунікативного акту (мовця, слухача), місцяположення осіб і предметів у конкретній ситуації не лише відносно суб'єкта мовлення, а й відносно один одного, а також часу здійснення акту мовлення (актуального моменту мовлення) [Стернин, 1973: 6; Стернин, 1965: 302-305].

Дейктичні слова протиставляються називним у двох планах: за характером виділення предмета називні слова називають об'єкт і виражають поняття про нього; дейктичні – вказують на об'єкт і називають поняття про об'єкт, та в плані чуттєвого сприйняття предмета, що характеризується (вказівні вживаються для характеристики предметів, які перебувають у полі чуттєвого сприйняття учасників акту спілкування, а називні слова не містять у своїй семантиці подібного обмеження) [Стернин, 1973: 7-8].

Хоча термін “дейксис” черпає свої витоки ще з давньогрецької граматики і розуміння цього поняття постійно доповнювалося і уточнювалося, проте поміж учених не існує загальноустановленого його тлумачення. Слідом за І. Стерніним розуміємо дейксис як вказівку на ситуацію, яка міститься в семантиці слова. Дейксис являє собою “вимогу, пропозицію” слухачеві звернутися до аналізу ситуації для розкриття семантики даного слова. І. Стернін стверджує, що дейктичні слова в основному утворюють дві великі семантичні групи: 1) слова особового дейксису (дейксис особи); 2) слова обставинного дейксису, який розділяється на просторовий та часовий [Стернін, 1965: 307].

Слова особового дейксису – це слова, до яких належать усі особові займенники. Вони вказують на те, бере чи не бере участь особа в комунікації, бере вона участь реально чи потенційно, сама чи з іншими особами (особою), активно чи пасивно і т. д. [Мурыгина, 1970: 218].

Категорія знаків особового дейксиса представлена словами, які характеризують особи за тією роллю, яку вони виконують в акті спілкування, – мовець (суб'єкт мовлення, адресант), слухач (адресат мовлення) і неучасник в акті мовлення – об'єкт.

В українській та німецькій мовах особові займенники представлені формально, як і в більшості випадків, тричленною системою, напр.:

	в німецькій		в українській
1 особа	ich	–	я
2 особа	du	–	ти
	er	–	він
3 особа	sie	–	вона
	es	–	воно

Особові займенникові слова **ich**, **du**, як і в українській **я**, **ти**, володіють відносним типом значення і не містять у своїй основі денотата, тобто типізованого уявлення про клас означуваних предметів. Значення таких знаків може бути ідентифіковане лише в конкретному одиничному акті.

Пор.:

(1) Noch da, John Maynard?

Ja, Herr. Ich din (Th. Fontane).

(2) – Що я – Василь, і що сьогодні під Новий рік, і що сьогодні мені п'ятдесят років, то це так (О. Лятуринська).

У першому прикладі **ich** (суб'єкт мовлення) ідентифікований як Джон Майнارد, а в другому – **я** (суб'єкт мовлення) – Василь. Отже, дейктики типу **ich**, **я**; **du**, **ти** можуть мати велику кількість референтів, які змінюються з кожним новим одиничним актом мовлення (див. детальніше: Леоновець, 2001).

Хоча в мовленні і виокремлюють безконечне число референтів з кожним новим актом мовлення, поділяємо сумніви деяких авторів стосовно твердження Е. Бенвеніста, що “вказівники **я**, **ти** не можуть існувати як віртуальні знаки” [Бенвеніст, 1974: 35]. За даними формулами (і в українській, і в німецькій мовах) закріпилося певне поняття: дейктичні слова типу **ich**, **я** означають категорію “суб'єкта мовлення”; **du**, **ти** – виражає поняття “слухача”.

Вони подібні до форм слів і елементів мови, які виражають надмірно узагальнене, але важливе для мови категорійне значення.

Див. приклади: *Merkwürdig, wie Du und ich die Länder vertauschen* (M. Flanagan); *Я хотів би відвідати й Тебе, але ти не звертав на мене уваги* (Г. Михайленко) тощо.

В ілюстрованих реченнях за формами **ich**, **я** закріплене поняття “мовець” за **du**, **ти** – “слухач”. Навіть, без ідентифікації займенникових слів стає зрозумілим, що **ich**, **я**; **du**, **ти** співрозмовники, які знають один одного, чи тільки щойно познайомилися, або навіть ще не встигли цього зробити чи й не робитимуть. Але на визначення категорії “адресанта-адресата” це не впливає.

Стосовно першої і другої особи слід ще сказати, що їх визначають як позитивних членів категорії особи, а третю, на відміну від першої та другої, як негативну. Вона не обов'язково співвідноситься з учасниками ситуації висловлювання [Лайонз, 1978: 293].

У семантиці особових займенників **er**, **sie**, **es**; **він**, **вона**, **воно** містяться “об'єктивні семантичні ознаки, які зумовлені співвіднесеністю з об'єктивним, предметним рядом: “Саме особа чоловічого чи жіночого роду” [Бенвеніст, 1974: 37].

У німецькій мові існують розбіжності з українською щодо категорії роду.

Так, в українській слова *дівчина*, *ручка* і т. д. – жіночого роду. Пор.: *Das Mädchen was schön. An der Tür beugte es noch einmal die Knie... Das Mädchen sah mich an, als ich stehenblieb. Sie hatte die blechernen Läden abgenommen...*

У першому прикладі *das Mädchen = es = воно*, в другому *das Mädchen = sie = вона*.

Зіставляючи займенникові слова форм множини німецької та української мови **wir, ihr, sie** та **ми, ви, вони**, спостерігаємо деяку специфіку в їх семантиці. Ці займенникові форми мають більший обсяг можливих референтів, бо вони можуть інформувати про кількість не лише реальних, а й потенційних учасників (співучасників) комунікативного акту, події.

Особові займенникові слова **wir, ми** вказують на “реальну участь у комунікації, а для **ihr, Sie, Ви** властиве дейктичне значення потенційної участі в комунікації” [Мурыгина, 1970: 219-220].

Пор.:

(1) *Wir waren beide sechzehn, als die Geschichte passierte, sagte ich, wir fingen zusammen die Lehrne an – aber du bist dreiundzwanzig und du hast sie nicht vergessen* (H. Böll).

(1 а) *Я знаю, ти, Петре, завжди вірив в Ісуса... Ми скажемо: “Годі слів!” – і ти побачиш: ми ще переможемо* (В. Петров).

(2) *Wir lächeln uns zu, Fred und ich, während die Frau nach hinten hing...* (H. Böll).

(2 а) *Я озирнувся. Товста жінка шукала мене... Я спинився... Ми йшли довго... і вона весь час розповідала* (В. Підмогильний).

(1) і (1 а) можна подати формулою *wir (ми) = ich (я) + du (ти)*, де *wir (ми)* вживається в якості вказівки на форму взаємної участі мовця – *ich (я)* і адресата *du (ти)*, а (2) і (2 а) на форму спільної участі мовця *ich (я)* і потенційного учасника комунікації *er (він), sie (вона)*, які в даний момент не виступають мовцем і адресатом.

Як зазначає З. Муригіна, дейктичне значення “потенційної участі в комунікації” особового займенника **ihr (ви)** може мати також два різновиди [Мурыгина, 1970: 220]. Пор.: (3) *Ach, sie, sagte er, warum melden Sie sich nicht?*; (3-1) *Carla, Clemens, habt ihr schon debetet*.

(3 а) *Це, Ви, чому Ви не повідомили?*; (3-1 а) *Карла, Клеменс, ви вже помолилися*.

У (3), (3 а) слово **ihr, ви** використовується для вказівки на адресата *Sie (Ви)*, у (3-1) і (3-1 а), та на групу адресатів **ihr (ви)**.

Другим різновидом цього дейктичного значення постає вказівка на форму спільної участі адресата(тів) і потенційного учасника комунікації *er, він, sie, вона*. Див. прик.: (4) *Ich sah Dora an... “Ihr müßt verzeihen, sagte ich...; “Ich weiß, nichts zu verzeihen...”, sagst du* (H. Böll). (4а) *Я поглянув на Дору... “Ви повинні вибачити мені, сказав я...”; “Я знаю, нічого, сказав ти”*.

Порівняння дейктичних значень особових займенників **ми, wir, ви, ihr** вказує на симетричність при вказівці на форму спільної участі реальних і потенційних учасників комунікації (2), (2 а) і (4), (4 а), і асиметричність при вказівці на форму взаємної реальної участі мовця і слухача в комунікації, де **du (ти) або Sie (Ви) + ich (я) = wir (ми)**, але ні в якому разі не **ihr (ви), Sie (Ви)**, бо у займенника **ihr (ви)** це значення відсутнє.

Під час аналізу прикладів з української і німецької мов простежується також різниця характеристик мовця *ich, я* і слухача *du, ти* в процесі використання мови для вираження своїх думок.

Див.: *Damit kannst Du spielen. Ich muß jetzt Kartoffeln schälen* (H. Lind); *Я переконаний, що Ти зрозумів ясно більш, ніж я* (Г. Михайличенко).

В обох прикладах, як і в попередніх, мовець виступає реальним учасником комунікації і поданий інклюзивно в кожному акті комунікації, адресат **du, ти**, як потенційний учасник комунікації, – ексклюзивно стосовно до кожного акту комунікації. Його позиція як реального учасника комунікації нічим не відрізняється від позиції людини (**du, ти**), яка не бере участі в даному діалозі, але який володіє мовою, а тим самим є потенційним учасником комунікації (він, вона) [Мурыгина, 1970: 223].

На думку З. Муригіної, займенниковим словам *sie*, вони властиві два дейктичних значення: значення потенційної участі в комунікації і “недейктична участь” (предметність) [Мурыгина, 1970: 221]. Перше значення поділяється у свою чергу на дейксис – “визначену кількість осіб”: *Важко відрізнити окремих людей. Вони всі зараз однакові. І Завальний, і Дробот, що йде поруч, і ця жінка...* (Б. Антоненко-Давидович); *Regina und Robert, Zwillinge, die ich gebär, um sie sterben zu sehen...* [H. Böll] – та на дейксис – на “невизначену кількість осіб”, напр.: *Sie nennen mich* (chara – ischono Schwarzer Wolf... [D. Kurt], *Sie* – вони, ті, хто знають цю особу);

Клишоногий Попинака цей, як його прозвали в організації, це хитрий тип... Це вони, мабуть, розлили по всій Попинаковій істоті злостивість... [Б. Антоненко-Давидович], де **вони** – це ті особи, які є членами організації.

У значенні “недейктичної участі” особові займенники *sie*, вони виступають тоді, коли вони виступають вказівкою на “щось”, напр.: Але ці живі картинки не видумані, вони показують стовбур [Д. Гуменна]; *Die Sonne schien in ihre Gesichte; denn sie ritten der Sonne entgegen, und das Morgen – licht mach tfe sie glänzen* [D. Kurt].

Слідом за І. Стерніним, виокремлюємо слова обставинного дейксиса (дейксиса комунікації), які характеризують обставини (в широкому розумінні слова), у яких знаходиться об’єкт, шлях, що містить, у їх семантиці вказівки на ситуативний центр обставинної координатії і на специфічне відношення до цього центру. Обставинний дейксис ділиться на часовий і просторовий [Стернін 1965: 307].

Часовий дейксис (дейксис часової координатії) характеризує час здійснення того чи того акту відносно будь-якого моменту, який є центром часової координатії.

До слів часового дейксиса відносять слова типу *сьогодні, heute, завтра, morgen, вчора, gestern, позавчора, vorgestern, після завтра, über morgen* і т. д. Момент, який виступає центром координатії, можуть розуміти по-різному – як “день” – сьогодні, у цю “мить” зараз, у майбутньому. Див. приклади: *“Nein, nein, schrie ich, – ich muß die Sache unbedingt sofort erledigen! HEUTE! Noch in diesem Jahr* [H. Lind]. Значення слова “sofort” – невідкладно конкретизує слово “heute” сьогодні, яке вживається не в значенні “день”, “день тижня”, а як процес у майбутньому, який обмежений поняттям “рік”.

Центральну опозицію за власне-дейктичними схемами в цій категорії слів складають два прислівники часу: в українській – “зараз – потім”, у німецькій “jetzt – dann”. Це протиставлення виражає поняття актуального часу, скоріше – моменту мовленнєвого акту, і час, який йому передує і слідує за ним. Прислівник часу *зараз*, який означає в його дейктичному вживанні “момент мовлення”, є третім параметром, який координує в часі конкретні мовленнєві акти.

Про зв’язок трьох основних параметрів мовленнєвого простору Е. Бенвеніст писав: “Відношення цих елементів – (“тут” і “тепер”; – Н. Л.) – до “я” стане очевидним у наступному визначенні: “тут” і “тепер” обмежує безпосередню “даність” простору і часу, тотожно за місцем, і в просторі, і в часі з мовленнєвим актом, який містить “я”. Як прислівник часу “тепер”, “зараз”, так і “особливо”, “потім”, “після” не виражають ніякого об’єктивного часу, вони вказують на попередній чи наступний моменти конкретного мовленнєвого акту.

Справді, семантика як українських “нісля”, “потім”, так і німецького “dann” така, що ці прислівники можуть однаково відносити події як до попереднього, так і до наступного моменту часу, не лише до одного актуального моменту сказаного. Пор.: Він спочатку підписав заяву, а потім віддав – Він спочатку підпише заяву, а потім віддасть.

Окрім прислівників *тепер, потім*, які формують у кожній мові центральну опозицію, до слів часового дейксиса належать також: *зараз, сьогодні, цього разу, в цей день, як раз зараз, потім, вчора, минулого разу, позавчора, завтра, на наступний раз, післязавтра*.

Слова просторового дейксису мають особливе ставлення до ситуації моменту мовленнєвого акту, їхня семантика зорієнтована відносно центру мовленнєвого простору – комунікативних осіб. Просторові вказівники ідентифікують особу, предмет за їхнім місцеположенням шляхом безпосередньої вказівки, як такі, що перебувають у полі “чуттєвого” сприйняття комунікантів.

Категорію слів просторової вказівки в українській та німецькій мовах можна подати двома основними мікросистемами – це передусім займенникові прислівники місця: **hier, da, dort** – у німецькій; **тут, там** – в українській.

Загальним, як зауважила О. Афанасьєва, у семантиці таких членів мікросистем є те, що вони характеризують особи і предмети за ознаками віддаленості від центру мовленнєвого простору [О. Афанасьєва, 1989: 93].

- Deine Papiere hast du verloren, sagte Klapprodt...
- Nein. Sie öffnete ihr Köfferchen.
- Hier sind sie (S. Murr).

Займенникові прислівники **hier, тут** означають місце, де щось лежить, знаходиться; в даному випадку Papiere перебуває у сфері мовця.

Ich blickte zum Meer hinaus. Dort war am Horizont ein Schiff zu sehen (A. Weidenmann); *Darren war neunzehn und saß draußen im Wartezimmer... Ich hatte, ihn dort bemerkt* [E. Heller].

Dort, там означає місце поза сферою мовця, поза місцем, де він знаходиться, поза мовленнєвими координатами.

Займенникові прислівники **hier, тут** співвідносяться кожного разу в конкретній ситуації з різними місцями, що утворює типові референти, варіюючи загальне значення. Пор.:

(1) *Nachdem ich hier in München das Studium abgeschlossen hatte...* (E. Heller), де **hier** означає – у Мюнхені.

(2) *Sie bleiben hier an Bord, Fräulein Meyerhof, sagte der Offizier; hier* означає на борту.

За лексико-семантичним варіюванням подібних дейктичних знаків можна виокремити такі аспекти вживання займенників **hier, dort**: у прикладах *Dort liegt mein Schiff, sagte der Mabb, als sie zwischen mattschimmernden Öltanks hindurch das Hafenbecken sehen konnte* (S. Murr); *Hier rüber, Frollein: Der Cheuffeur deutete auf eine schmale, eiserne Gang way...* (S. Murr) **hier, dort** функціонують як знаки-жести, слова, які вказують безпосередньо на предмети, близькі чи віддалені. Вони можуть також виступати і як знаки, які містять визначену інформацію (знання), незалежно від того, чи вона вилучена з даної ситуації, чи отримана поза нею. Сюди можна віднести телефонні розмови:

Ist Gabi da (hier?).

Ist Gabi dort?

Займенникові прислівники **hier, da, dort**, можуть використовуватися і в анафоричному вживанні, яке вказує на співвідношення частин мовленнєвого твору як цілого, напр.: *Weil er einmal hier in der Küche dabei war...* (A. Weidenmann); *Darren war 19 und saß draußen im Wartezimmer... Ich habe ihn dort bemerkt. Я загнав машину на стоянку і залишив її там.*

Повертаючись до дейктичного категорійного значення займенникових прислівників місця, слід зауважити, що в німецькій мові на відміну від української “віддаленість” предметів, осіб може мати декілька ступенів, декілька порядків, що фіксуються особливими словами і утворюють тричленну систему займенникових прислівників місця.

У німецькій мові є два словесних знаки, які виражають поняття “деякого предмета” – **da** і **dort**.

Пор.:

(1) **Hier** rüber, Frollein... Dann **da** hoch (S. Murr); Wir können aber **da** über.

(2) Bestimmt stand Onkel Emil **dort** schon irgendwo in der Halle und wartete (A. Weidenmann)

У першому прикладі **da** “там” виражає поняття “далекого предмета в полі чуттєвого сприйняття (видиме, чуттєве)”; у другому – займенниковий прислівник **dort** “там” виражає поняття “далекого предмета”, який перебуває “на межі поля чуттєвого сприйняття або за його межами” [Капнельсон, 1965: 4].

Різновидом слів просторового дейксиса є вказівні займенники. Вони виконують функцію “безпосередньої вказівки” і, як зазначає І. Стернін, тісно пов’язані з жестами, а безпосередня ситуація виступає умовою їх уживання.

Вказівні займенники, як і інші слова просторового дейксиса, виражають центр обставинної координати, а також відношення об’єкта до цього центру. Але основним їх призначенням, підкреслює далі І. Стернін, є не вказівка на місцеположення, а вказівка на факт присутності об’єкта в даній ситуації. Вказівні займенникові слова виконують функцію звертання уваги – атрактивну функцію [Стернін, 1965: 309-310]. Напр.: *Sie müssen den Lippenstift wechseln, Kind... Das ist der richtige, Rind, nicht war, dieser Stift* [H. Böll]; *Я рішуче не можу чути того здушеного, з присвистом віддишу* (М. Коцюбинський).

Ці приклади ілюструють послабленість обставинної функції і підсилення атрактивної підкріпленням вказівних займенникових слів жестами.

Мікросистема вказівних займенників в українській мові складається з двох займенникових форм **цей** – **той**, у німецькій мові опозиція **dieser** – **jener** і супроводжується наявністю третього члена нейтральної чи загальної вказівки **der**: *Diese Spiegel unter ganz anders... Meine Augen sind aber jene Spiegel gewohnt* (H. Böll);

Welche Zigaretten rauchen Sie?

Ich rauche die?

Оскільки просторовий дейксис може здійснюватися різними типами слів, а слова цього типу (з просторовим значенням), як зазначає І. Стернін, можуть виражати різні відношення до центру просторової координати [Стернін, 1965: 308], то місцеположення відносно центру в українській та німецькій мовах виражається через такі слова: **unter**, **під**; **hier**, **тут**, – місцезнаходження відносно центру; **durch**, **entlang**, **через**; **aus**, **із**; **in**, **у**, **в** і т. д. – напрямок руху відносно центру.

Отже, під час аналізу мовних одиниць, які служать для вираження категорійного поняття дейксиса в німецькій і українській мовах, крім ознак і функцій, які є ідентичними, виявлено певні особливості: при зіставленні слів особового дейксиса існують розбіжності у визначенні категорії роду; слова обставинного дейксиса в німецькій мові на відміну від української при вказівці на віддаленість предметів можуть мати декілька порядків; а опозиція вказівних займенників **dieser** – **jener** супроводжується наявністю третього члена нейтральної чи загальної вказівки **der**.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Афанасьєва О. Д. Коммуникативная недостаточность высказывания содержащих ситуативный дейксис // Вестник Ленинград. ун-та. Сер. 2. История, языкознание, литература. – Л.: Изд-во Ленинград. ун-та, 1989. – С. 93-95.
2. Бенвенист Э. Общая лингвистика. – М.: Прогресс, 1974. – 447 с.
3. Капнельсон С. Д. Содержание слова, значение и обозначение. – М.; Л.: Наука, 1965. – 110 с.
4. Лайонз Дж. Введение в теоретическую лингвистику /Пер. с англ. яз. под. ред. и с предисл. Звегинцева В. А. – М.: Прогресс, 1978. – 543 с.
5. Леонівець Н. О. Семантико-синтаксичні властивості дейктичних слів у німецькій і українській мовах // Наукові записки. – Кіровоград, 2001. – С. 127-130.
6. Мурыгина З. М. Дейктические значения личных местоимений **Мы**, **Вы** в русском языке // Язык и человек. – М., 1970. – С. 216-229.

7. Рахимов С. Речевая коммуникация и проблема дейксиса в разнотипных языках. – М., 1979. – 190 с.
8. Стернин И. А. К понятию дейксиса // Содержание слова значения и обозначения. – М.; Л., 1965. – С. 302-311.
9. Стернин И. А. К проблеме дейктических функций слова: Автореф. дисс... канд. филол. наук. – М., 1973. – 18 с.
10. Уфимцева А. А. Лексическая номинация (первичная нейтральная) // Языковая номинация (Виды наименований). – М., 1977. – С. 5-85.
11. Bühler K. Sprachtheorie: Die Darstellungsfunktion. – Jena: Fischer, 1934. – Т. XVI. – 434 s.
12. Fillmore Ch. May me come in? // Semiotica. – 1973. – No. 2. – P. 37-49.

П'яст Наталія (Київ)

НАЗВИ ПОСУДУ ЧИСЛІВНИКОВОГО ПОХОДЖЕННЯ НА ПОЗНАЧЕННЯ МІР ОБ'ЄМУ І МІСТКОСТІ

Сучасна метрична система української мови сформувалася порівняно недавно, хоча люди постійно користувалися певними одиницями виміру і мали для них відповідні назви. В сучасній українській мові ці лексеми уже активно не функціонують, тому що була створена нова метрична система. А давні назви або архаїзувалися, або змінили свою семантику і вживаються з іншими значеннями. Лінгвістичний аналіз назв метрологічних одиниць, якими послуговувалися при визначенні об'єму і місткості (стосовно сипких тіл і рідин), становить певну складність, оскільки збереглася невелика кількість джерел, що слугують ілюстративним матеріалом.

Дослідники зазначають, що “номенклатура мір об'єму і місткості є досить строкатою за походженням і кількісно численніша, ніж інші групи метрологічної лексики” [Винник, 1966: 79]. У більшості випадків відомо лише назву тих чи інших мір, інколи їх співвідношення між собою. Часом буває важко встановити реальні розміри давніх мір, тобто визначити, в якому співвідношенні з сучасними мірами знаходиться та чи інша з них. У межах одного й того ж найменування реальний вміст міри неодноразово змінювався.

Серед номенклатури назв посуду на позначення міри сипких тіл і рідин значний масив складають номінації числівникового походження, пов'язані з поділом основних мір на 2, 4, 8 і більше частин (за свідченням Каменцевої й Устюгова, саме східні слов'яни мали систему послідовного поділу основних мір на два), хоч реальний вміст їх звичайно залежав від місцевих стандартів: *полукадіє*, *полумацьок*, *півкірця*, *півлітра*, *полумірок*, *четверть*, *чвертня*, *чвертівка*, *четверик*, *четвертинник*, *чвертка*, *осьмуха*, *осьмачка*, *осьмина*, *кварта*, *ферділь*, *тальва*, *сороківка*, *сотка* тощо.

У статті розглядаються назви посуду на позначення мір об'єму і місткості числівникового походження, вмотивовані лексеми *пів-* (*поль-*) і *чотири*. Вони представлені численним масивом номінацій, які є найхарактернішими для цієї лексико-семантичної групи.

Серед назв посуду з метрологічним значенням значну групу становлять номінації з числівниковим компонентом *пів-* (*поль-*): *полустудіє*, *полукобелиє* “половина кобла, хлібної міри” [Срезневский, II: 1140], *полукадіє* “міра сипких тіл, ефа” [Срезневский, II: 1140], *полубочіє* [Срезневський, II: 1139], *полубочок* “бочечка відер в 10-15” [Грінченко, III: 288], *півбочок*, *піввідерко*, *полумацьок*, *півкірця*, *півштоф* “штоф половинної міри” [СУМ, VI: 390], *півлітровка*, *півлітра*, “пляшка такої міри або випивка взагалі” [СУМ, VI: 382], *півквартівка*, *півкварт* “міра рідини: *півштоф*, $\frac{1}{20}$ відра” [Грінченко, III: 156] і под.

Числівник *пів-* (*поль-*) також зафіксовано в метрологічній назві, в якій затемнена етимологія і зв'язок з конкретною вихідною одиницею – *полов'никъ* “міра сипучих тіл”

[Срезневский, II: 1131], яка дорівнює 2 *четвертям* чи 4 *осьминам*” [Каменцева, Устюгов, 1975: 30]. З новіших назв, що походять від цього числівникового кореня, засвідчено *половничок* на означення найменшої міри горілки ($\frac{1}{8}$ пляшки – $\frac{1}{2}$ *чвертки*).

Аналогічно утворена й назва з іншомовним етимом – *гальба*. “*Гальба* “півлітровий *кухоль*”, польське *halba* “половина літра”; через польське посередництво запозичено з німецької мови; німецьке *Halbe* “половина” спорідненне з давньонімецьким *halba* “бік”, давньоісландським *halfa* “бік”” [ЕСУМ, I: 463]. Подекуди в наддністрянських говірках цю лексему засвідчено у звуженому значенні – лише стосовно відповідної міри пива.

Значно продуктивнішим при творенні назв посуду на позначення мір об’єму і місткості числівникового походження виявився корінь, пов’язаний із лексемою *чотири*: *четверть*, *чверть*, *чвертка*, *чвіртка*, *чвертівка*, *чвертуха*, *четвертина*, *чверточка*, *четверик* тощо.

Найвідомішою серед них є назва *четверть*, яка складала четверту частину *каді*: “А прежніе мѣры, которые именуемы *четверти*, то бывало четвертая доля *бочки* или *кади*” [Срезневский, III: 1172]. В сучасній українській мові лексема *четверть* вживається у кількох значеннях: “1. Старовинна міра довжини, що дорівнює четвертій частині аршина (17,775 см). 2. Старовинна міра об’єму сипких тіл, яка дорівнює 8 *четверикам* (близько 210 л). 3. розм. Те саме, що *четвертина* (старовинна міра рідин, що дорівнює четвертій частині *відра* (3,1 л); // Посуд (перев. *пляшка*)) такої місткості” [СУМ, XI: 319].

Назви *чверть*, *чвертка* зафіксовано в західноукраїнських говорах на позначення одиниці місткості, яка дорівнює $\frac{1}{4}$ *кірця* (8 *гарнців* – близько 25 кг). Назва *чвертка* відзначена і в східноукраїнських пам’ятках старої писемної мови, але нез’ясованим є її метрологічне значення. Проте дослідження В.О.Винника дає підставу вважати, що “лексема *чвертка* означала міру, яка вже на той час вживалася самостійно, не сприймаючись як похідна” [Винник, 1966: 118]. У “Словарі української мови” Б.Грінченка слово *чвертка* подається як багатозначне – це: “1. міра довжини, *чверть* аршина; 2. міра сипких тіл, *четверть*; 3. міра рідини, *чверть штофа*; 4. міра ваги, *чверть пуда*; 5. міра землі, ...” [Грінченко, IV: 448]. І в сучасній українській мові слово *чвертка* теж полісемічне. В усіх своїх значеннях воно позначає четверту частину від цілого (це стосується метрологічної назви чи частини конкретного предмета): “1. *Пляшка* місткістю 0,25 літра (звичайно наповнена горілкою, вином). 2. *Чверть* аркуша. 3. Старовинна міра об’єму сипких тіл, що дорівнює 8 *четверикам* (близько 210 л). 4. Старовинна міра земельної площі, що становить 1,5 десятини. 5. Половина задньої частини м’ясної туші. 6. Четверта частина від цілого, *чверть* (у 1 знач.)” [СУМ, XI: 288]. Засвідчено також демінутив *чверточка* “зменшено-пестливе до *чвертка* 1-6” [СУМ, XI: 288] і фонетичний варіант *четвертинка* “те саме, що *чвертка* 1” [СУМ, XI: 319].

З тим же значенням четвертої частини від цілого вживалась і вживається лексема *четвертина* “1. Четверта частина, *чверть*. 2. Четвертина проса, жита та ін. (певна міра землі для посіву проса жита та ін.) 3. *Чверть кварти*. 4. Четверта частина дубової колодки” [Грінченко, IV: 460]. В сучасній українській мові це слово функціонує, окрім названих вище значень, і у новому метрологічному: “старовинна міра рідин, що дорівнює четвертій частині *відра* (3,1 л); // посуд (переважно *пляшка*) такої місткості” [СУМ, XI: 319]. Зафіксовано і демінутив *четвертинка* [СУМ, XI: 319]. Якщо порівняти *четвертину* як *чверть кварти* (а “*кварта* – це *кухоль*; міра рідини, десята чи одинадцята частина *відра*” [Білецький-Носенко, 1966: 181], тобто близько 1 л) і сучасну *четвертину* (3,1 л), то можна простежити зміну метрологічного значення цієї лексеми.

У “Словарі української мови” Б.Грінченка зафіксовано ще дві лексеми на позначення посуду, утворені від числівника *чотири*: *чвертуха* “*чвертка* (міра рідини; *чверть штофа*)” [Грінченко, IV: 448], *чвертівка* “посуд в *четверть відра*”

[Грінченко, IV: 448]. Дериват *четвертуха* належить до словотвірного типу з похідним суфіксом *-ух-*, що утворює іменники з новим значенням і якому властиві певні елементи емоційного забарвлення з негативним відтінком [СУЛМ: Морфологія, 1969: 45].

Український *четверик* “міра сипких тіл, дорівнював російський *півчверті*, вміщував 32 *гарнця*, чи чотири *російських четверики*” [Білецький-Носенко, 1966: 388], у різних регіонах мав власне локальне метрологічне значення: “*гадяцький четверик* вміщував 3 *четверики* (“московські *четверики*”), *перяславський* (інакше *колодка*) – 5 *четвериків*. У документах згадуються *четверики глухівської, іркліївської, козельської, роменської* та інших мір, причому з сильно варіюючим співвідношенням: *глухівський четверик*, наприклад, вміщував 3-5 *четвериків роменської та іркліївської мір*” [Винник, 1966: 117].

У сучасній мові лексема *четверик* зафіксована у кількох значеннях, одне з яких – “старовинна міра об’єму сипких тіл, що дорівнює восьмій частині *чверті* (26,239 л)” [СУМ, XI: 318].

У гуцульських та деяких інших говірках південно-західного наріччя фіксуються семантично однотипні з назвами числівникового походження утворення на іншомовній основі – *фирдель, фердиль, ферділь* “(ж.р.) міра сипких тіл – *четверик*” [СУМ, X: 576] та демінутив *ферделінка* із суфіксом *-инк-*, що “має виразне значення здрібності з відтінком пестливості” [СУЛМ: Морфологія, 1969: 44]. Утворені ці лексеми на позначення посуду від нім. *Viertel* – “чверть”. “Метрологічне значення цих назв близьке до місткості реалій, позначуваних лексемами *телетка, віко*, тобто це міра збіжжя, що дорівнює близько 25 кг” [Винник, 1966: 118].

Аналогічно виникла й інша назва іншомовного походження, пов’язана з числом чотири, яку засвоїла українська мова, – *кварта* “міра рідких і сипких тіл; *кухоль*; через посередництво польської мови запозичено з латинської; лат. *quārta* “четверта частина, чверть” [ЕСУМ, II: 414]. “На українських землях, що входили до складу Польсько-Литовської держави, *кварта* означала назву міри рідин і сипких тіл місткістю $\frac{1}{4}$ *гарнця* (0,8 – 0,9 л). На українському мовному ґрунті ця назва простежується з XVI ст. і позначає також соляну міру” [Винник, 1966: 119]. Проте в живій народній мові ця назва закріпилась як міра рідин. У цьому значенні вона зафіксована і в лексикографічних працях. *Кварта* “*кухоль*; міра рідини, десята чи одинадцята частина *відра*” [Білецький-Носенко, 1966: 181], “міра рідини; посуд” [Грінченко, II: 230]. У сучасних говірках метрологічне значення цієї назви під впливом метрологічної системи ототожнюється з літром.

Лексема *кварта* помітно розширила свою семантику: це не лише “міра рідких і сипких тіл (звичайно трохи більша за літр)”, але й “(розмовне) те саме, що *кухоль*” [СУМ, IV: 129]. Нині це слово вживається на позначення посуду взагалі, що свідчить про тенденцію до зміни її давнього метрологічного значення: “Є в мене тут і *келишок*, і *кварта*” (Л.Костенко, Берестечко, 1999: 66).

З похідних від лексеми *кварта* відомі *квартуга* [Грінченко, II: 230] із суфіксом *-уг-* вираження негативної суб’єктивної оцінки, “згрубілості або й фамільярності” [СУЛМ: Морфологія, 1969: 45]; *квартина* [СУМ, IV: 130] із суфіксом *-ин-*, що виступає в іменниках жіночого роду – назвах одиничних предметів і виражає відтінок здрібності не дуже відчутно [СУЛМ: Морфологія, 1969: 43-44]; *квартинка* (зменшено-пестливе до *квартина*) [СУМ, IV: 130]; *квартирка* (зменшене від *кварта*) [Грінченко, II: 230], *кватирька* [Грінченко, II: 231], *кватирочка* із складним суфіксом *-очк-*, що “позначає більший ступінь здрібності і надає слову емоційно-пестливого забарвлення” [СУЛМ: Морфологія, 1969: 44], *квартинька* з складним суфіксом *-оньк-*, який “виражає пестливість з особливим відтінком інтимності, прихильності, ніжності” [СУЛМ:

Морфологія, 1969: 44]. Хоча всі ці лексеми емоційно забарвлені, та позначають вони одне й те саме метрологічне поняття або *посудин-кухоль*.

Дериват *кватирка* (демінітиви *кватиронька*, *кватирочка*) відомий і з іншим метрологічним значенням – міри в $\frac{1}{4}$ *кварти* [Винник, 1966: 119].

Номінації посуду числівникового походження є досить численною групою назв метрологічних одиниць об'єму і місткості [ІУМ, 1983: 473], хоч реальний зміст їх звичайно залежав від місцевих стандартів. Лексичний склад цієї ЛСГ перебував у динаміці: одні лексеми зазнали архаїзації, втратили активність і перейшли на периферію, інші розширили чи звузили своє семантичне поле. Проте у новіші часи як метрологічні назви на ґрунті української мови ці слова не закріпилися.

РЕЗЮМЕ

Актуальність статті "Назви посуду числівникового походження на позначення мір об'єму і місткості" зумовлена тим, що серед мало досліджених груп лексики української мови особливий інтерес викликає лексика на позначення назв посуду.

Ця лексико-семантична група в своїй основі сформувалась ще у праслов'янський період, але протягом свого існування лексичний склад її перебував у динаміці, бо одні лексеми зазнають архаїзації, втрачають активність і переходять на периферію, інші розширюються чи звужують своє семантичне поле.

У статті аналізуються загальний склад названої ЛСГ не лише літературної мови, але й говірок, простежуються лексико-семантичні та словотвірні процеси.

The lexical semantic group had been formed in pre-slavonic period. During its existence the lexical structure has been changing constantly. That's why some word groups become archaic. Some of them have lost their actuality and have gone to the colloquial language or disappear at all. Sometimes they narrow their semantic area.

The word semantic group is analysed not only in the literary language but also in dialectal lexical-semantic word-building processes. There are a lot of such processes analysed in the article. This article is dedicated to the processes of language creation and word-building variants of such processes.

The resources of the article are: various table dictionaries, historical dictionary of the Ukrainian language and a lot of other literature.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Білецький-Носенко П.П. Словник української мови. Підгот. до вид. В.В. Німчук. – К.: Наук. думка, 1966. – 423 с.
2. Винник В.О. Назви одиниць виміру і ваги в українській мові. – К.: Наук. думка, 1966. – 151 с.
3. Етимологічний словник української мови: В 7-ми т.т. / Упоряд.: Р.В.Болдирев, В.Т.Коломієць, О. П. Критенко та інші. – К.: Наук. думка, 1982.
4. Історія української мови: Лексика і фразеологія / В.О. Винник, В.Й. Горобець, В.Л. Карпова та ін. – К.: Наук. думка, 1983. – 743 с.
5. Каменцева Е.И., Устюгов Н.В. Русская метрология. – М.: Высшая шк., 1975. – 326 с.
6. Німчук В.В. Давноруська спадщина в лексиці української мови. – К.: Наук. думка, 1992. – 416 с.
7. Словарь української мови: [До 70 тис. слів]: В 4 т.т. / НАН України, Ін-т української мови; Упоряд. з дод. влас. матеріалу Б.Грінченко. – К.: Наук. думка, 1996.
8. Словник української мови / В 11-ти т.т. – К.: Наук. думка, 1971.
9. Срезневский И.И. Словарь древнерусского языка: Репринтное издание. – М.: Книга, 1889.
10. Сучасна українська літературна мова: Морфологія / За ред. І.К.Білодіда. – К.: Наук. думка, 1969. – 583 с.
11. Сучасна українська літературна мова: Лексика і фразеологія / За ред. І.К.Білодіда. – К., 1973. – 440 с.

ОСОБЛИВОСТІ ПОРЯДКУ ЧАСТИН І КОМПОНЕНТІВ
СКЛАДНОГО РЕЧЕННЯ У ПОЕТИЧНОМУ ТЕКСТІ

Дослідження структури складного речення (кількісні параметри, сполучуваність частин і компонентів, порядок розміщення) привертала увагу багатьох вітчизняних лінгвістів. Російський мовознавець В.А. Белошапкова поділяє складні елементарні речення за порядком розміщення частин і компонентів на два типи: 1) структури гнучкі, що допускають варіанти порядку (препозиція, інтерпозиція, постпозиція); 2) структури негнучкі, у яких неможлива зміна порядку частин і компонентів [Белошапкова, 1967:97]. Порядок розміщення частин і компонентів різних типів складного речення неоднаковий: він може бути фіксованим або вільним. Це залежить від структурних та семантичних особливостей речення.

У поетичному мовленні виявляються деякі особливості структури складного речення. Так, у складнопідрядному елементарному реченні присубстантивна означальна підрядна частина займає пост- чи інтерпозицію щодо головного речення, оскільки її семантика - характеристика предмета, поняття або розкриття його ознаки - зумовлена препозитивним іменником: *Шматка землі немає під ногами, в яку б ще міг упертися Антей* (Л.Костенко). Зауважимо, що в сучасній українській мові означальний підрядний компонент може знаходитися і перед пояснюваним іменником.

У складнопідрядних реченнях займенниково-означального типу підрядна частина звичайно перебуває в постпозиції щодо головної: *Мрієм про дні прийдешні, про те, як станем людьми* (Д.Павличко). Зафіксовано поодинокі випадки розміщення підрядних компонентів перед головним реченням. У таких конструкціях підрядне означальне, розкриваючи зміст займенника головної частини, приєднується до неї сполучним словом, яке виражене відносним займенником: *За що купили - не за те продали* (Г.Чубач). За тієї ж умови підрядний компонент може займати інтерпозицію щодо головного речення: *Ті, що змирилися, важко жили* (Г.Чубач).

Можливості підрядного з'ясувального речення щодо порядку розміщення у складнопідрядному реченні не обмежені, хоча у віршах сучасних поетів розташування в препозиції нечасте, а в середині головного речення - типово. Наприклад: *І побачиш на тлі спохмурнїлих ракет, як іде по землі в голубому поет* (В.Олійник); *Кому в Теліженці ніколи вже не вернуть з кривавих піль, до них зірки ідуть зі школи, такі вогненні в заметіль* (І.Драч); *Посіяла людям літа свої літечка житом, прибрала планету, послала стежкам споришу, навчила дітей, як на світі по совісті жити, зітхнула полегко - і тихо пішла за межу* (Б.Олійник).

Різні типи детермінантних підрядних частин мають неоднакові можливості щодо розміщення у складнопідрядному реченні. Здебільшого місце підрядної частини вільне у складнопідрядних реченнях із підрядними умови, часу, місця, порівняльним, способу дії, міри і ступеня, допусту, мети. Підрядні часу втрачають можливість вільного розміщення, якщо вони уточнюють значення обставини часу, що міститься в головному реченні, і виступають лише після неї: *Не покиньте мене навесні, коли будуть дерева цвісти* (Г.Чубач). Якщо підрядне допустове винесене в препозицію, то воно більшою мірою акцентується, чіткіше виявляється несумісність між змістом компонентів складнопідрядного речення. Пор.: *Хоч він був чесного роду, та ж Вас йому не давали* (Л.Костенко) і *Та ж Вас йому не давали, хоч він був чесного роду*. Типова позиція в реченні для підрядних наслідкових та супровідних - після головного речення. Головне речення звичайно не вимагає підрядного, а те, в свою чергу, приєднується до головного як додаткове судження: *Христос, якщо за Біблією йти, був до Христа у тридцять три*

прикутий, за що й здобувся на звання - святий - о третім дню великої покути (Б.Олійник).

Складнопідрядні поліпредикативні конструкції, порівняно з біпредикативними, мають значно ширші можливості щодо порядку розташування частин і компонентів. Це найповніше виявляється в центральних моделях – конструкціях із послідовною підрядністю, з неоднорідною супідрядністю, з однорідною супідрядністю [Шульжук, 1986:60; Кузьмич, 1995:37].

У конструкціях з послідовною підрядністю виявляється основна форма реалізації моделі: головне речення - послідовно розміщені підрядні всіх ступенів порівняння: *Небесна долина з небесної сині небесно благає шовкову траву, щоб ти нашептала скорботній людині, що вічність впадає в журбу світову* (Г.Чубач). Значно рідше вживаються структури, в яких підрядне другого ступеня передусь підрядному першого ступеня, тому наявний збіг двох підрядних сполучних засобів: *А спомин - це таке щось неповторне, таке щось невимовне і сумне, що коли він крилом своїм огорне, то це уже ніколи не мине* (Л.Костенко). Подеколи підрядне другого ступеня може передувати підрядному першого ступеня і в інших структурах: *Чи знали ви, до осуду охочі, - якщо він навіть зрікся на словах, які тоді були у нього очі?* (Л. Костенко). У наведеній конструкції підрядне другого ступеня перебуває у препозиції до підрядного першого ступеня.

Традиційно у конструкціях з неоднорідною супідрядністю головне речення перебуває в інтерпозиції або ж підрядні “розривають” головну частину. Конструкції з неоднорідною супідрядністю, у яких підрядні розміщені поряд, в українській мові вживаються нечасто [Шульжук, 1986:85]. Конструкції з неоднорідною супідрядністю поетичного мовлення виявляють певні тенденції щодо порядку розташування компонентів. Послідовно вживаються конструкції з неоднорідною супідрядністю, у яких підрядні компоненти не виступають поряд. В одних випадках останні перебувають у препозиції та постпозиції до головного речення, в інших – переривають його: *Ти на трибуні, де, буває, старіють люди від мислі заштампованої, нецікавої, помолоділа від правди, що в тобі не згасала ніколи* (Д. Павличко). Зафіксовано нечасті випадки вживання поетами конструкцій з неоднорідною супідрядністю, в яких підрядні розташовані поряд: *Прагну до неї, немов до межі відрахунку, щоб не згубити дорогу до вісі Дніпра* (Б. Олійник).

В українській мові, в тому числі й віршовій, підрядні однорідні знаходяться після головної частини: *Десь біля них там курять самосад мої дядьки, що не прийдуть назад, що їх взяли негоди і бої у лютій, у жорстокій крутії* (І. Драч). Досить часто підрядні в конструкціях з однорідним підпорядкуванням розривають головне речення або перебувають у препозиції. Наприклад: *І в мить, коли вже мла торкнулась віч, коли остання мисль в холодній кризі твердла, чиясь рука, легка, значуща й тепла, торкнулася моїх камінних пліч* (Б. Олійник); *Поки світ не змалів, поки сонце не вистигло, моє серце ясне, на людей надивись* (Г. Чубач). Спорадично фіксуються конструкції з однорідною супідрядністю, у яких порядок розміщення компонентів такий, як у типовій структурі з неоднорідним підпорядкуванням: *Хай оті віхоли з розуму з'їхали - все одно я тебе перейму, хай там покришка чи дно!* (Б. Олійник). У наведеній конструкції підрядні “обрамлюють” головну частину. На користь конструкції з однорідною супідрядністю свідчить характер синтаксичної віднесеності підрядних (до головного речення в цілому) та наявність сурядного зв'язку між залежними компонентами (якщо їх розмістити поряд). Типову конструкцію з однорідним підпорядкуванням матимемо лише у випадку порушення структури віршової строфи, ритму та рими.

Контаміновані структури належать до менш досліджених в українському мовознавстві. У реченнях, на зовнішньому рівні яких виступає послідовна підрядність,

а на внутрішньому – неоднорідна супідрядність, традиційно головна частина розміщена на початку конструкції, а неоднорідні супідрядні розгалужують ланцюг послідовних підрядних: *Тож, власне, гра була завершена: бо він, аби не гаять час, одразу вибрав справа першого, що надто впевнено тримавсь* (Б. Олійник).

У реченнях із ведучою неоднорідною супідрядністю та допоміжною послідовною підрядністю обов'язково одна залежна ланка є ланцюгом послідовних підрядних. У поетичних текстах вона може займати як препозицію щодо головної частини, так і постпозицію: *Як надійшла і засіяла та дружба, що живе в літах, моя душа над снігом стала, неначе яблуня в плодах* (Д. Павличко); *А як загине юний син, то ляже промінь в часоплин. Бо світ творився не для того, щоби кінчалися дороги* (Г. Чубач). Трапляються випадки вживання поетами варіантів моделі з суміжним розміщенням неоднорідних супідрядних: *І, прирікши себе добровільно на каторгу, вони тоскно чекатимуть ночі, як волі, щоби стати собою... і вірити знову, що вони обдурили ще один День* (Б. Олійник).

У віршовому мовленні засвідчені такі варіанти розміщення частин конструкцій з подвійною супідрядністю: 1) блок однорідних супідрядних – складнопідрядне речення; 2) складнопідрядне речення – блок однорідних супідрядних; 3) головне речення «обрамлює» однорідні і неоднорідні супідрядні.

Здебільшого йдеться про препозитивне складнопідрядне речення, рідше – про постпозитивне. У межах обох варіантів досить часто фіксуються конструкції з суміжним розміщенням однорідних і неоднорідних супідрядних: *І не питайся, що згоріло, бо кров мою вогонь зберіг, байдужості смертельне трійло не вдерлося до жил моїх* (Д. Павличко); *І хоч в'яжіть, хоч плітку або клітку, хоч бозна-хто розкаже бозна-де, якщо він лицар – жінка кине квітку, на все життя очима поведе* (Л. Костенко). Раритетним є розміщення однорідних і неоднорідних супідрядних в середині головної частини: *О, той, хто десь гукав собі вгорі, хто дав мені клювак і пазурі, хоч скільки прикладав жаги й завзяв, не зміг у мене серце людське взяти* (Д. Павличко).

У конструкціях з послідовною підрядністю на зовнішньому рівні та однорідною супідрядністю на внутрішньому і структурах з однорідною супідрядністю на зовнішньому рівні та послідовною підрядністю на внутрішньому розміщення частин може бути таким: головне речення – підрядні; всі підрядні – головне речення.

У віршовому мовленні найчастіше головне речення займає препозицію (понад 90% конструкцій): *Живу я правдою тією, що птах не може стать змією, що маску будь-яку лакей бере, бо все йому о'кей!* (Д. Павличко).

Кількісно об'ємні структури з подвійною супідрядністю і послідовною підрядністю та послідовним підпорядкуванням і подвійною супідрядністю володіють потенціалом до переміщення компонентів. Найчастіше це препозиція головного речення щодо підрядних, рідше – розміщення підрядних по різні сторони від головної частини.

У цілому відзначимо широке використання поетами транспозиційних можливостей частин складнопідрядних багатокомпонентних речень. Здебільшого вимоги віршової строфи, ритмічний малюнок, особливості римування спонукають авторів до конструювання не лише типових варіантів моделей багатокомпонентних речень, а й нетрадиційних.

Підставою для розмежування сполучення речень і складносурядної неелементарної конструкції є закритість/відкритість структури. Відкритість структури передбачає необмежену кількість компонентів, яка визначається позамовними факторами, зокрема обсягом інформації. Приєднання до речення закритої структури наступних частин не розширює ту саму структуру, а утворює її комбінацію з іншою. Йдеться про формування неелементарної конструкції, у нашому випадку

складносурядної: *Людей мільярди, і мільярди слів, а ти їх маєш вимовити вперше* (Л. Костенко). У наведеній конструкції виділяємо складносурядне речення і просте. Переміщення частин неелементарного складносурядного речення можливе у випадку встановлення на зовнішньому рівні членування єднальних, зіставних або розділових відношень: *А дні облітають, а ночі згорають на ранки, і падають зорі на дно Амазонки й Дніпра* (Б. Олійник). Серед факторів, які унеможливають транспозицію при встановленні цих відношень на зовнішньому рівні, – часове оформлення та лексико-семантичне наповнення компонентів.

Як зазначає А.П.Грищенко, порядок розміщення компонентів може змінюватися у таких типах біспредикативних складносурядних речень: 1) єднальних зі значенням одночасності між компонентами; 2) зіставних з відношенням часового паралелізму між компонентами; 3) розділових [Грищенко, 1969:30,88,142-143].

Як правило, речення з транспонованими частинами чи компонентами поступається за стилістичною виразністю перед вихідною конструкцією. Ми також погоджуємося з думкою А.П.Грищенка, що “при внесенні відповідних змін у структуру складносурядного речення важливим виявляється питання про збереження результуючою конструкцією змісту і значення вихідної конструкції” [Грищенко, 1969:40]. Але стосовно віршового мовлення зауважимо, що переміщення частин і компонентів призводить до порушення цілісності твору: конструкції з транспонованими компонентами засвідчують збереження строфічної будови і меж рядків, але втрату віршового ритму і рими.

Засобом вираження синтаксичного зв'язку в безсполучниковому реченні, крім інтонації та видо-часових форм дієслів-присудків, може бути порядок розташування частин і компонентів. Транспозиція відбувається, на думку С.І.Дорошенка, у таких типах безсполучникових синтаксичних одиниць: 1) реченнях перелічувальної семантики із значенням одночасності дій, явищ; 2) зіставних реченнях; 3) окремих конструкціях з відношенням детермінації [Дорошенко, 1980:37,50].

Для інших типів безсполучникових речень, наприклад, із пояснювальними відношеннями, протиставними, порядок компонентів є диференційною ознакою. Специфіка значеннєвого навантаження кожної зі складових цих речень позначається на структурній схемі. Якщо перестановка компонентів можлива, то лише зі зміною семантико-синтаксичних відношень.

Фактичний матеріал засвідчив використання у поетичному мовленні безсполучникових складних конструкцій здебільшого із чітко фіксованим порядком розміщення компонентів. Гнучкою структурою володіє більше третини безсполучникових складних речень. Найчастіше між частинами цих конструкцій встановлюються семантико-синтаксичні відношення одночасності, рідше зіставні або детермінантні: *Не убитий на смерть, не поламаний в нього ребра* (Л. Костенко); *Лівий берег – нагадує весну, правий берег – увесь золотий* (Г. Чубач); *Але тут мер не знає Ліста, я буду грати на Подолі* (Л. Костенко). Часто гнучкість аналізованих структур обмежена лексичною наповнюваністю або введенням у безсполучникову структуру спільного члена: *Перший зашарівся, наче ружа, другий прикусив губу* (Б. Олійник); *Там думка палахтить, як рана, горить віків броня і броне* (Д. Павличко).

Важливою ознакою складного речення взагалі, свідченням динамічності його структури є гнучкість. В.А.Белошанкова, аналізуючи граматичну природу складного речення, спільне та відмінне в розташуванні частин і компонентів складного речення та членів простого речення, підсумовує: “...внаслідок своєї багатофункціональності порядок частин складного речення, подібно до словопорядку в простому реченні, повинен досліджуватися і як елемент статичної структури складного речення, і як елемент оформлення речення як динамічної структури” [Белошанкова, 1967:26].

Закони поетичного жанру обмежують здатність складного речення до зміни порядку частин і компонентів. Динамічність структури в такому випадку переведена в розряд теоретично можливих характеристик більшою мірою, ніж у будь-якому іншому жанрі. Складному реченню в поетичному мовленні властива статичність щодо порядку розташування частин і компонентів, її можна назвати диференційною ознакою складного речення віршового мовлення. Отже, динамічність/статичність структури складного речення зумовлена жанровою специфікою.

РЕЗЮМЕ

У статті розглянуто особливості порядку частин і компонентів складного речення у віршових текстах. Зроблено висновок про обмеження законами поетичного жанру здатності частин і компонентів складного речення до транспозиції. Складному реченню в поетичному мовленні властива статичність щодо порядку розташування частин і компонентів.

The particularities of the speech parts and components' order within poetical texts are investigated in the article. The result of the exploration is the conclusion about the restriction of laws of the poetical genre and the ability of the complex sentence parts and components to change.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Белошапкова В.А. Сложное предложение в современном русском языке. – М., 1967.
2. Валгина Н.С. Синтаксис современного русского языка. – М., 1991.
3. Вихованець І.Р. Граматика української мови. Синтаксис. – К., 1993.
4. Грищенко А.П. Складносурядне речення в сучасній українській літературній мові. – К., 1969.
5. Дорошенко С.І. Складні безсполучникові конструкції в сучасній українській мові. – Харків, 1980.
6. Калашникова Г.Ф. Многокомпонентное сложное предложение в современном русском языке. – Харьков, 1979.
7. Кузьмич О.О. Складні конструкції з послідовною підрядністю в сучасній українській мові. Дисертація кандидата філологічних наук. – К., 1995.
8. Шульжук К.Ф. Складні багатоконпонентні речення в сучасній українській мові. – К., 1986.

Галина Сергєєва (Харків)

ОСОБЛИВОСТІ ГРАМАТИЧНОГО ОСВОЄННЯ ПРАВНИЧИХ ТЕРМІНІВ АНГЛОМОВНОГО ПОХОДЖЕННЯ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ.

Розвиток сучасних наук, у тому числі і правничих, на національномовній основі викликає необхідність удосконалення їх термінологічних систем, що зумовлює зростання тенденції до прикладної спрямованості термінологічних студій. Мова права, як і будь-яка мова взагалі, – відкрита система, що безперервно розвивається та неологізується. Правнича термінологія еволюціонує з розвитком держави, адже зі змінами державного устрою тісно пов'язані зміни в суспільних відносинах, які регулюються правом. Неологізація поняттєвої системи різних галузей права зумовлює сьогодні появу великої кількості термінів для вираження цих понять.

Як відомо, для надання поняттю наукової назви дуже часто з різних причин запозичується іншомовна номінативна одиниця. Запозичення, за спостереженнями термінознавців, узагалі є найлегшим способом творення термінів [Лотте, 1982: 84]. На сучасному етапі розвитку для української наукової мови “характерне стрімке збільшення кількості запозиченої лексики, зокрема англіцизмів” [Кислюк, 2000: 13]. Наше дослідження підтверджує факт посилення впливу англійської мови на українську,

що зумовлюється статусом англійської мови як мови міжнародного спілкування, розширенням зв'язків України з англomовними країнами та збільшенням кількості українсько-англійських білінгвів, у тому числі і серед фахівців-правників. Тому дослідження процесу освоєння англomовних правничих термінів на рівні граматичної системи української мови є актуальним для унормування терміносистеми правничої мови.

Відомо, що одні морфологічні типи мовних одиниць запозичуються частіше, ніж інші. Серед запозичень, за спостереженнями дослідників, взагалі превалюють іменники, що цілком відповідає загальній нерівномірності інновацій в різних лексико-граматичних класах слів [Хауген, 1972: 372-374; Вайнрайх, 1972: 46]. Аналіз зібраного нами фактичного матеріалу показав, що правничі терміни англomовного походження належать до трьох основних граматичних класів слів української літературної мови: іменника, прикметника та дієслова. Результати нашого дослідження засвідчили, що серед англomовних запозичень, які функціонують в українській правничій термінології, 295 іменників, 3 прикметники та 2 дієслова. Отже, переважна більшість англomовних правничих термінів, запозичених українською мовою, належить до розряду іменників.

Причиною, яка, на наш погляд, може пояснити саме такий розподіл запозичень за граматичними класами, є іменна природа досліджуваних нами запозичених лексичних одиниць – термінів [Овчаренко, 1968: 58].

Загальновідомо, що слово не переходить з мови в мову в незмінному вигляді з усіма його формами та значеннями, оскільки його парадигма чужа для мови-одержувача. Передусім це стосується формальних граматичних показників слова, що не властиві граматичній системі мови-реципієнта. Лексична одиниця в основному запозичується в одній з граматичних форм, які були властиві їй як частині мови, і в процесі морфологічної адаптації, оформлюючись граматичними засобами за зразками слів мови, що запозичує, входить до системи граматичної парадигми мови-реципієнта. Отже, в процесі граматичного освоєння, внаслідок впливу мови-реципієнта, повністю змінюється парадигма запозиченого слова, яка була характерна для нього в мові-джерелі.

Англійська та українська мови мають загалом однакову систему частин мови, які збігаються як за лексико-граматичними характеристиками, так і за функціями одиниць, що до них входять. Проте кожна з цих мов зберігає індивідуальність в системі граматичних категорій. Обидві лінгвальні системи (англійська і українська) відрізняються насамперед граматичною будовою, оскільки навіть аналогічні граматичні значення виражаються у них різними формальними засобами [Порівняльні дослідження з граматики англійської, української, російської мов, 1981: 36]. Цей факт, слід гадати, спричинить до підпорядкування більшості англomовних термінозапозичень нормам граматичної системи української мови.

Типовим виявом змін граматичного оформлення англomовних іменників на українському мовному ґрунті є послідовна втрата ними артиклів (a, the). Це, на наш погляд, пояснюється функціональним статусом артиклів у мові-джерелі – передавання категорії означеності/неозначеності іменника, яка в українській мові не має вираження граматичними засобами, а також відсутністю морфологічного класу артиклів на українському лінгвальному ґрунті. Запозичення англomовних слів здійснюється переважно у писемній формі, внаслідок чого іменник та артикль осмислюються двомовцем як дві різні частини мови, а отже і як два слова.

Цілком зрозуміло, що значні відмінності, які існують у граматичних будовах англійської та української мов, зумовлюють цілий ряд відмінностей у певних граматичних категоріях, у властивостях і характерних рисах окремих частин мови.

Іменник як частина мови характеризується в англійській та в українській мовах спільним лексико-граматичним значенням предметності. Однак граматичні категорії, в

яких реалізується це значення, для кожної з аналізованих лінгвальних систем дещо відмінні. В українській літературній мові обов'язковими засобами морфологічного оформлення категорії предметності є рід, число і відмінки. У зв'язку з відсутністю в англійській мові граматичної категорії роду та сумнівною властивістю англійського іменника мати категорію відмінка [Порівняльні дослідження з граматики англійської, української, російської мов, 1981: 43], у сучасний період майже єдиною безперечно спільною граматичною категорією англійського і українського іменника є категорія числа.

Англомовні правничі терміни не становлять якоїсь особливої окремої підсистеми в граматичній системі української мови, а головним чином підкоряються її граматичній будові, як і питомі українські слова. Про це свідчить той факт, що більшість проаналізованих нами відмінюваних термінологічних запозичень англомовного походження в українській мові, як і в мові-джерелі, мають співвідносні форми однини та множини. Логічна основа та історія розвитку категорії числа в українській та англійській мовах мають багато спільного, через це, можливо, в оформленні множини англомовних запозичень-іменників граматичними засобами української мовної системи майже не спостерігається порушень від традицій, вироблених мовною практикою українців. Наприклад, *агент* – *агенти*, *аудитор* – *аудитори*, *аторней* – *аторнеї*, *аутсайдер* – *аутсайдери*, *ваучер* – *ваучери*, *грант* – *гранти*, *дефект* – *дефекти* та ін.

Аналіз аналогічних процесів в інших мовах, зокрема в німецькій, свідчить про загальну тенденцію отримання на німецькому лінгвальному ґрунті іменниками англо-американського походження у множині суфікса “-s”, що, на думку дослідників, безперечно, є результатом впливу граматичних норм мови-джерела [Махнева, 2000: 122]. Українською ж мовною системою англомовні терміни-іменники запозичуються, як правило, у формі однини і утворюють множину за законами української мови. Це свідчить про добрі адаптивні можливості української мови та про відсутність будь-якого впливу граматичних норм англійської мови на граматичну систему нашої мови.

Проте у пристосуванні термінів англомовного походження до граматичної категорії числа в сучасній українській літературній мові спостерігаємо й деякі особливості. Нами зафіксовані випадки запозичення з англійської мови іменників у значенні одиничності, але зі збереженням формальних показників множини. Закінчення множини –s, яке представлено в англійських запозичених термінах у фонетичних варіантах ([s], [z]), властивих йому в англійській мові, в українській мові внаслідок фонетичного освоєння послідовно передається фонемою [с]. Наприклад, *ф'ючерс*, *грос-термс*, “*пені стокс*”. При цьому іншомовні формально-граматичні показники множини підлягають опрощенню, втрачаючи граматичне значення, властиве їм у мові-джерелі, а запозичене слово, підпорядковуючись граматичній будові української мови, оформляється типовими для неї закінченнями множини (*ф'ючерс* – *ф'ючерси*). Деплюралізація англійського слова, яка відбувається в українській мовній системі, усуває невідповідність між внутрішньою та зовнішньою формою слова. При цьому досліджений матеріал свідчить, що цей процес відбувається в іменниках, які в англійській мові вживаються переважно або виключно у множині. Тому у випадку з терміном “*ф'ючерс*” можна казати про зміну числа на українському мовному ґрунті.

Слід зазначити, що, як правило, при запозиченні англомовних термінів у значенні множини на українському мовному ґрунті відбувається субституція показника форми множини англійських іменників, кінцевої морфеми -s, відповідним закінченням української мови. Наприклад, *eurodollars* – *євродолари*, *eurocredits* – *єврокредити*, *euronotes* – *євроноти*, *consols* – *консоли*, *tenders* – *тендери*. Наведені приклади свідчать, що всі слова іншомовного походження, засвоєні українською мовою від множинної форми мови-джерела, підпорядковувались її граматичній системі.

В українській мові утворення форм множини відбувається значно складніше, ніж в англійській. Категорія числа знаходиться у тісному взаємозв'язку з категорією роду. Іменники залежно від родової приналежності та властивих їм закінчень належать до однієї з чотирьох відмін і отримують у множині різні закінчення. Від запозичених термінів чоловічого та жіночого роду форми множини утворюються за допомогою закінчень -и, -і, -ї: *асігмент* – *асігменти*, *брокер* – *брокери*, *компанія* – *компанії*, *концерн* – *концерни*, *корпорація* – *корпорації*, *констебль* – *констеблі* та ін. Іменники з закінченнями -о, -і, -у, які потрапили в українській мові до категорії середнього роду (*ажіо*, *делівері*, *ескроу*, *журі*, *комен ло*, *лобі*, *ноу-хау*, *прайвесі*, *роялті*), морфологічної форми множини не мають, як і багато подібних запозичень з інших мов.

Отже, включення англомовних запозичень в категорію числа на українському мовному ґрунті відбувається шляхом приєднання до них відповідних українських закінчень множини.

Крім іменників, які мають в українській мові співвідносні форми однини та множини, серед англомовних запозичень трапляються іменники з неповною парадигмою категорії числа. Серед проаналізованих нами англомовних запозичень до іменників, які мають тільки форму однини, належать слова, які означають:

- 1) абстрактні поняття (наприклад: *імпорт*, *експорт*, *сервіс*, *корупція*, *хайджекін*, *лімітед*, *бізнес*, *ескроу* та ін.);
- 2) збірні іменники (наприклад: *журі*, *лобі*, *кеш* та ін.);
- 3) іменники на -ізм (наприклад: *білатеризм*, *лобізм*, *консюмеризм*);
- 4) віддієслівні іменники на -ування (наприклад: *геджування*, *доміцилювання*, *канцелювання*, *рефундування* та ін.).

Семантика деяких запозичень сама по собі є показником множинності, і, оскільки, як ми вже зазначали, логічна основа української та англійської категорії числа майже повністю збігається, більшість таких іменників і в англійській і в українській мові має лише форми однини. Тому тут наймовірніше доречно говорити про загальне правило для груп слів з певною семантикою, ніж про вплив мови-джерела.

Деякі англомовні іменники мають в правничій терміносистемі неспіввідносні форми множини. Це іменники *Pluralia Tantum*, які семантично і граматично близькі в обох мовах: *консолі* – *consols*; *тендери* – *tenders*. Цікаво відзначити, що термін “*тендери*” вживається і в однині, але з іншим значенням, і, таким чином, має розглядатися як окремий термін.

Ще однією особливістю англійської граматичної системи є сушлетивні форми категорії числа. Наприклад, похідні іменники з -*man* утворюють форму множини за допомогою чергування: *policeman* – *policemen*; *businessman* – *businessmen* тощо. В українській мові запозичення такого типу утворюють форму множини за правилами мови-реципієнта, тобто *бізнесмен* – *бізнесмени*, *полісмен* – *полісмени*, *олдермен* – *олдермени*, *конгресмен* – *конгресмени*.

Таким чином, запозичені правничі терміни-іменники англомовного походження активно освоюються на граматичному рівні сучасної української мови. Утворення форм множини англомовних запозичень відбувається за моделями питомих іменників. Зміна числа на українському мовному ґрунті як наслідок впливу мови-реципієнта зафіксована лише в одному випадку. Все це свідчить про відсутність впливу англійської мовної системи на морфологічну систему української мови та про добрі адаптивні можливості останньої. Проте більшість проаналізованих нами термінів ще не повністю асимільована фонологічною системою української мови, що заважає більш активному їх освоєнню на рівні граматики, і дає підстави вважати, що досліджувані нами лексичні запозичення знаходяться на початковому етапі освоєння, тому підстав для остаточних висновків щодо граматичного їх освоєння українською мовою, на наш

погляд, недостатньо. Отже, дослідження цього шару запозиченої лексики залишається актуальним.

РЕЗЮМЕ

В статті аналізується правнича термінологія, запозичена з англійської мови, з погляду особливостей її граматичного освоєння в сучасній українській мові. Показані механізми пристосування англословних термінів-іменників до граматичної категорії числа української мови та типові зміни граматичного оформлення англословних запозичень, які відбуваються в процесі освоєння під впливом мови-реципієнта. Констатується відсутність впливу на українську мову граматичних норм мови-джерела та підпорядкування англословних термінозапозичень нормам граматичної системи української мови.

This article deals with English terms borrowed by the Ukrainian language according to their assimilation in the Ukrainian grammatical system. Author investigates the peculiarities of the expression of Ukrainian number category in English borrowings. Some typical grammar form changes of the English terms in Ukrainian are shown. It is established that all English words undergo grammatical adaptation in Ukrainian and no English grammar system influence was found in the Ukrainian language.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Вайнрайх У. Одноязычие и многоязычие // Новое в лингвистике. – М., 1972. – Вып.6. – С.25-60.
2. Кислюк Л.П. Словотвірний потенціал запозичень у сучасній українській літературній мові (на матеріалі англійських та німецьких запозичень): Афтореф. дис. ... канд. філол. наук. – К., 2000. – 17 с.
3. Лотте Д.С. Вопросы заимствования и упорядочения иноязычных терминов и терминологических элементов. – М.: Наука, 1982. – 146 с.
4. Махнева Е.Ю. О формальной и функциональной адаптации англо-американизмов к системе современного немецкого языка // Вісник Харків. національного ун-ту. Праці молодих учених філологічного факультету. Серія: Філологія. – Харків., 2000. – №473. – С. 119-123.
5. Овчаренко В.М. Структура і семантика науково-технічного терміна. – Харків: Вид-во Харків. держ. ун-ту, 1968. – 71 с.
6. Порівняльні дослідження з граматики англійської, української, російської мов. – К.: Наук. думка, 1981. – 353 с.
7. Хауген Е. Процесс заимствования // Новое в лингвистике. – М., 1972. – Вып.6. – С. 374.

Микола Степаненко (Полтава)

МІСЦЕ ВНУТРІШНЬОЇ ОБ'ЄКТИВНОЇ Й СУБ'ЄКТИВНОЇ ПРИЧИНИ В СТРУКТУРІ РЕЧЕННЯ S+P(V_F)+ADV_{CAUS}

Як відомо, об'єктивна дійсність являє собою безліч ситуацій. Серед них виділяються прості й складні, або мікро- та макроситуації [Недялков, 1969:5-19]. Вони повно і всебічно матеріалізуються в різних за формально-граматичною будовою і змістовою наповнюваністю реченнях. З цього приводу доречно згадати слушне твердження Т.П. Ломтева про те, що змістовий план речення – це не просто відбиток дійсності, а й високоорганізована структура, у якій виділяються три ланки: “події, ситуації або просто явища об'єктивної реальності, які є денотатами речення”, “інформація про події, ситуації чи явища об'єктивної реальності, що являє собою інтелектуальне відображення денотата в реченні”, “структура цієї інформації” [Ломтев, 1972: 21].

Речення типу *Сонце світить, Зозуля кує* містять “дві константи: предмет...і його стан”, тому розглядаються як мікроситуації [Недялков, 1969: 5-6]. Реченнєві структури типу *Він бачить, як вона воду п'є, Він знає, що вона прийшла, Коли він повернувся, ми*

сіли вечеряти, Ми повернулися, тому що зіпсувалася погода включають більше, ніж дві константи, тому трактуються як макроситуації [Недялков, 1969: 6]. Речення валентної структури $S+P(V_f)+Adv_{caus}$, що реалізують різні види загального значення “носій процесуальної ознаки + процесуальна ознака + причина реалізації процесуальної ознаки”, вважаються макроситуацією тому, що правобічній позиції Adv_{caus} властива вторинна предикація, яка виявляється при трансформації в підрядну частину. Аналізовані речення розпадаються на дві денотативні ситуації, або дві предикативні одиниці, одна з яких має згорнену структуру: *Він позіхнув з притоми (В.Підмогильний)* – *Він позіхнув* [“глибоко вдихнув повітря відкритим ротом і зразу ж видихнув його”] + *Він притомився* [“відчув невелику втоми”]; *Вона [Марія] відчинила двері на мій дзвінок (П.Загребельний)* – *Вона [Марія] відчинила* [“відхилила вбік стулки дверей, роблячи прохід вільним”] + *Я дзвонив* [“викликав звуки, калатаючи дзвінком”]. Каузативну макроситуацію утворюють дві мікроситуації, пов’язані між собою відношенням каузативу або спричинення [Недялков, 1969: 6], – каузуюча й каузована. Перша називається антецедентом, друга – консеквентом. На прикладі поданих вище речень-репрезентантів валентної структури $S+P(V_f)+Adv_{caus}$ згорнені предикативні частини *Він притомився* [“відчув невелику втоми”] і *Я дзвонив* [“викликав звуки, калатаючи дзвінком”] виражає антецедент, а незгорнені предикативні частини *Він позіхнув* [“глибоко вдихнув повітря відкритим ротом і зразу ж видихнув його”] і *Вона [Марія] відчинила* [“відхилила вбік стулки дверей, роблячи прохід вільним”] – консеквент. В узагальнено-схематичній інтерпретації аналізовані речення – експлікатори каузативної макроситуації набувають такого вигляду:

1) $S+P(V_f)+Adv[Prep+N_x]_{caus}$ [*Він позіхнув з притоми*] $\rightarrow S_1 + P(Adv[Prep+N_x]_{caus})$ [*Він притомився* ($\leftarrow$ з втоми)] – антецедент; $S_1 + P(V_f)$ [*Він позіхнув*] – консеквент;

2) $S_1 + P(V_f) + Adv[Prep+N_x]_{caus}$ [*Вона [Марія] відчинила двері на мій дзвінок*] $S_2 + P(Adv[Prep+N_x]_{caus})$ [*Я дзвонив* ($\leftarrow$ на дзвінок)] – антецедент; $S_1 + P(V_f)$ [*Вона [Марія] відчинила двері*] – консеквент.

Згорнений предикат-антецедент і незгорнений предикат-консеквент в аналізованих поліпредикативних структурах можуть співвідноситися з одним або з різними лівобічними поширювачами. Якщо учасниками двох мікроситуацій, що перебувають між собою в каузативних відношеннях, є один лівобічний поширювач, то обставинно-причинний консеквент реалізує семантику “внутрішня причина” $[S+P(V_f)+Adv[Prep+N_x]_{caus(intra)}]$ [*Він позіхнув з притоми*] $\rightarrow S_1 + P(V_f)$ [*Він позіхнув*] + $S_2 + P(Adv[Prep+N_x]_{caus})$ [*Він притомився (з втоми)*]; суб’єктна вісь: $S_1 [Він] = S_2 [Він]$. Якщо ж кожна з двох мікроситуацій, пов’язаних відношенням спричинення, має свій лівобічний поширювач, то адвербіально-каузальний компонент спеціалізується на реалізації значення “зовнішня причина” $[S + P(V_f) + Adv[Prep+N_x]_{caus(extra)}]$ [*Вона [Марія] відчинила двері на мій дзвінок*] $\rightarrow S_1 + P(V_f)$ [*Вона [Марія] відчинила двері*] + $S_2 + P(Adv[Prep+N_x]_{caus})$ [*Я дзвонив (на дзвінок)*]; суб’єктна вісь: $S_1 \text{ Вона [Марія]} \neq S_2. [Я]$.

У пропонованому дослідженні робиться спроба аналізу механізму взаємодії граматичної і семантичної валентності у формуванні й вираженні на рівні простого дієслівного речення адвербіально-каузального значення “внутрішня причина”. Семантична сфера “внутрішня причина” перебуває у відношенні родо-видової залежності зі значенням “каузальність”. Це з одного боку. З другого боку, виділений план змісту – “внутрішня причина” – піддається семантичній диференціації, членуючись на вужчі фрагменти, які являють собою самотійні підзначення, або видові значення. Отже, у ланцюгу “причина $\rightarrow$ внутрішня причина $\rightarrow$ різновиди внутрішньої причини” “внутрішня причина” виступає видовим поняттям щодо родового поняття “причина” і водночас займає позицію родового поняття стосовно окремих підзначень, які його структурують. Процес поділу семантичної сфери “внутрішня причина” на самотійні значеннєві сегменти складний і суперечливий. Щодо кваліфікації цих

сегментів існують різні підходи. На думку А.І. Йови, внутрішня причина функціонує у вигляді двох самостійних варіантів: “причина внутрішня психологічна” і “причина внутрішня фізична” [Йова, 1960: 37]. Інші твердження висловлює Р. Я. Калнберзинь. Він вважає, що в семантичних сферах “внутрішня причина” і “зовнішня причина” виділяються спеціалізовані причинові значення. До спеціалізованих значень внутрішнього типу каузальності належать такі: 1) значення внутрішнього джерела; 2) значення внутрішнього результату; 3) значення внутрішнього діяння; 4) значення внутрішнього сприяння; 5) значення внутрішньої перешкоди-перепони; 6) значення внутрішньої логічної підстави-відповідності; 7) значення внутрішнього середовища [Калнберзинь, 1957: 63].

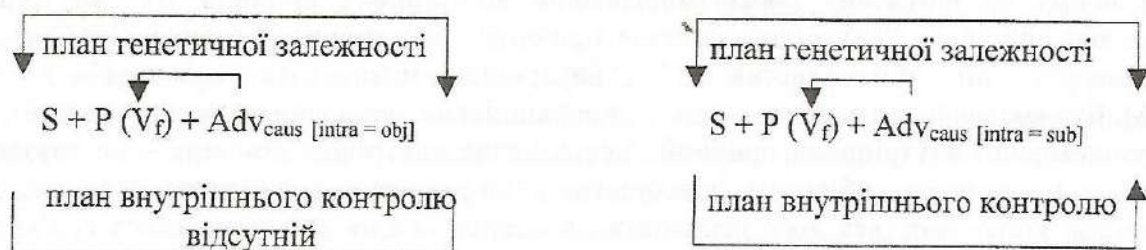
Спеціалізоване значення трактується як “вузьке, диференційоване причинове значення, що виражає певний вид відношень і передається в мові конструкціями з певним колом прийменників і певним колом головних та залежних слів” [Калнберзинь, 1957: 51]. Так, за спостереженнями Р. Я. Калнберзиня значення внутрішнього джерела репрезентується правобічними поширювачами Adv [ВІД/ОД + N_{gen}]_{caus(intra)}, Adv [З/ЗІ,ІЗ + N_{gen}]_{caus(intra)}, Adv [З ПРИЧИНИ + N_{gen}]_{caus(intra)}, Adv [ВНАСЛІДОК/УНАСЛІДОК + N_{gen}]_{caus(intra)}. Семантичний спектр позиції Adv [Prep + N_x]_{caus(intra)} представлений іменниками-найменуваннями вчинків людей. Функції основних носіїв валентності виконують дієслова на позначення внутрішнього світу людини – її переживань, почуттів, рис характеру, фізичного стану, психічного стану. “У залежній частині, – наголошує дослідник, – міститься не тільки вказівка на джерело, але й мотивування вчинків людей” [Калнберзинь, 1957: 64]. Дещо відмінна валентна природа властива виокремлюваному в подальшій семантико-граматичній концепції спеціалізованому значенню внутрішнього результату. По-перше, його конкретними репрезентантами виступають дві правобічні позиції – Adv [ВНАСЛІДОК/УНАСЛІДОК + N_{gen}]_{caus(intra)} і Adv [В РЕЗУЛЬТАТІ / У РЕЗУЛЬТАТІ + N_{gen}]_{caus(intra)}. По друге, коло дієслів-предикатів, які відкривають при собі ці позиції, обмежується лише тими лексемами, що характеризують життєдіяльність людини. По-третє, лексико-семантичний склад іменників пов’язується тільки з внутрішнім світом людини, її станом, почуттями, якостями, причому всі ці розряди субстантивів “представлені як факти дійсності, котрі мають стилістичний вияв” [Городенська, 1991:65].

Якщо говорити про заповнювачі позицій Р (V_f) (дієслова) і Adv [Prep + N_x]_{caus(intra)} (прийменники та іменники), то варто звернути увагу на те, що найбільшою семантичною поліфункціональністю характеризуються прийменники, оскільки один і той самий прийменник, сполучаючись із неоднаковими в плані значення субстантивними словоформами і програмуючись семантично неоднотипними дієсловами, може формувати різні спеціалізовані значення. Наприклад, прийменник *внаслідок / унаслідок* бере участь у структуруванні п’ятьох спеціалізованих значень (1) внутрішнє джерело, 2) внутрішній результат, 3) внутрішнє діяння-вияв, 4) внутрішнє сприймання, 5) внутрішня перешкода-перепона, 6) внутрішня логічна підстава-відповідність), прийменники *в результаті, з причини* – чотирьох значень (1) внутрішній результат, 2) внутрішнє діяння-вплив, 3) внутрішнє сприяння, 4) внутрішня перешкода-перепона і 1) внутрішнє джерело, 2) внутрішнє сприяння, 3) внутрішня перешкода-перепона, 4) внутрішня логічна підстава-відповідність), прийменник *в силу* – трьох значень (1) внутрішнє діяння-вплив, 2) внутрішня перешкода-перепона, 3) внутрішня логічна підстава-відповідність), прийменники **завдяки, **від/од, ***з/зі,із* – двох значень (*1) внутрішнє сприяння, 2) внутрішня перешкода-перепона, **1) внутрішнє джерело, 2) внутрішнє діяння-вплив, ***1) внутрішнє джерело, 2) внутрішнє середовище). Лише окремі прийменники не наділені полісемантичністю і закріплюються за однією правобічною позицією. До них слід насамперед віднести прийменники *під* і *під впливом*, які разом з іменниками в

непрямою відмінку (відповідно: орудному та родовому) конституують спеціалізоване значення внутрішнього діянн-впливу. Думка про те, що при глибокому аналізові правобічних поширювачів адвербіально-каузального типу розкриваються різні семантичні відтінки, підтримується багатьма мовознавцями, однак не завжди при цьому чітко протиставляються значеннєві фрагменти “внутрішня причина” і “зовнішня причина” [Виноградов, 1986: 561-569; Вихованець, 1992: 147-149; Городенська, 1991: 19-21; Руденко, 1996: 38-47]. Зокрема, В.В.Виноградов вважав, що “відтінки причинових відношень по-особливому різноманітні” [Виноградов, 1986: 565], вказуючи при цьому на існування таких модифікацій внутрішньої причини, як “внутрішня психічна причина”, “внутрішня фізична причина”, “внутрішня психічна підстава для якої-небудь дії або властивості”, “внутрішня мотивована причина” й ін.. Н. М. Бурдаківська говорить про необхідність виділення усвідомленої та неусвідомленої внутрішньої причини. Усвідомлена внутрішня причина – це каузація, яка усвідомлюється суб’єктом (лівобічним поширювачем) і викликає наслідок, що повністю контролюється його діяльністю. Каузація, яка не усвідомлюється суб’єктом (лівобічний поширювач), не пов’язується з його намірами, бажаннями, уподобаннями тощо, кваліфікується як неусвідомлена внутрішня причина. На нашу думку, найважливішим критерієм поділу на вужчі семантичні відрізки причини, “що закладена в...суб’єкті”, а не “примусово насувається з боку” [Виноградов, 1986: 566], тобто внутрішньої причини, є мотивованість її лівобічним поширювачем. Причиново-наслідковий зв’язок, що зосереджений у валентній рамці речення $P(V_f)$ [процесуальна ознака → подія → реальна подія → породжена реальна подія → факт, явище суспільного або особистого життя чи сукупність пов’язаних між собою в якомусь відношенні фактів, явищ суспільного життя, які становлять ніби щось єдине, ціле, котрі виникли, з’явилися, створилися] + Adv_{caus} [причина реалізації процесуальної ознаки → подія → реальна подія → породжуюча реальна подія → існує в об’єктивній дійсності (відбулася або відбувалася), передувала іншій події, була мотивом, підставою, приводом та ін. для виникнення факту явища суспільного або особистого життя чи сукупності пов’язаних між собою в якомусь відношенні фактів, явищ суспільного життя, котрі становлять ніби щось єдине ціле], неоднаково пов’язаний з лівобічним поширювачем. В одних випадках останній регулює – повністю або частково – причиново-наслідковий зв’язок, викликає його до життя, сприяє його розвитку або, навпаки, гальмує еволюцію, напр.: *Твердохліб затрусився від люті* (А. Хижняк). Семантична структура аналізованого речення така: *Твердохліба [особу] охопило почуття роздратування, злості, гніву, і він відреагував на почуття так, що почав тремтіти, трястися. Твердохліб [особа] міг по-іншому виявити своє ставлення до мікроситуацій, які пов’язані відношенням спричинення, якби цього вимагали обставини: наявність/відсутність інших людей, зв’язок ситуації з самою особою, з близькими для неї людьми, просто будь з ким тощо*. Це знайшло б безпосереднє відображення в мові (у реченнєвій структурі). В інших випадках лівобічний поширювач не здатен вплинути на причиново-наслідковий зв’язок, сприймає його як а пріорі, оскільки він відбувається незалежно від його волі, характеру, бажання, темпераменту, одним словом, поза його внутрішнім контролем, напр.: *Від тифу помирає чоловік Михайлини* (Р. Горак). Семантичний опис розглянутого речення можна представити в такому вияві: *Чоловік Михайлини [особа] одержав гостре інфекційне захворювання – висипний, поворотний, черевний тиф, паратиф – він почав, зовсім не бажаючи того, ставати таким, у якому припинялося життя, тобто переставав жити, поступово переходив у стан мертвої людини. Чоловік Михайлини [особа], потрапивши в інші ситуації, діяв би так само, тому що він не в змозі змінити викликаний хворобою процес припинення життєдіяльності свого організму, біологічного обміну речовин у ньому*.

Таким чином, внутрішню причину залежно від специфіки її зв’язку в реченнях

валентної структури $S+P(V_f)+Adv_{caus}$ із позицією S доречно диференціювати на об'єктивну та суб'єктивну. Об'єктивна внутрішня причина, як уже повідомлялося, характеризує той мікросвіт лівобічного поширювача, який існує поза його діяльністю, незалежно від його почуттів, волі, свідомості, розуму, прагнення. Суб'єктивна причина вказує на інший мікросвіт лівобічного поширювача – той, що контролюється його діяльністю, відповідає намірам, визначається свідомістю, залежить від волі, прагнень його. У схематичному вигляді речення з внутрішньою об'єктивною і внутрішньою суб'єктивною причиною можна передати так:

Основним виразником виділених типів каузальності виступає правобічна залежна позиція, яка регулярно структурується прийменниками разом з іменниками у непрямих відмінках та зрідка інформативно достатніми причиновими прислівниками. Заповнювачами позицій S і $P(V_f)$ у реченнях, що експлікують внутрішню об'єктивну і суб'єктивну причину, виступає, як правило, однаковий стосовно лексико-семантичної наповненості склад іменників (або їх субститутів) у формі називного відмінка та фінітних дієслів. Пор.:

- Дід сварився* $\left\{ \begin{array}{l} \text{Зостару ["через старість" } \rightarrow \text{caus = intra + obj}] \\ \text{Спересердя ["у пориві гніву" } \rightarrow \text{caus = intra + sub}] \end{array} \right.$
- Хлопець сичав* $\left\{ \begin{array}{l} \text{від болю ["від відчуття фізичного страждання" } \rightarrow \text{caus = intra + obj}] \\ \text{зі злості ["від почуття роздратування, гніву" } \rightarrow \text{caus = intra + sub}] \end{array} \right.$

Речення валентної структури $S+P(V_f)+Adv_{caus}$, реалізуючи значеннєвий відтінок "носій процесуальної ознаки + процесуальна ознака + внутрішня (об'єктивна або суб'єктивна) причина реалізації процесуальної ознаки", що є органічним компонентом інваріантної семантики "носій процесуальної ознаки + процесуальна ознака + причина реалізації процесуальної ознаки", виявляють специфічні валентні властивості. Специфіка семантичної валентності полягає в тому, що типовим актуалізатором позиції S виступають іменники – найменування людей "за своїми суспільними функціями, поглядами, моральним обличчям, моральними схильностями, за своїми поступками та поведінкою, сімейним статусом, родинними зв'язками, зовнішнім виглядом, участю в тих або інших подіях і пригодах, ставленням до нього того, хто говорить" [Арутюнова, 1976: 347]. Усе те різноманіття позначень, яке "людина одержує в мові" [там же], об'єктивується в досліджуваних реченнях. "Антропоцентричність" дієслівних речень з правобічним адвербіально-каузальним поширювачем Adv_{caus} [intra = sub або obj] пояснюється тим, що пізнані в об'єктивній реальності причиново-наслідкові відношення пов'язуються з людиною як "живою системою, що являє собою єдність фізичного й духовного, природного і соціального, успадкованого й набутого в житті... кристалізує в собі все нагромаджене людством протягом віків" [БСЭ, 1976: 51]. Невіддільністю подій від людей, котрі беруть участь у них і, зрештою, створюють події, невіддільністю людей від їхньої діяльності, слушно зауважує Н. Д. Арутюнова, зумовлюється регулярне заповнення лівобічної позиції субстантивами зі значенням "антропосфера". Продуктивний тип становлять речення, у яких функцію лівобічного конститuenta виконують іменники типу *розум, серце, душа, совість, щастя, втома, здоров'я, тіло, нога, рука, голова, очі* й т.ін. Вони вказують на компоненти психічної структури, коли

“ім’я відповідає психічній константі, постійній величині внутрішньої структури людини, її “невідчужуваній власності” [Арутюнова, 1976: 249], чи на органи, які викликають почуття, психічний або фізичний стан: *Від страху серце дуже калатало* (Л.Костенко); *А як болить, як б’ється дуже Від туги серденько моє* (П. Грабовський); *Серце матері стискалося млосно й холонуло від жахливих предчуттів* (Ю. Смолич); *Серце гаряче холоде від того спокою* (Б. Лепкий); *Хоч у самого душа клекотіла від болю, ненависти, безсилля і страху* (М. Коршун); *Душа плаче від жалю* (Я. Голуб); *Щастя величі може виникнути від підлості або чуття* (В. Підмогильний); *Запаморочилися думки від змори і виснаження* (В. Барка); *Не раз від мук на яснім чолі Застигне думка молода* (П. Грабовський); *Очі мої блищать від оп’яніння мислі* (І. Калинець); *Йде обертом від щастя голова* (О. Пахльовська); *У того аж руки затрусилися від нетерпіння* (В. Собко); *Уста мої зціпилися від горя* (Б. Лепкий); *Все тіло здерев’яніло від напруження* (В. Підмогильний); *Від багатогодишньої ходьби ноги дерев’яніли* (В. Майоров). Найуживанішими є речення з лівобічними поширювачами *серце* та *душа*. Ці субстантивні лексеми репрезентують внутрішній світ людини, її настрої, переживання, почуття, особисті риси. В окрему групу можна виділити реченнєві структури з метонімічною особою, як-от: *Зала аж гула від задоволення* (В. Майоров); *Клас довго реготався з видумок хлопців* (О. Донченко). До цих речень приєднуються ті, у яких роль метонімічної особи виконують субстантиви *серце*, *душа*, *здоров’я*, *тіло* та ін. Умовою повної метонімізації для них є вживання не в складі дескрипції, а самостійно, без модифікаторів, тому що останні реалізують семи “тіло людини”, “частина тіла людини”, “частина людського організму” і не дозволяють “вириватися” цим заповнювачам позиції S зі семантичної сфери “реальна особа”, пор.: *Душа тремтить від любові* → *Душа юнака тремтить від любові і Оленина душа тремтить від любові*. “Антропоцентричність” у реченнях з поданими вище заповнювачами позиції S не зникає, тут просто простежується звуження мікросвіту людини, яка є носієм тієї або іншої процесуальної ознаки, зосередженої в позиції P (V_f).

До специфічних валентних особливостей аналізованих речень необхідно віднести наявність жорсткої семантичної селекційності, якою характеризується предикат, програмуючи залежні позиції. Категоріальним ознакам предиката-“гнізда” чітко відповідають категоріальні ознаки слів, що заповнюють позиції навколо нього [Кацнельсон, 1972: 83]. Отже, структура плану змісту таких речень належить до “жорстких”, оскільки реалізується на базі семантично конгруентних конститuentів, а самі речення можуть мати такі основні значення [див. примітку]:

1) S [людина]	+ P (V _f) [гомональні дієслова]	+ Adv _{caus} (intra = obj або sub)
Малюк	страждає	від бронхіту.
Хлопець	кривиться	від болю.
Дівчинка	заплакала	зі сну.
Чоловік	хвилюється	через хворобу.
Людина	нервує	в страсі.
S [тіло, частина тіла]		
2) або людського організму]	+ P (V _f) [мембруальні дієслова]	+ Adv _{caus} (intra = obj або sub)
Тіло	палає	від жару.
Рука	німіє	від болю.
Пальці	шершавіють	від авітамінозу.
Кров	кипить	в гніві.

Цікаво, що в цих реченнях лексична вибірковість поширюється не тільки на лівобічну, а й на правобічну позицію. Дієслова, які позначають дії і стан людини, процеси, що відбуваються в людському організмі, зорієнтовані на сполучуваність з

іменниками лексико-семантичної групи “внутрішній світ людини”. Спектр субстантивних поширювачів досить розлогий: вони позначають такі компоненти мікросвіту людини, як “психічні константи, характер, схильності, поведінку, загальну структуру особистості, погляди, смаки, уявлення, минулий психічний або емоційний стан, бажання, прагнення, думки, здібності, об’єктні й безоб’єктні почуття” [Аругюнова, 1976: 246].

1)	S [тварина]	+ P (V _f) [бестіальні дієслова]	+ Adv _{caus} (intra = obj або sub)
	Собака	скавучить	
	Корова	мукає	
	Вівця	бекає	
	Бугай	реве	
2)	S [рослина]	+ P (V _f) [грамінальні дієслова]	+ Adv _{caus} (intra = obj)
	Дуб	в'яне	
	Верба	похилилася	

Речення, які виступають репрезентантами виділених “жорстких” структурно-семантичних схем, – S [людина] + P (V_f) [гомональні дієслова] + Adv_{caus} (intra = obj або sub); S [тіло, частина тіла або людського організму] + P (V_f) [мембруальні дієслова] + Adv_{caus} (intra=obj або sub); S [тварина] + P (V_f) [бестіальні дієслова] + Adv_{caus} (intra = obj); S [рослина] + P (V_f) [грамінальні дієслова] + Adv_{caus} (intra = obj), – різняться між собою значеннєвою спеціалізацією (типом внутрішньої каузальності), що впливає на формування лексико-семантичного складу основного носія валентності і його лівобічного та правобічного поширювачів, а це у свою чергу відбивається на їх функціональних можливостях. Реченнями, утвореними за структурно-семантичними схемами S [людина] + P (V_f) [гомональні дієслова] + Adv_{caus} (intra = obj або sub); S [тіло, частина тіла або людського організму] + P (V_f) [мембруальні дієслова] + Adv_{caus} (intra=obj або sub), експлікується об’єктивна й суб’єктивна внутрішня причина, тоді як реченнєві структури S [тварина] + P (V_f) [бестіальні дієслова] + Adv_{caus} (intra = obj); S [рослина] + P (V_f) [грамінальні дієслова] + Adv_{caus} (intra = obj) репрезентують лише об’єктивну внутрішню причину. Це по-перше. По-друге, причиново-наслідковий зв’язок, що встановлюється між консеквентом та антецедентом, усвідомлюється лише людиною, бо вона має свідомість і володіє членороздільною мовою, і не може контролюватися твариною, а тим більше рослиною, тому що вони не наділені такими властивостями. Звуження семантичної спеціалізації призводить до обмеження стосовно вибору заповнювачів позиції Adv_{caus} (intra = obj): функцію адвербіально-каузального члена, звичайно, можуть виконувати лише ті субстантиви, які називають фізичні параметри, фізичний, фізіологічний або якийсь інший стан тварин, фізіологічний, біохімічний чи який-небудь інший процес рослин. Усе, що породжує внутрішню суб’єктивну причину, зосереджене у внутрішньому світі людини. Нарешті, лексико-семантична селекційність впливає на ступінь продуктивності речень: можна припустити (і про це свідчить фактичний матеріал), що в кількісному відношенні превалюють реченнєві структури з “антропоцентричною” орієнтацією – S [людина] + P (V_f) [гомональні дієслова] + Adv_{caus} (intra = obj або sub); S [тіло, частина тіла або людського організму] + P (V_f) [мембруальні дієслова] + Adv_{caus} (intra = obj або sub). Набір валентної структури S + P (V_f) + Adv_{caus} (intra), що передає загальну семантику “носій процесуальної ознаки + процесуальна ознака + внутрішня мета реалізації процесуальної ознаки”, становлять структурні моделі S + P (V_f) + Adv [Ad]_{caus} (intra) і S + P (V_f) + Adv [Prep + N_x]_{caus} (intra). Перша займає ядерну позицію, друга – периферійну. Структурна модель S + P (V_f) + Adv [Prep + N_x]_{caus} (intra) реалізується у вигляді таких основних субмоделей: S + P (V_f) + Adv [ВІД/ОД + N_{gen}]_{caus} (intra); S + P (V_f) + Adv [З/ЗІ, ІЗ + N_{gen}]_{caus} (intra); S + P (V_f) + Adv [З-

3A/3-3A + N_{gen}] caus (intra); S + P(V_f) + Adv [ЧЕРЕЗ + N_{gen}] caus (intra); S + P(V_f) + Adv [НА + N_{acc}] caus (intra); S + P(V_f) + Adv [ЗА + N_{acc}] caus (intra); S + P(V_f) + Adv [ЗА + N_{inst}] caus (intra); S + P(V_f) + Adv [В/У + N_{loc}] caus (intra); S + P(V_f) + Adv [ПО + N_{loc}] caus (intra). Кожна з них має свій валентний малюнок, свої функціональні потенції. Жорстких обмежень щодо лексико-семантичного складу заповнювачів лівобічної та правобічної позицій, які диктуються в реченні дієсловом-присудком, не простежується. Роль конструктивного центру речення найчастіше закріплюється за гомональними дієсловами, передусім тими, що розкривають емоційний, психічний стан людини. Периферійність структурної моделі S + P(V_f) + Adv [Ad] пояснюється тим, що склад прислівників, інтегративна семантична ознака яких пов'язується з семою "внутрішній світ людини (рідше іншої істоти)", представлений лексемами *згаряча, згарячу, ізгарячу* (рідко), *здуру, знестями* (розм.), *знестямки* (розм.), *зозла, зозлу, зостраху, поневолі, спересердя, спроста*. Ці прислівники-поширювачі не здатні передати всього спектра значень "внутрішня об'єктивна причина" і "внутрішня суб'єктивна причина", тому й поступаються функціональними можливостями перед поширювачами Adv [Prep + N_x] caus (intra), які, характеризуючись формально-граматичною і семантичною поліфункціональністю, успішно виконують це завдання. Пор.: *Хлопець кричав спересердя* і *Хлопець кричав від зла [досади]... зі злості [люті]... через роздратування [розлюченість]... в гніві...*

Отже, у значеннєвому плані "внутрішня причина", який реалізується в реченнях валентної структури S + P(V_f) + Adv_{caus (intra)}, виділяються два семантичні фрагменти: "внутрішня об'єктивна причина" і "внутрішня суб'єктивна причина". Під об'єктивною розуміється та внутрішня причина, яка перебуває поза діяльністю, волею, бажанням лівобічного поширювача. Суб'єктивна причина є усвідомленою й контрольованою лівобічним поширювачем. Основним експлікатором обох видів внутрішньої каузальності є речення, семантичні структури яких можуть бути описані так: S [іменники – назви людини] + P (V_f) [гомональні дієслова] + Adv_{caus (intra = obj або sub)} [зрідка автосемантичні прислівники, регулярно іменники, що інтегруються семою "внутрішній світ людини"], S [іменники – найменування тіла, частини тіла або людського організму] + P (V_f) [гомональні дієслова] + Adv_{caus (intra)} [зрідка автосемантичні прислівники, регулярно іменники, що об'єднуються семою "внутрішній світ людини"].

Примітка: Терміни "гомональні дієслова", "бестіальні дієслова", "мембруальні дієслова", "грамінальні дієслова" запозичені в Р.С.Ганжі. Цей дослідник зробив спробу класифікувати дієслова за типом діяча: гомональні дієслова – позначають дію і стан людини; бестіальні дієслова – позначають процеси, властиві тваринам, птахам, комахам; грамінальні дієслова – позначають процеси, властиві рослинам; мембруальні дієслова – позначають процеси, що відбуваються в живому організмі [Ганжа, 1970: 33-39]. Г. П. Циганенко, характеризуючи особу й суб'єктність дієслова, також використовує цю класифікацію і виокремлює в самостійні розряди лексеми, які позначають: 1) дію (стан) людини – гомональні; 2) дію (стан) тварини – анімальні, або бестіальні; 3) дію (стан) предметів – предметні; 4) дію (стан) як явище природи – натуральні. Разом з тим вона вказує на існування багатозначних дієслів, що позначають "дії або стан, притаманні не одному типові діяча" [Циганенко, 1994: 42]. Вони можуть бути спільними для 1) людей і тварин, 2) людей і предметів, 3) людей, тварин і предметів. У таких випадках тип суб'єкта дії (суб'єкта стану) визначається контекстом. Пропонована класифікаційна схема частково використовується нами при описі речень валентної структури S + P (V_f) + Adv_{caus (intra)}, у яких тип каузальності – "внутрішня суб'єктивна причина", "внутрішня об'єктивна причина" – встановлюється залежно від того, контролюється (усвідомлюється) чи не контролюється (не усвідомлюється) причиново-наслідковий зв'язок, що репрезентується валентною рамкою P(V_f) + Adv_{caus(intra)}, лівобічним поширювачем.

РЕЗЮМЕ

У статті з'ясовується лінгвістичний статус категорії "внутрішня причина". На основі зв'язку, який встановлюється в реченнях валентної структури S+P(V_f)+Adv_{caus} між лівобічним та правобічним поширювачами, що програмуються предикатом, визначаються спеціалізовані значення загальної семантики "внутрішня

каузальність" і їх функціонально-граматичні засоби репрезентації в мові (на рівні простого двоскладного речення).

A linguistic status of the category "inner reason" is discussed in this article. The specialized meaning of general semantics "inner causality" is determined on the basis of connections existing in valent structure $S+P(V_f)+Adv_{caus}$ sentences between right-dependent and left-dependent components, which are programmed by the predicate, as well as formal grammatical means of their representation in the language (at the level of simple two-component sentence).

ЛІТЕРАТУРА:

1. Арутюнова Н.Д. Предложение и его смысл: Логико-семантические проблемы. – М.: Наука, 1976. – 383 с.
2. Большая советская энциклопедия: В 30-ти т.т. / Глав. ред. А.М. Прохоров: 3-е изд. – М.: Советская энциклопедия, 1970-1978. – Т.29. – 640 с.
3. Бурдаківська Н.М. Вираження відношення причини у структурі простого речення в сучасній українській мові: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – К., 1990. – 21 с.
4. Вихованець І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. – К.: Наук. думка, 1992. – 222 с.
5. Виноградов В.В. Русский язык: Грамматическое учение о слове: Учебное пособие для вузов. – 3-е изд., испр. – М.: Высшая шк., 1986. – 639 с.
6. Ганжа Р.С. Изучение глагольной семантики // РЯШ. – 1970. – №4. – С.33-39.
7. Городенська К.Г. Деривація синтаксичних одиниць. – К.: Наук. думка, 1991. – 191 с.
8. Йова А.І. Синоніміка прийменників з значенням причини в українській літературній мові // Известия Крым. пед. ин-та. Историко-филологический факультет. – Симферополь, 1960. – Т. XXXIII. – С. 35-48.
9. Калнберзинь Р.Я. Соотносительное употребление предложно-падежных конструкций с причинным видом отношений в современном русском литературном языке (На материале Полного собрания сочинений А.М. Горького) // Известия АН Латв. ССР. – 1957. – №3. – С. 43-63.
10. Кацнельсон С.Д. Типология языка и речевое мышление. – Л.: Наука, 1972. – 216 с.
11. Ломтев Т.П. Предложение и его грамматические категории. – М.: Изд-во Москов. ун-та, 1972. – 172 с.
12. Неделков В.П., Сильникий Г.Г. Типология каузативных конструкций // Морфологический каузатив. – Л.: Наука, 1969. – С. 5-19.
13. Онипенко Н.К. Каузативное осложнение простого предложения (на материале каузативных синтаксисов имени существительного) // Науч. докл. высш. шк.: Филол. науки. – 1983. – №6. – С. 46-50.
14. Руденко Л.М. Обставинна детермінація в структурі тексту (семантико-синтаксичний і стилістичний аспекти). – К.: Україна-Віта, 1996. – 213 с.
15. Циганенко Г.П. Категорія особи і суб'єктність дієслова (на матеріалі російської мови) // Мовознавство. – 1994. – №4-5. – С. 40-45.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

1. **Азарова Л. Є.**, канд. філол. наук, доцент кафедри українознавства Вінницького державного технічного університету.
2. **Бабій О. І.**, викл. англійської мови, асистент кафедри гуманітарних дисциплін Мукачівського технічного інституту.
3. **Бевз Т. О.**, канд. філол. наук, доцент кафедри української мови Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського.
4. **Берест Т. М.**, канд. філол. наук, ст. викладач кафедри українознавства Харківського державного технічного університету.
5. **Білозор О. П.**, аспірант кафедри української мови Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського.
6. **Богатько В. В.**, асистент кафедри української мови Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського.
7. **Бреза І. Ю.**, аспірант Ужгородського національного університету (редактор відділу культури газети "Фест").
8. **Вербовська І. Т.**, асистент кафедри української мови Львівського державного університету ім. Івана Франка.
9. **Вокальчук Г. М.**, канд. філол. наук, доцент, докторант кафедри української мови Рівненського державного гуманітарного університету.
10. **Вуколова В. О.**, асистент кафедри гуманітарних наук Вінницького торговельно-економічного інституту Київського національного торговельно-економічного університету.
11. **Галаган О. М.**, аспірант кафедри української мови Кіровоградського державного педагогічного університету ім. Володимира Винниченка.
12. **Гандзюк О. М.**, канд. філол. наук, доцент кафедри української мови Волинського державного університету ім. Лесі Українки.
13. **Горчинська Л. В.**, асистент кафедри українознавства Вінницького державного технічного університету.
14. **Грущенко Л. В.**, асистент кафедри української мови Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського.
15. **Дудик П. С.**, докт. філол. наук, професор кафедри української мови Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського.
16. **Есенова Е. Й.**, ст. викладач кафедри теорії і практики перекладу філії Інституту міжнародних відносин Київського національного університету при Ужгородському національному університеті.
17. **Завальнюк І. Я.**, канд. філол. наук, доцент кафедри української мови Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського.
18. **Зинякова А. А.**, канд. філол. наук, доцент кафедри української мови Миколаївського державного педагогічного університету.
19. **Іванець Т. Ю.**, ст. викладач кафедри українознавства Вінницького державного технічного університету.
20. **Іваницька Н. Б.**, канд. філол. наук, доцент кафедри гуманітарних наук Вінницького торговельно-економічного інституту Київського національного торговельно-економічного університету.
21. **Іваницька Н. Л.**, докт. філол. наук, професор, завідувач кафедри української мови Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського.
22. **Калько М. І.**, докторант Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова.
23. **Коваль Л. М.**, аспірант кафедри української мови Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського.

24. **Козловська Г. І.**, асистент кафедри української мови Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського.

25. **Кухар Н. І.**, аспірант кафедри української мови Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського.

26. **Кучеренко О. Ф.**, ст. викладач кафедри мовної підготовки Академії пожежної безпеки України.

27. **Куц О. В.**, аспірантка кафедри української мови Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова.

28. **Лапшина І. М.**, канд. педагог. наук, доцент кафедри філологічних та природничо-математичних дисциплін Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського.

29. **Лебедева Т. І.**, канд. педагог. наук, доцент кафедри іноземних мов Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського.

30. **Леоновець Н. О.**, аспірант кафедри української мови Кіровоградського державного педагогічного університету ім. Володимира Винниченка.

31. **Леута О. І.**, канд. філол. наук, доцент кафедри української мови Київського педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова.

32. **П'яст Н. Й.**, аспірант Київського педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова.

33. **Павликівська Н. М.**, канд. філол. наук, доцент кафедри української мови Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського.

34. **Павлушенко О. А.**, канд. філол. наук, доцент кафедри української мови Вінницького педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського.

35. **Панченко О. І.**, докт. філол. наук, професор кафедри лінгвістичної підготовки іноземців Дніпропетровського національного університету.

36. **Поповиченко В. П.**, асистент кафедри української мови Вінницького педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського.

37. **Прокопчук Л. В.**, канд. філол. наук, ст. викладач кафедри української мови Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського.

38. **Ричагівська Ю. Є.**, аспірант кафедри української мови Рівненського державного гуманітарного університету.

39. **Савчук Т. В.**, викладач кафедри філологічних та природничо-математичних дисциплін Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського.

40. **Сергєєва Г. А.**, аспірант кафедри української мови Харківського національного університету.

41. **Слободинська Т. С.**, канд. філол. наук, доцент кафедри української мови Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського.

42. **Степаненко М. І.**

43. **Теклюк В. Я.**, канд. педагог. наук, доцент, декан філологічного факультету Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського.

44. **Тростогон М. А.**, доцент Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського.

45. **Чубань Т. В.**, канд. філол. наук, доцент, завідувач кафедри української лінгвістики Переяслав-Хмельницького державного педагогічного інституту ім. Г.С. Сковороди.

ЗМІСТ

ПУБЛІКАЦІЇ ВИКЛАДАЧІВ ТА АСПРАНТІВ КАФЕДРИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ВІННИЦЬКОГО ДЕРЖАВНОГО ПЕДАГОГІЧНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

<i>Дудик Петро.</i>	Однорідність як семантико-синтаксичне явище.....	3
<i>Іваницька Ніна.</i>	Формалізація предикативного зв'язку в двоскладному реченні.....	9
<i>Бевз Тамара.</i>	Тричленні педагогічні терміни.....	13
<i>Завальнюк Інна.</i>	Непрямі звертання в українській мові.....	16
<i>Павликівська Наталя.</i>	Ономастичний простір творів П. Загребельного.....	21
<i>Павлушенко Ольга.</i>	Загальні аспекти стилістичного функціонування екзотизмів у різностильових текстах.....	24
<i>Слободинська Тамара.</i>	Функціонально-семантична категорія таксису як об'єкт лінгвістики.....	27
<i>Теклюк Варвара.</i>	Фразеологізми й мовленнєва діяльність учнів.....	30
<i>П'яста Людмила.</i>	Стилістично-мовні картини світу автора.....	37
<i>Прокопчук Людмила.</i>	Синтаксичні особливості порівняльної конструкції.....	41
<i>Богатько Валентина.</i>	Еліптичні конструкції у мові сучасної публіцистики.....	44
<i>Грущенко Лариса.</i>	Модальні дієслова української мови у світлі теорії прислівних зв'язків.....	47
<i>Козловська Галина.</i>	Структурно-типологічні різновиди неоднослівних мікротопонімів Вінниччини.....	50
<i>Поповиченко Вікторія.</i>	Флористична метафора як засіб художньої виразності.....	54
<i>Білозор Олена.</i>	З історії вивчення питальних речень.....	57
<i>Коваль Людмила.</i>	Виділення інформативно недостатніх слів на основі їх сполучальних характеристик.....	61
<i>Кухар Ніна.</i>	Граматична та семантична типологія факультативних компонентів (ФК) з атрибутивним значенням.....	65

ПУБЛІКАЦІЇ ВИКЛАДАЧІВ ІНШИХ КАФЕДР ВІННИЦЬКОГО ДЕРЖАВНОГО ПЕДАГОГІЧНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

<i>Лапишина Ірина.</i>	Домінантні характеристики лінгвістичних понять у початковому курсі української мови: лінгводидактичний аспект.....	70
<i>Тростогон Михайло, Лебедєва Тамара</i>	Терміни та запозичення в наукових працях І.Я. Франка.....	75

<i>Савчук Тетяна.</i>	Абсолютивно-релятивний потенціал дієслова як домінанта Шевченкового вірша.....	79
-----------------------	--	----

ПУБЛІКАЦІЇ НАУКОВЦІВ ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ УКРАЇНИ

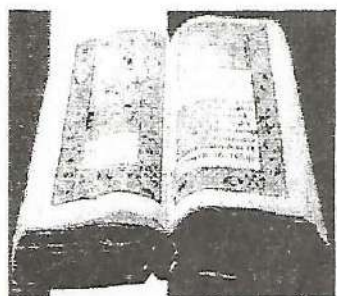
<i>Панченко Олена.</i>	Категорія суб'єкта-адресата та їх вплив на побудову стислого тексту.....	83
<i>Азарова Лариса, Горчинська Людмила.</i>	Лінгвальний статус препозитивних та постпозитивних компонентів іншомовного походження.....	86
<i>Вокальчук Галина.</i>	Словотвір okazіональних дієслів Михайля Семенка.	90
<i>Гандзюк Олександра.</i>	Родовий безприйменниковий присубстантивний відмінок як атрибутивна синтаксема.....	96
<i>Зинякова Анжеліка.</i>	Особливості наголошування іменників жіночого роду на -а, -я, вжитих в "Енеїді" І. П. Котляревського лише у формах однини.....	100
<i>Іваницька Наталя.</i>	Реалізація семантико-синтаксичного потенціалу абсолютивних дієслів у структурі односкладного речення.....	105
<i>Калько Микола.</i>	Способи дієслівної дії (принципи і проблеми).....	110
<i>Леута Олександр.</i>	Моделі речень та особливості їх структурно-семантичної організації.....	114
<i>Чубань Тетяна.</i>	Видові кореляції відіменних дієслів.....	120
<i>Берест Тетяна.</i>	"Як золота зорі бандура, душа акорди струн бере" (семантика поетизмів <i>зоря</i> , <i>зірка</i> та <i>золотий</i> у поемі В.Сосюри "Мазепа").....	124
<i>Вербовська Ірина.</i>	Лінгвістичний статус синонімів спільнокоренових дериватів (до проблеми сутності терміна "словотвірні синоніми").....	127
<i>Есенова Еріка.</i>	Мовні контакти як передумова процесу запозичення (теоретичні аспекти проблеми).....	130
<i>Іванець Тетяна, Горчинська Людмила.</i>	Культура мовлення. Акцентологічні норми.....	133
<i>Кучеренко Олена.</i>	Іншомовні елементи сучасної української пожежно-технічної термінології.....	136
<i>Бабій Олена.</i>	Лексична семантика сучасної української мови як складова частина мовної картини світу.....	139
<i>Вуколова Виолетта.</i>	Особенности восприятия подтекстовой информации.....	142
<i>Бреза Ірина.</i>	Особливості представлення лексики української мови в засобах масової інформації.....	147
<i>Галаган Олена.</i>	До проблеми аналізу багатовалентних дієслів у сучасній українській мові.....	150

<i>Куц Олена.</i>	Співвідношення облігаторних та факультативних субстанціальних компонентів чотиривалентних предикатів руху, переміщення.....	157
<i>Леоновець Наталія.</i>	Особливості вираження категорійного поняття дейксиса мовними одиницями німецької та української мов.....	162
<i>П'яст Наталія.</i>	Назви посуду числівникового походження на позначення мір об'єму і місткості.....	168
<i>Ричагівська Юлія.</i>	Особливості порядку частин і компонентів складного речення у поетичному тексті.....	172
<i>Сергєєва Галина.</i>	Особливості граматичного освоєння правничних термінів англomовного походження в сучасній українській мові.....	176
<i>Степаненко Микола.</i>	Місце внутрішньої об'єктивної і суб'єктивної причини в структурі речення $S+P(V_f)+ADV_{caus}$	180
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ.....		189

З метою оперативного інформування мовознавців про напрацювання лінгвоукраїністики, ознайомлення фахівців з новими напрямками дослідження історії та сучасного стану української мови, рекомендаціями щодо слововжитку, термінології, результатами наукової діяльності колективів кафедр вищих навчальних закладів України, а також координації наукових досліджень Національна академія наук та Інститут української мови НАН України з 2001 р. започаткували щоквартальний науково-теоретичний журнал “Українська мова”.

На сторінках нового видання передбачено висвітлювати найважливіші проблеми сучасного українського мовознавства, дискусійні питання, функціонування української мови в суспільстві, мови засобів масової інформації, порушувати актуальні проблеми українського глотогенезу, історії мови, діалектології, оперативно інформувати наукову громадськість про реалізацію соціального і державного статусу української мови, методи її вивчення тощо. Журнал “Українська мова” розрахований на науковців-україністів, викладачів вищих навчальних закладів, студентів-філологів, аспірантів, учителів, інших фахівців, які працюють у галузі лінгвоукраїністики.

Спільними зусиллями науковців Інституту української мови НАН України та Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського (І. Чепіги, Л. Дубровіної, Л. Гнатенко) за науковою редакцією члена-кореспондента НАН України В. Німчука підготовлено до друку в повному обсязі (транслітерований текст, словопоказчик) визначну пам'ятку української писемної культури та книжкового мистецтва середини XVI ст. **Пересопницьке Євангеліє (1556 - 1561 рр.)**. Це – перший з відомих дотепер перекладів українською літературно-писемною мовою канонічного євангельського тексту.

Видання ілюстроване кольоровими та чорно-білими знімками.

ДО ВІДОМА АВТОРІВ

Запрошуємо до співпраці в п'ятому випуску "Наукових записок" (Серія: Філологія), періодичному виданні, затвердженому ВАКом України як фахове з філологічних наук.

ПРОБЛЕМАТИКА ВИПУСКУ:

1. Методологічні засади розвитку вітчизняної лінгвістики.
2. Історія української мови.
3. Актуальні проблеми лексикології української мови.
4. Актуальні проблеми граматики української мови.

Матеріали просимо надсилати в такому оформленні:

- на аркушах формату А4;
- обсяг – не менше 6 повних сторінок;
- ім'я та прізвище(а) автора(ів) у правому верхньому куті аркуша;
- через інтервал після прізвища – назва статті;
- основний текст статті подавати далі через один інтервал (шрифт Times New Roman, розмір 14 кеглів, інтервал 1,5, відступи: зліва, зверху і знизу – 25 мм, справа – 15 мм);
- ілюстративний матеріал виділяти курсивом;
- посилання на наукові джерела в тексті подавати у квадратних дужках із зазначенням автора (авторів), року видання, після двокрапки – сторінки, наприклад: [Адмони, 1957: 2].

У кінці статті подавати резюме – 5-6 рядків:

- а) українською мовою;
- б) через один рядок нижче – англійською мовою.

Окремо додати дискету з комп'ютерним набором у системі Microsoft Word 97 або сумісних з нею. Обов'язково на окремому аркуші подати відомості про автора(ів) (науковий ступінь, звання, посада, місце роботи, домашня або службова адреса, телефон).

Аспіранти та здобувачі наукового ступеня кандидата філологічних наук надсилають статті із рецензією за підписом наукового керівника.

Видання випуску здійснюватиметься за кошти авторів. Вартість однієї сторінки – 6 гривень. Матеріали та гроші надсилати обов'язково поштовим переказом до 1 лютого 2003 року за адресою:

*Любові Петрівні Видишко
Кафедра української мови
Вінницький державний педагогічний
університет імені Михайла Коцюбинського
вул. Острозького, буд.32,
м. Вінниця
21001*

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

**Наукові записки. Серія: Філологія. 2002. Випуск 4.
Вінницького державного педагогічного університету
імені Михайла Коцюбинського.
Збірник наукових праць.**

Підписано до друку 3. 04. 2002 р. Формат 60х80 / 18.

Папір друкарський. Замовлення № / 6 8 Тираж 300 примірників.

Видавничий відділ ВДПУ. 21001, м. Вінниця, вул. Острозького, 32.

